

ABDINAZIMOV SH.N.

LINGVOFOLKLORISTIKA

ÓZBEKISTAN RESPUBLIKASI JOQARI HÁM
ORTA ARNAWLÍ BILIMLENDIRIW MINISTRILIGI

BERDAQ ATÍNDAGÍ QARAQALPAQ MÁMLEKETLIK
UNIVERSITETI

ABDINAZIMOV SHAMSHETDIN

LINGVOFOLKLORISTIKA

*5A 120102 — Lingvistika (qaraqalpaq tili) qánigeligi
magistrantlari ushin oqıw qollanba*

NÓKIS
«BILIM»
2018

UOK 81. 398 (075)
KBK 81
A—14

Sh. Abdinazimov. Lingvofolkloristika. 5A120102 —
Lingvistika (qaraqalpaq tili) qánigeligi magistrantları
ushın oqıw qollanba. Nókis, «Bilim» baspası, 2018.
176 bet.

UOK 81. 398 (075)
KBK 81
A—14

Annotaciya. Qaraqalpoq davlat universiteti magistratura bosqichida Lingvistika mutaxassisligida «Lingvofolkloristika» fani o'qitiladi. Bu o'quv qo'llanmada lingvofolkloristik tadqiqotlar tahlil qilingan, qaraqalpoq folklori tilining fonetik va morfologik xususiyatlari aniqlangan, leksikasi bo'yicha materiallar berilgan. O'quv qo'llanma xalq og'zaki ijodi namunalari tilini o'rganishga bag'ishlangan dastlabki tajriba hisoblanadi.

Аннотация. В отделе магистратуры Каракалпакского государственного университета по специальности Лингвистика (каракалпакский язык) преподаётся предмет «Лингвофольклористика». В этом учебном пособии дан анализ лингвофольклористическим исследованиям, выявлены фонетические и морфологические особенности языка каракалпакского фольклора, даны материалы по лексике. Данное пособие является первым учебным пособием, предназначенным для изучения языка устного народного творчества.

Annotation. The subject «Lingvofolklore» is taught at the Master of degree of the department of Linguistics (karakalpak language) of Karakalpak State University. In this manual, discussed Lingvofolkloristic research, identified phonetic and morphological peculiarities of karakalpak folklore language, given materials about lexicology. This manual is the first learning model of orally works of people.

Pikir bildiriwshiler:

Mámbetkerim Qudaybergenov — *filologiya ilimleriniń doktori;*

Urziya Jaksımova — *filologiya ilimleriniń kandidati;*

Bekmurza Dilanov — *filologiya ilimleriniń kandidati.*

ISBN 978-9943-4444-1-6

© Sh. Abdinazimov, 2018.
© «Bilim» baspası, 2018.

ALGÍ SÓZ

«Lingvofolkloristika» páni Qaraqalpaq mámleketlik universiteti Magistratura basqışını «Lingvistika (qaraqalpaq tili)» qánigeliginde oqıtıladı. Bul pán biraz waqıtlardan berli magistratura basqışınıń oqıw rejesine kirgizilip oqıtılıp kiyatır. «Lingvofolkloristika» qaraqalpaq til biliminiń sońǵı waqıtları qalıplesip atırǵan tarawlarınıń biri.

«Lingvofolkloristika» pániniń tiykargı obyektı folklorlıq tekstler tilin úyreniw esaplanadı. Qaraqalpaq xalqı bay awızeki ádebiyat úl-gilerine iye. Olar 2008—2015-jıllar aralıǵında 100 tomlıq túrinde «Qaraqalpaq folklorı» atamasında járiyalandı. Sonıń 56 tomı qaraqal-paq xalıq dástanları, qalǵan tomlarında qaraqalpaq xalıq ertekleri, ańız-áńgimeleri, naqıl-maqalları, jumbaqları, xalıq qosıqları, aytılar, jańıltıpaşlar, aytımlar, bádik h.t.b. awızeki xalıq dóretpeleri járiyalandı. Folklorlıq tekstlerde xalıqtıń awızeki sóylew tili birlikleri, folklorlıq dóretpelerdiń tarqalıw aymaqlıq differenciacyasın kórsetetuǵın dialek-tizmler, qaraqalpaq xalqınıń kún-kórisi, ekonomikalıq turmısı, shuǵıl-langan kásibine baylanıslı kásiplik sózler qollanılgan.

Sońǵı waqıtları til biliminde awızeki xalıq dóretpeleri tiliniń ózine tán ózgesheliklerin úyreniw jumısları keńnen qolǵa alınıp Rossiyada Kursk, Voronej, Petrazavodsk lingvofolkloristikalıq mektepleri qalıp-lesti. A. T. Xrolenkonıń «Lingvofolkloristikaǵa kirisiw» oqıw qollanbası (Moskva, 2010) járiyalandı. Qaraqalpaq til biliminde de jańadan qalıp-lesip atırǵan «Lingvofolkloristika» baǵdarı xalqımızdıń ruwxıy baylıǵı esaplanatuǵın awızeki xalıq dóretpeleri tiliniń ózine tán ózgesheliklerin anıqlawda úlken áhmiyetke iye. Oqıw qollanba student hám magis-trantlardı milliy qádiriyatlarımızǵa súyispenshilik ruwxında tárbiyalaw-da, ana tilimizdiń sarqılmas bulǵınan sheber paydalanıwǵa úyretiwde, Watandı súyiwshilik sezimlerin qalıplestiriwde, bilim alıwda tárbiyalıq áhmiyetke iye.

«LINGVOFOLKLORISTIKA» PÁNINIŇ MAQSETI HÁM WAZÍYPALARI

Joba:

1. «Lingvofolkloristika» pániniň obyekti.
2. «Lingvofolkloristika» pániniň folkloristika, etnolingvistika, lingvo mádeniyattarı, poetika, tariyx ilimleri menen baylanısı.
3. Folklorlıq sözlerdiň bilim beriw hám tárbiyalıq qásiyeti.
4. «Lingvofolkloristika» til biliminiň jaňa tarawı.

«Lingvofolkloristika» termini arqalı til biliminiň jaňa tarawı túsinişip onıń izertlew obyekti folklorlıq tekstler bolıp tabıladı. Onıń tiykargı lingvistikalıq wazıypası — folklorıń tilin kompleksli úyreniw esaplanadı. Folklorlıq tekstlerdi úyreniwde qatnasatuǵın ilimlerdiń óz ara qatnası izertlewdiń maqseti hám wazıypalarına baylanıslı belgilenedi. Lingvofolkloristika etnolingvistika hám lingvokulturologiya tarawları menen tıǵız baylanıslı. Lingvofolkloristikanıń etnolingvistika menen baylanısı, etnolingvistika xalıqtıń úrp-ádetleri, dástúrleri, etnografiyalıq materialları menen birge xalıqtıń awızeki dóretpelerine de tiykarlanadı. Bul jaǵdayda lingvofolkloristika etnolingvistikaniń bir bólimi sıpatında túsiniledi. Lingvofolkloristikanıń lingvokulturologiya menen baylanısı, lingvokulturologiya xalıqtıń materiallıq, ruwxıy hám kórkem mádeniyatınıń til arqalı sáwleleniwini izertleydi. Lingvofolkloristika sol tilde sóylewshi xalıqtıń folklorı tilindegi xalıqtıń ruwxıy hám kórkem mádeniyatınıń sáwleleniwini úyrenedi.

Eger izertlewdiń wazıypası — folklorıń tilin bayanlaw, folklorlıq teksttiń qurılısı, álemniń folklorlıq kartinasın anıqlaw bolatuǵın bolsa, onda ol lingvofolkloristikalıq izertlew obyekti bolıp esaplanadı.

Lingvofolkloristikanıń predmeti — poetika hám etnografiya ilimleri niń kesiliske jerinde boladı. Sonlıqtan da lingvofolkloristikalıq izertlewdiń nátiyjeleri bul eki ilimge de qosılǵan úles bolıp tabıladı. Biraq «lingvofolkloristika» degen atamasınan kórinip turǵanıday, til biliminiń bul tarawı birinshi gezekte folkloristika ilimi menen tıǵız baylanıslı. Házirgi til bilimi óziniń izertlew metodları hám nátiyjeleri menen folkloristika iliminiń mashqalaların sheshiwge jaqınnan járdem beredi. Máselen, álemdi folklorlıq tanıwdıń estetikalıq principlerin túsiniw ushın folklorlıq tekstlerdi lingvistikalıq izertlewler úlken áhmiyetke iye.

Lingvofolkloristikadaǵı tiykargı baǵdardıń biri álemniń folklorlıq kartinasın sáwlelendiriw usılı bolǵan folklorlıq dóretpeler tiliniń sózli-

gin dúziw esaplanadı. Etnolingvistikalıq sózliklerden lingvofolkloristikalıq sózliklerdiń ózgesheligi lingvofolkloristikalıq sózlikte sóz tiykargı birlik esaplanadı, bayanlawdıń janrlıq principleri hám tezauruslıq¹ formaları menen ajıraladı. Sózlikte bayanlaw birliǵi-konceptler² esaplanadı. Tezauruslıq bayanlaw óziniń ishine birneshe onlaǵan semantikalıq tezauruslıq xızmetti (kognitiv lingvistikanıń terminini boyınsha fasetlerdi) qamtıytuǵın, tek folklorlıq koncepttiń mánilik qurılısı ǵana emes, al ózi qollanılatuǵın tolıq tekstti óziniń ishine aladı. Sebebi koncept sózi bayanlawshı tezauruslıq funkciya, sonıń menen birge tekst dóreliw procesindegi turaqlı qatlamlardı da bildiredi hám solay etip, leksikografiyalıq bayanlaw sintaksis penen baylanıslı boladı.

Ekinshi tárepten, folklorlıq konceptti bayanlaw folklorlıq motivlerdi ajıratıp úyreniw menen, teksttiń grammatikasın tereń bayanlaw—folklorlıq dóretpeniń kompoziciyasın izertlew menen sáykes keledi. Folklorlıq janrlıq bayanlaw principini janrdıń leksikalıq, semantikalıq hám poetikalıq sıpatlamasın ajıratıw múmkinshiligin beredi.

Bizdi qorshaǵan álemnıń mádeniy-tillik kartinasın bayanlaw predmeti sıpatında qaraytuǵın bolsaq, folklorlıq mánilerge folklorist model haqqında óziniń túsiniqleri menen barıwǵa umtıladı, al tilshi ilimpaz sózdiń semantikasın bayanlaw arqalı barıwǵa umtıladı. Folklorlıq dóretpeler folklorist alımlar tárepinen izertlengende tiykarınan folklorlıq dóretpeniń túri, janrı, tipologiyası, syjeti, kompoziciyası, baslı qaharmanlarına tiykargı dıqqat awdarıladı. Folklor tilshi ilimpazlar tárepinen izertlense tiykargı dıqqat til birliklerin dizimge alıw máselelerine awdarılıp, tillik qubılıslar teksttiń awızeki poetikalıq kórkem qurılısınan tısqarı da úyreniledi. Folklorist hám tilshi ilimpazlardıń birliktegi izertlewiniń nátiyjesinde folklorlıq dúnyanıń barlıq áhmiyetli elementlerin bayanlaw hám túsindirip beretuǵın nátiyjege erisiwge boladı.

Muzikalıq lingvofolkloristika da ayrıqsha bir taraw esaplanadı. Bul taraw qosıqtıń teksti hám onıń atqarılıwındaǵı baylanıstı izertleydi. Bul baylanıs fonetikalıq-melodikalıq basqıshtan baslap, leksikalıq basqıshqa shekem hám hár qıylı qosıq janrlarında (jıraw, baqsılardıń janlı atqarıw barısındaǵı dástanlar, tolǵaw, termeler, qosıqlar, túlkishek, háyyiw, haw-

¹ **Tezaurus** — grekshe «ǵáziyne» sózi. Sózliktiń bir túri, onda leksikalıq birliklerdiń arasındǵı semantikalıq qatnaslar (sinonim, antonim, paronim, giponim, giperonim) úyreniledi.

² **Koncept** — latinsha «túsiniq» sózi. Filosofiya, lingvistikada túsiniq tańbanıń mánilik tárepi degendi ańlatadı.

jar, bádik) teksttiń bóliniw usılların, intonaciya, pát, pauza máselelerin úyrenedi.

Házirge shekem bul másele menen tek kompozitorlar hám atqarıwshılar shuǵıllanıw kiyatır. Olar da tek ámeliy maqsetlerde shuǵıllanbaqta.

Gumanitar ilimlerdiń obyektı — real haqıyqatlıqtıń adam sanasında sáwleleniwın izertlew bolıp tabıladı. Ol awızsha hám jazba tekst túrinde bolıwı múmkin. Gumanitar ilimlerdiń tiykardı hám obyektı — tekst esaplanadı. Gumanitar ilimler óz ishinde tekstke qatnasına qaray differenciaciya jasaladı. Tariyx ilimi de, filologiya ilimi de tekstlerge súyenedi, biraq olardıń tekstlerge qatnası hár qıylı. Tariyxshı ilimpaz waqıyalardı ózinde sáwlelendiren tekstten real haqıyqatlıq tuwralı maǵlıwmatlardı izleydi. Tekst real waqıyalar tuwralı isenimli maǵlıwmat beretuǵın dárek sıpatında xızmet atqaradı. Tariyxshı ushın tekst — bul hújjet. Tekst tariyxtı alım izertlewı ushın tereze xızmetin atqaradı. Bul tereze arqalı tariyxshı ilimpaz ótmishte haqıyqatında ne bolǵanın kóriwge umtıladı. Filolog ushın tekst tek obyekt bolıp qalmastan izertlew predmeti de esaplanadı. Filolog ushın tekst bul hújjet emes, al hár tárepleme izertlewge ılayıqlı monument, háykel. Filolog izertleytuǵın tekst tek bir qatlamnan ibarat emes, ol kóp qatlamlı. Teksttiń kóp qatlamlı bolıwına baylanıslı diskurslıq analiz jasaw talap etiledi. «Diskurs» terminini arqalı tekstti quraytuǵın tillik elementlerdiń quramalı jıynaǵı túsiniledi¹. Lingvistikalıq izertlewlerdegi jańa baǵdar, sóylew procesin ekstralingvistikalıq (pragmatikalıq, sociomádeniy, psixologiyalıq) faktorlar menen birgelikte úyreniwdi ańlatadı. Diskurslıq analizlewdiń maqseti — tekst arqalı berilgen astarlı máni, sırtqa shıqpaǵan tildiń astında qalǵan, ishki dawıs penen ayılǵan mánini úyreniw bolıp tabıladı. Qalıplesken dástúr boyınsha filologiyalıq ilimler úshke bólinedi: til bilimi, ádebiyattanıw hám folkloristika. Lingvofolkloristika — filologiyalıq ilim bolıp, ol folklorlıq tekstlerdi izertleydi.

Folklorlıq tekstlerdi tilshi ilimpaz birneshe baǵdarlarda izertlewı múmkin. Lingvofolkloristikalıq ilimiy izlenislerdiń tiykargı baǵdarları tómendegiler: folklorlıq sózdiń semantikasın izertlew, folklorlıq leksikografiya, folklorlıq dialektologiya, folklorlıq tekstte idiolekttiń (atqarıwshı) ornı, teksttiń aymaqlıq differenciaciyası, krosskulturalıq lingvofolkloristika hám t.b.

Sonıń menen birge, folklorlıq sóz bilim beriw hám, tárbiyalıq qásiyetke iye. Awızeki xalıq dóretpelerine ullı oyshıllar etikalıq tárbiya má-

¹**Diskurs** — latinsha «pikir júrgiziw, juwmaq, argument» degendi bildiredi.

selesindegi isenimli qural sıpatında qaraydı, al onıń tiline — ana tilin úyreniwdegi jetiliske usıl hám mádeniyatqa tárbiyalaw quralı sıpatında qaraydı.

K. D. Ushinskiy folklorlıq tildıń tábiyatı haqqındaǵı máseleni birinshilerden bolıp kóteredi hám onıń tiliniń naddialektlik til ekenligin kórsetip, kúndelikli sóylew tili hám folklordıń tili — bul bir-birinen ózgeshelikke iye eki túrli til ekenligin atap ótedi.

Joqarı oqıw orınlarında xalıq awızeki dóretpeleriniń poetikası boyınsha arnawlı kurslar oqıtıladı, kurs jumısı, pitkeriw qánigelik jumısı hám kandidatlıq dissertaciýalar qorǵalıp kelmekte. Lingvofolkloristika boyınsha arnawlı kurstıń oqıtılıwı qaraqalpaq tili hám ádebiyatı boyınsha joqarı mamanlıqtaǵı qánigeler tayarlawdaǵı áhmiyeti úlken. Qaraqalpaq folklorınıń tilin úyreniw, jas áwladtı xalıqtıń sóz ónerine jaqınlastıradı, Watandı súyiwshilik ruwxında tárbiyalaydı, estetikalıq sezimin qalıplestiredi, tildi seziwdi rawajlandıradı hám ana tilimizdiń tawsılmas baylıqlarınan sheber paydalanıw qábiletin rawajlandıradı.

Folklorlıq shıǵarmalardıń tili ústinde jumıs alıp barıw ushın belgili dárejede izertlew bazasına iye bolıwı, yaǵnıy bul mashqalanı úyreniwge baǵıshlangan ilimiy maqalalar, monografiýalar, oqıw qollanbalar tayarlangan bolıwı talap etiledi.

Oqıw qollanbada qaraqalpaq xalıq dástanları «Goruǵlı», «Ǵarıp-Ashıq», «Sayatxan-Hamra», «Qoblan» dástanlarınıń qol jazba nusqalarınan alınǵan mısallar tiykarında awızeki xalıq dóretpeleriniń fonetika-morfologiyalıq ózgeshelikleri ashıp kórsetildi, «Qırq-qız» dástanınan alınǵan mısallar tiykarında folklorlıq shıǵarmalar tiliniń leksika-semantikalıq hám stilistikalıq ózgeshelikleri anıqlanıldı.

Qadaǵalaw ushın sorawlar:

1. «Lingvofolkloristika» páni obykti hám wazıypaları nelerden ibarat?
2. Lingvofolkloristikaniń basqa ilimler menen baylanısı hám ózine tán ózgesheligin túsindirıń.
3. Folkloristika menen til biliminiń folklorlıq tekstlerdi úyreniwde ayırmashılıǵın kórsetıń.
4. Tekstlerdi izertlewde tariyx ilimi menen filologiyalıq ilimlerdiń ózgesheligin anıqlań.
5. Folklorlıq tekstler lingvofolkloristikada qanday baǵdarlarda úyrenilmekte?
6. Folklorlıq sózdiń dúnyanı tanıw, bilim beriw hám tárbiyalıq áhmiyetin aytıp beriń.
7. Muzikalıq lingvofolkloristika neni izertleydi?

I BÓLIM

TIL BILIMINDEGI LINGVOFOLKLORISTIKALÍQ IZERTLEWLER

J o b a :

1. *Til biliminde folklorlıq shıǵarmalar tiliniń izertleniwi.*
2. *Túrkiy tillerinde folklorlıq shıǵarmalar tiliniń izertleniwi.*
3. *Qaraqalpaq til biliminde folklorlıq shıǵarmalar tiliniń izertleniwi.*

1. Til biliminde folklorlıq shıǵarmalar tiliniń izertleniwi

Dáslepki lingvofolkloristikalıq baqlawlar áyyemgi Greciyada biziń eramızǵa shekemgi V ásirlerde payda boldı. Bul dáwirde grek oyshılları Gomerdiń «Iliada» hám «Odiseya» dástanlarınıń tilin úyreniw menen shuǵıllanǵan. Sebebi bul dástanlardıń tili grek xalqınıń sóylew tilinen alıslap qarapayım xalıqqa túsiniksiz bola baslaǵan. Dáslepki grek oyshılları bul dástanlardagı xalıq túsiniw qıyın sózlerge túsinik sózlerin jazǵan. Áyyemgi Indiyada dóretilgen Panini grammatikasında da hind xalqınıń diniy Veda jazba estelikleriniń tili — sanskrit tili menen xalıqtıń awızeki sóylew tili — prakrit tili arasındagı ayırmashılıqlar kórsetilip sanskrit tilindegi sózlerge túsinik berilgenin kóremiz. Orta ásirlerdegi arab ulamaları islam dinindegi muqaddes kitap esaplanatuǵın «Quran» ǵa túsinikler beriw menen shuǵıllanǵan. Sebebi qurannıń súreleri hám ayatların hárbir alım ózinshe túsendirgen, sonnan súrelerdiń kóp mániligi kelip shıǵadı. Ásirese, islam dúnyasındaǵı ekinshi kitap «Hádis»lerde súrelerdiń ańlatatuǵın mánileri hár qıylı túsendiriliwi arab alımları arasında kóp ilimiy tartıslarǵa sebepshi bolıp, olar ózleriniń pikirlerin dálillew ushın awızeki xalıq dóretpelerinen alınǵan ańız-áńgimelerdi, aforizmlerdi súrelerdiń mánilerin túsendiriw ushın paydalanǵan.

XIX ásirdiń birinshi yarımı til haqqında ilimniń qalıplesiw dáwiri boldı. Vilgelm fon Gumboldt onıń teoriyalıq tiykarların qalıplestirdi, al F. Bopp, R. Rask, Ya. Grimm hám A. X. Vostokov jas ilimdi salıstırmalı-tariyxıy metod-kúshli qural menen támiyinledi. Sonıń nátiyjesinde linvistika tek óz aldına ilim sıpatında qalıplesip qoymadan gumanitar bilimler tarawında aldınǵı orındı iyeledi.

Awızeki xalıq dóretpeleriniñ tilin izertlew máselesine kórnekli nemec ilimpazı Yakob Grimm (1785—1865) belgili dárejede dıqqat awdarıp nemec folklorınıñ úlğilerin jıynadı. Ol dúnya ádebiyatında «Tuwısqan Grimm ertekleri» degen at penen keñnen málim. Óziniñ tuwısqan inisi Vilgelm menen birge ol nemec tiliniñ sózligin baspağa tayarladı. Yakob Grimm xalıqtıñ awızeki sóylew tilin, folklorlıq shıǵarmaların tilin izertlewdiñ zárurlıǵın kórsetip bılay dep jazadı: «..Ádette grek hám latin jazba esteliklerinde qollanılǵan sózler hám grammatikalıq formalarǵı ideallastırıp olarǵa háwesimiz keledi. Negizinde nemec xalqınıñ awızeki sóylew tili hám dialektleri materialların tereñirek izertlew arqalı bul sóz hám grammatikalıq formalarǵı onnan tabıw múmkin»

Rus folklorınıñ tilin filologiyalıq baǵdarda izertlew XIX ásirdiñ 40-jılları baslandı. 1812-jılǵı urıstan soñ rus jámiyetiniñ aldınǵı qatarlı wákilleri burınǵıday francuz ádebiyatı, francuz mádeniyatına elikley bermey, rus awızeki xalıq dóretpelerine qızıǵıwshılıǵı kúsheydi. «Milliy ruwx» tek xalıqtıñ ózinde, onıñ kórkem mádeniyatında saqlanatuǵına ayırıqsha dıqqat awdardı. Bul dáwirde xalıq arasınan awızeki xalıq dóretpelerin jazıp alıw, jıynaw boyınsha jumıslar qızǵın tús aldı.

Rus til bilimindegi dáslepki lingvofolkloristikalıq pikir júrgiziwler A. X. Vostokovtıñ (1781—1864) miynetlerinen baslandı. Ol jasınan sóz ónerine qızıǵadı. Rus xalıq qosıqları, naqıl-maqalların jıynadı. Sankt-Peterburgta Imperatordıñ kitapxanasında jumıs islewı oǵan eski slavyan qol jazbaların tereñ úyreniw múmkinshiligin beredi. Ol «Ruslardıñ qosıq qurılısı boyınsha tájiriybeler» (1817), «Rumyancev muzeyindegi slavyan hám rus qol jazbaların bayanlaw» (1842), «Shirkew-slavyan tiliniñ sózligi» (1861), «Naqıl-maqallar jıynaǵı» (1865, SPb) miynetlerin járiyaladı.

1844-jılı F. I. Buslaevtıñ «Watandarlıq tildi oqıtıw haqqında» degen atamadaǵı ana tilin oqıtıw metodikasına baylanıslı miyneti payda boldı. Bul miynette awızeki poetikalıq tildin ayırım qubılısları boyınsha maǵlıwmatlar berildi. Rus xalqınıñ awızeki xalıq dóretpeleriniñ tilin úyreniwde talantlı tilshi, ádebiyatshı, folklorist A. A. Potebnyanıñ miynetleri dıqqatqa ılayıq. Onıñ pikirinshe, «awızeki poetikalıq til, sonday taraw bolıp tabıladı, onda xalıqtıñ etnikalıq, filosofiyalıq, tariyxıylıq, tillik hám estetikalıq kóz qarastarı organikalıq túrde sińisip ketedi». Awızeki xalıq danalıǵın úyreniwdegi Potebnyanıñ xızmeti sonnan ibarat, ol ayırım faktlerdi dizimge alıw menen sheklenip qalmaq, al awızeki poetikalıq til koncepciyasını dóretiwge umtıldı.

A.A. Potebnya «Oylaw hám til» (1862) miynetinde ózi islep shıqqan keste tiykarında poeziya hám proza, kórkem-óner hám ilim teoriyasın quradı. Ol «poeziya hám proza, kórkem-óner hám ilim til arqalı júzege asadı», — degen V. Gumboldtın ideyaların dawam etti. Potebnya «Til, sóz arqalı jasaytuǵın mifler, ápsanalardı úyreniw júdá áhmiyetli, sebebi olar adamlardı bir jámiyetke birlestiredi», — dep jazadı. A.A. Potebnya óziniń «Slavyan xalıqlıq poeziyasınıń ayırım simvolları haqqında» dep atalatuǵın magistrlik dissertaciyasınıń baslap sońǵı miynetlerine shekem folklorlıq dóretpelerdiń til ózgesheliklerin anıqlaw ushın slavyan xalıqlarınıń folklorınan kóplep mısallar keltirgen. Ilimpazdıń xalıq qosıqlarınıń tábiyatına, metrika menen tildiń baylanısı máselelerine arnalǵan pikirleri óziniń ilimiy áhmiyetin elege shekem joǵaltqan joq. A.X. Vostokovtıń shákirti Vena universitetiniń professorı Franc Mikloshich (1813—1891) serb-xorbat, bolgar, rus hám ukrain xalıqlarınıń epikalıq qosıqlarında, dástanlarında ushırasatuǵın tildiń kórkemlew quralların izertledi.

Til biliminde estetikalıq mekteptiń tiykarın salıwshı Karl Fossler (1872—1949) tildiń emocional-ekspressivlik xızmetin izertlewdiń oǵada áhmiyettiligin kórsetip ulıwma xalıqlıq til menen kórkem sóz sheberleri tiliniń qarım-qatnasın izertlew, tildiń rawajlanıwın mádeniyat tariyxı menen tıǵız baylanıslı úyreniwdiń zárúrliligini «Tilde ruwx hám mádeniyat máselesi» (1925), «Franciyadaǵı til hám mádeniyat» miynetlerinde kórsetedi. Til biliminde Praga lingvistikalıq dógeregi wákilleri (V. Matezius, V. Gavranek, V. Skalichka, N. S. Trubeckoy h.t.b.) til sisteması elementlerin funkcionál differenciaciya jasaw, kórkem shıǵarmalardıń tilin úyreniw, lingvomádeniyattanıw máselelerin izertlewge úlken dıqqat awdaradı.

Rus folklorın úyreniwdiń házirgi basqıshı XX ásirdiń 40—50 jıllarınan baslandı. Rus folklorınıń tilin izertlewshilerdiń biri I. A. Ossoveckiy óziniń «Rus folklorı tilin úyreniw tuwralı» degen maqalasında xalıq qosıqları menen bilinaları (batırılıq haqqında qosıqlar) materialları tiykarında folklorlıq dóretpelerdiń tili menen ádebiy tildiń hám rus ádebiy tiliniń tariyxınıń baylanısın analizleydi. Ol bılay dep jazadı: «Язык фольклора тесно связан с литературным языком, потому что оба они имеют своей базой общенародный язык и оказывают друг на друга сильнейшее влияние. Полноценное изучение истории литературного языка невозможно без изучения языка фольклора»¹.

¹ **Оссовецкий И. А.** Об изучении языка русского фольклора. // Вопросы языкознания. — 1952. №3. — С.98.

P. G. Bogatirev óziniń «Slavyan eposların salıstırmalı úyreniwdiń ayırım gezektegi máseleleri» degen miynetinde folklorlıq dóretpelerdiń tiliniń ádebiy tilden ayırmashılıǵı onı belgili bir dialektte sóylewshi atqarıwshılardıń bolıwı menen sıpatlanadı dep kórsetedi.¹ Ol óziniń «Folklordıń tili» degen maqalasında folklorlıq dóretpeniń til ózgesheliklerine toqtap, dialekt hárqanday folklorlıq dóretpeniń tiliniń tiykari degen pikirdi bildiredi.² P. G. Bogatirev kommunikativlik funkciyası boyınsha folklordıń tili menen dialektlik tildi bir-birinen ajıratıp qaraydı. Onıń «Folklordıń tili» maqalası «Til — jazba poeziya ushın da, awızeki poeziya ushın da birinshi dárek esaplanadı, sonlıqtan da bul dóretpeler dóretilgen birinshi elementti — tiykargı dárekti jaqsı bilmey turıp jazba hám folklorlıq shıǵarmalardıń ayırmashılıǵın úyreniw múmkin emes», — degen tezis penen baslanadı. «Ádebiy tildiń estetikalıq funkciyasın ádebiy tildiń kommunikativlik funkciyasın bilmey turıp analizlew múmkin emes. Sonday-aq, anaw ya mınaw janrdagı folklorlıq shıǵarmanıń tiliniń ózgesheligin, bul shıǵarma atqarılgan dialektti, dialekttiń kommunikativ funkciyasın bilmey turıp analizlew qıyın»³. Sonıń menen birge, Bogatirev mınaday faktke de dıqqat awdaradı: Folklordıń tili dialektlik tilden óziniń kommunikativlik funkciyası jaǵınan ádewir ózgeshelenip turadı. Bir tárepten, folklordıń tili ayırım jaǵdaylarda tillik qurallarınıń baylıǵı júdá azlıǵı menen ajıralıp turadı, ekinshi tárepten, qosıqlardıń tili dialekttiń awızeki sóylew tiline salıstırǵanda ádewir dárejede bay, sebebi xalıq qosıqlarınıń tilinde dialekte ushıraspaytuǵın arxaizmler, sonday-aq, basqa dialektlerden ózlestirilgen elementler boladı.

Qol jazba túrinde saqlanǵan folklorlıq shıǵarmalardıń morfologiyalıq qurılısı dialekttiń morfologiyasınan ádewir ózgeshelenip turadı. Jazba túrde saqlanǵan folklorlıq shıǵarmalardıń tilinde eski grammatikalıq formalar kóbirek saqlanadı. Sonday-aq, Bogatirev slavyan xalıq qosıqlarınıń ózine tán ózgeshelikleriniń biri sıpatında atlıqtıń erkeletiwshi-kishireytiwshi formalarınń ornı hám xızmetine ayrıqsha dıqqat awdardı.

¹ Богатырев П. Г. Некоторые очередные вопросы сравнительного изучения эпоса славян. // Основные проблемы эпоса восточных славян. — М. — 1957. — С. 326.

² Богатырев П. Г. Язык фольклора. // Вопросы языкознания. — 1973. — №5. — С. 107.

³ Богатырев П. Г. Язык фольклора. // Вопросы языкознания. — 1973. — №5. — С. 106.

A. P. Evgeneva 1963-jılı «XVII—XX ásirlerdegi rus awızeki poeziyasınıń tili boyınsha ocherkler» degen temada doktorlıq dissertatsiya qorǵadı hám usı atamadaǵı monografiyasın járiyaladı. Ol «Awızeki xalıq poeziyasınıń tilin kórkem ádebiyattıń tili sıyaqlı eki kóz qarastan: birinshiden, onıń grammatikalıq qurılısı hám sózlik quramı aspektinen, ekinshiden, kórkemlilik, tásirlilik kóz qarastan, yaǵnıy anaw ya mınaw tillik kategoriyalardıń stilistikalıq qollanıwı aspektinen úyreniw lazım»—dep jazadı.

Onıń pikirinshe, «язык устной поэзии — это живой язык для творцов и носителей ее, а не пришедший извне или «спустившийся сверху» и механический усвоенный или усвояемый. Дialeктные черты в нем не внешняя позднейшая оболочка.»¹ Avtor folklordıń tili menen dialektiń aralıq qatnası máselesin folklorlıq shıǵarmalardıń tariyxıy dáwirler dawamında xalıqlılıǵı hám aktuallılıǵı máselesi menen baylanıstırıp qaraydı. Sebebi folklordı dóretilshiler de, atqarıwshılar da xalıq bolıp olar belgili bir dialektte sóleydi. Sonıń ushın da folklorlıq shıǵarmalardıń tili dialektlik til bolıp esaplanadı,— dep kórsetedi.

Folklorlıq dóretpelerdiń tilin izertlewshiler arasında: «folklorlıq dóretpelerde ushırasatuǵın dialektizmlerdiń payda bolıwı, qollanıw tiykari nede?» degen soraw ústinde tartılı pikirler ushırasadı. Folklorlıq dóretpelerdiń leksikasındaǵı sózlerdiń tariyxıy qatlamları hám dialektizmlerdiń basqa qatlamlarǵa baylanısı mashqalası ilimpazlardıń dıqqatın ózine awdaradı. Folklorlıq dóretpelerdiń tiliniń tiykari dialekt pe (A. P. Evgeneva) yamasa dialektlik bóliniwge jatpaytuǵın elementlernaddialekt pe? (A. V. Desnickaya) degen máseledegi pikirler tartısı bul baǵdardaǵı keleshekte islenetuǵın ilimiy izertlew jumıslarına stimul boladı. A. P. Evgenevanıń pikirinshe, folklordıń tilindegi dialektizmler — bul naddialektke dialektlerdiń soǵı dáwirlerde tiygizgen táhiri dep kórsetedi.²

A. P. Evgeneva, P. G. Bogatırov, I. A. Ossoveckayalardıń ilimiy miynetleri úlken áhmiyetke iye, sebebi olardıń miynetlerinde til biliminde birinshi mártebe «folklordıń tili» túsiniǵın anıqlawǵa háreket etildi. Durıs, mashqalanıń kóp aspektli hám quramalı bolıwı, kórsetilgen jumıslardıń bul tarawdaǵı dáslepki miynetler ekenligine baylanıslı bul

¹ **Евгеньева А.П.** Очерки по языку русской устной поэзии в записях XVII—XX вв. — М.: —1963. — С.6

² **Десницкая А.В.** Наддialeктные формы устной речи и их роль в истории языка. — Л.:Наука. —1970. — С.55

anıqlamalar birdey bolmadı. «Folklordın tili» túsiniǵı arqalı folklorlıq dóretpeler teksti quramındaǵı tillik faktlerdiń barlıq jıynaǵı túsiniildi. Awızeki xalıq dóretpeleriniń tili organikalıq túrde kórkem sóz óneriniń obrazlı-kórkemlik sistemasınıń quramına kiriw jaǵdayı dıqqattan shette qaldı.

Házirgi waqıtta Rossiyanıń Kurskiy, Voronej, Petrozavodskiy universitetlerinde lingvofolkloristikalıq izertlewler alıp barılmaqta. Kursk mámleketlik universiteti professorı, Rossiya Federaciyasına miyneti sińgen ilim ǵayratkeri Aleksandr Timofeevich Xrolenko Kurskiy lingvofolkloristikalıq mektebiniń tiykarın salıwshı esaplanadı. A.T.Xrolenko til biliminde «lingvofolkloristika» terminin birinshi bolıp qollandı. Házirgi waqıtta bul mektep tek Rossiyada ǵana emes, al shet ellerge de belgili. Ol 1968-jılı «Rus xalıq lirikalıq qosıqları tilindegi parataktikalıq konstrukciyalar» degen temada kandidatlıq dissertaciya qorǵadı. 1974-jılı «Russkaya rech» jurnalınıń 1-sanında, «Lingvofolkloristika ocherkleri» (Kursk, 1974) toplamında «Lingvofolkloristika mashqalaları», «Folklordın tilin úyreniwge kompleksli qatnas jasaw máselesine» degen temada eki maqala járiyaladı. A.T.Xrolenko óziniń «Лексика русской народной поэзии» degen miynetin folklorlıq dóretpelerde qollanǵan sózlerdiń qurılısın hám semantikalıq ózgesheliklerin anıqlawǵa arnaǵan.¹

A.T.Xrolenko 1984-jılı «Rus xalıq lirikalıq qosıqlarınıń poetikalıq frazeologiyası» degen temada Leningrad mámleketlik universitetinde doktorlıq dissertaciyasın qorǵaydı.

A.T.Xrolenkonıń avtorlıǵında joqarı oqıw orınları ushın 2006-jılı «Folklordın tili» atamasında xrestomatiya, 2010-jılı «Lingvofolkloristikaǵa kirisiw» oqıw qollanbası Moskva qalasında járiyalandı.² Kurskli lingvofolkloristler ózleriniń izertlewlerin tiykarınan tórt baǵdarda alıp barmaqta: folklorlıq leksikologiya, folklorlıq leksikografiya, folklorlıq dialektologiya, lingvofolkloristika hám lingvomádeniyat.

«Folklordın tili» degen xrestomatiyada kórnekli rus jazıwshıları, shayırları, ilimpazları Pushkin, Gogol, Ushinskiy, V.I. Dal, Belinskiy, Chernishevskiy, Dobrolyubov hám t. b. folklorlıq shıǵarmalar hám onıń

¹ Хроленко А.Т. Лексика русской народной поэзии. — Курск. 1976.

² Хроленко А.Т. Язык фольклора. Хрестоматия. — М.: Флинта. Наука. 2006; Введение в лингвофольклористику. Учебное пособие. — М.: Флинта. Наука. 2010. — 122 с; Лингвофольклористика: взгляд изнутри. История. Проблематика. Перспективы. — М. 2012. — 345 с.

tilin úyreniwdiń áhmiyeti tuwralı bildirgen pikirleri járiyalanǵan. Máselen, A.S.Pushkin jas qálemkeshlerge qarata rus tiliniń baylıǵın, onıń ózine tán ayırmashılıǵın biliw ushın «ápiwayı xalıqlıq erteklerdi oqıńlar» — degen másláhát beredi. Rus tiliniń ózine tán ózgesheligin jetik biliw ushın eski qosıqlar, ertekler hám t.b. úyreniw kerek, — dep jazadı. A.T.Xrolenkonıń «Lingvofolkloristikaga kirisiw» oqıw qollanbası qurılısı boyınsha kirisiw, segiz bólimnen ibarat. Kirisiw bóliminde folklorlıq dóretpelerdiń tilin úyreniwdiń áhmiyeti, onıń bilim beriwshilik aspektine toқтаǵan. Birinshi bap «Folklorlıq sóz haqqında ilimniń qalıplesiwi» dep ataladı. Bul bólimde «Folklorlıq sóz haqqında ilimniń baslanıwı», «Rus folklorı tilin úyreniwdiń házirgi basqıshı», «Lingvofolkloristika» boyınsha arnawlı kurstı oqıtıwdıń maqsetke muwapıqlıǵı, «Gumanitar hám filologiyalıq bilimler qurılısında lingvofolkloristikaniń pánlik statusı» temaları berilgen. Ekinshi bólim «Folklorlıq sózdiń semantikasi» dep ataladı. Keyingi bólimler «Folklorlıq tekstte sózdiń morfemikasi», «Rus folklorınıń tili — dialekt yamasa naddialekt pe», «Folklorlıq dialektologiya», «Folklorlıq tillik proceste atqarıwshınıń ornı», «Krosskulturalıq lingvofolkloristika», «Lingvofolkloristikada zamanagóy informaciyalıq texnologiyalar» dep ataladı.

A.T.Xrolenkonıń lingvofolkloristikaga qosqan úlesin ilimpazlar joqarı bahalaydı. «Prof. A.T.Xrolenko usınǵan «lingvofolkloristika» termini lingvistika hám folkloristikada turaqlastı. Folklordıń tilin izertlew menen shuǵıllanıwshı barlıq lingvistlerdiń qollanıwında kóremiz, — dep jazadı S.E.Nikitina (2007, 23).¹

XX ásir diń 70—80-jılları ilimiy aylanısqa kirgen, Xrolenko usınǵan «Lingvofolkloristika» termini til biliminiń birneshe tarawları menen baylanıslı halda óziniń konkretlılıǵı menen filologiyalıq bilimler arasındagı jańa ilimiy baǵdar bolıp tabıladı (Tarlanov, 2007, 4).

Kurskiy lingvofolkloristika mektebi wákilleri tárepinen «Folklordıń hár qıylı janrlarındaǵı sanlıqlar» (1971), «Rus bilinalarındaǵı qospa sózler sistemasi» (1975), «Rus xalıq poeziyasınıń leksikasi» (1976) miynetleri járiyalandı. 1979-jılı Leningrad qalasında akademiyalıq baspada járiyalanǵan «Folklorlıq leksikografiya mashqalaları» hám «Folklorlıq sózdiń semantikalıq qurılısı» maqalalarında til biliminiń lingvofolkloristika tarawınıń maqseti hám wazıypaları, tiykarǵı baǵdarları anıq dá-

¹Лингвофольклористика на рубеже XX—XXI вв.: итоги и перспективы// Сборник докладов на международном научном семинаре (10—12 сентября 2007). —Петрозаводск. 2007.

lillenip kórsetildi. Lingvofolkloristikanın izertlew obyektı folklorlıq tekstler, lingvofolkloristikanın tiykarǵı wazıypası — folklordın tilin úyreniw. Kurskiy lingvofolkloristikalıq mektebi 1990-jıllardan keyin jáne de rawajlana basladı. I.S.Klimas, M.A.Bobunova kandidatlıq dissertaciyasını qorǵadı hám Kursk lingvofolkloristika mektebinin tiykarǵı aǵzalarına aylandı. Soń olar doktorlıq dissertaciyasını qorǵadı. M.A.Bobunovanın doktorlıq dissertaciyası teması «Folklorlıq leksikografiya: qalıplesiwi, teoriyalıq hám ámeliy nátiyjeleri, perspektivası» (2006) dep ataladı.

Irina Sergeevna Klimastın «Folklorlıq leksikologiya: obyektin ózine tánligi, birlikleriniń quramı, leksikologiyalıq kategoriyalardıń ózgesheligi» degen temada doktorlıq dissertaciyası 2005-jılı Kurskiy mámleketlik universitetinde qorǵaldı¹. Bul jumıstın kirisiw bóliminde temanın aktuallıǵı, maqseti hám wazıypaları tuwralı maǵlıwmat berilgen. Jumıstın birinshi bólimi «Folklorlıq leksikologiyanın obyektı» dep ataladı. Bul bólimniń birinshi babı «Folklor leksikası hám onıń birliklerin anıqlaw hám bayanlaw mashqalası» dep atalıp, bul bapta sózlik qordın birlikleriniń nominaciyası, folklorlıq leksika, folklorlıq sóz, folklorizm, filologiyalıq sózliklerde folklorlıq sóz túsiniǵi, izertlew dáregi, tekstlik massiv, rus folklorı leksikasını bayanlawǵa ózgeshe qatnas máseleleri sóz etilgen. Ekinshi bap, «Folklorlıq sózdiń uqsaslıǵı mashqalası» dep ataladı. Bul bapta sózlerdiń variantları hám dara sózler, sózdiń struktura-fonetikalıq modifikaciyası, dawıshlar quramı menen ajralatuǵın sózler, dawıssızlar quramı menen ajralatuǵın sózler, morfemalardıń óz ara orın almasıwı, prefiks hám feyil suffikslerin qollanıwdagı ózgeshelikler máselesi izertlengen. Dissertaciyalıq jumıstın ekinshi bólimi «Rus folklorı leksikasınıń quramı» dep ataladı. Bul bólimniń birinshi babı «Awızeki xalıq poeziyası leksikonınıń stratifikaciyası» dep ataladı. Bul bólimde «Leksikografiyalıq maǵlıwmatlar tiykarında sózlik quramı», «Leksikalıq birliklerdi identifikaciyalaw principleri», «Ulıwma qollanıwshı leksika», «Dialektizmder», «Folklorizmder», «Arxaizmder», «Qarapayım leksika», «Okkazonalizmder», «Sózliklerde dizimge alınbaǵan birlikler» máselesi úyrenilgen. Bul bólimniń ekinshi babı «Folklor leksikonınıń yadrolıq bólimi» dep ataladı. Bul bapta «Hár qıylı jıyılıq sózliklerde jıyıl qollanıwshı leksemalar salıstırıw», «Materiallıq álemde sáwlelendiriwshı leksemalar», «Zattın belgisin bildiretuǵın leksikalıq birlikler»,

¹Климаc И. С. Фольклорная лексикология: своеобразие объекта, состав единиц, специфика лексикологических категорий. — Курск. АДД. 2005.

«Háreketti bildiretuǵın leksemalar», «Folklordaǵı tayanış sózlerdi anıqlaw metodikası» izertlengen. Dissertaciyalıq jumıstıń úshinshi bólimi «Folklor tilinde leksikologiyalıq kategoriyalardıń ózine tán ózgesheligi» dep ataladı. Bul bólimniń birinshi babı «Folklordaǵı omonimiya» dep ataladı. Bul bapta omonim-atlıqlar, omonim-feyiller, omonim-kelbetlikler, «Funkcionallıq omonim. Substantivaciya», omonim-ráwishler, paronim sózler úyrenilgen. Ekinshi bap «Folklordaǵı sinonimler» dep ataladı. Bul bapta «Sinonimler teoriyasınıń tartıslı máseleleri», «Sinonimlik jaqınlasıw, sinonimlerdiń óz ara orın almasıwı, sinonimlerdi kontekstlik óz ara orın almasıwı, sinonimlerdiń situativlik orın almasıwı» máseleleri sóz etilgen. Bul bólimniń úshinshi babı «Folklordaǵı antonimiya» dep ataladı. Bul bapta folklorlıq tekstlerde tiplik oppoziciya hám fakultativ oppoziciyanı bildiretuǵın antonim sózler úyrenilgen. Jumıstıń sońında juwmaq jasalıp paydalanılǵan ádebiyatlardıń dizimi berilgen.

Bul mekteptiń kelesi wákilleri tómendegiler: Olardan O.A.Petrenko «Xalıqlıq poetikalıq leksika etnikalıq aspekte» (1996), E.V.Gulyaykova «Rus xalıq qosıqları leksikasınıń etnikalıq ózgeshelikleri», S.P.Pravednikov folklorlıq shıǵarmalardaǵı sanlıq sózler, T.P.Nabatchikova ráwish sózler, I.A.Dikevich kelbetlik sózler, I.Y.Gusev folklorlıq tekstlerdegi ornitonimler, E.S.Berezkina folklordıń hár qıylı janlarındaǵı etnonimler, R.V.Golovina «Lirikalıq qosıqlardaǵı antroponimler», N.E.Shishkova «Rus salt-dástúrleri leksikası» boyınsha kandidatlıq dissertaciya qorǵaǵan. F.P.Sorokoletovtıń «Произведения фольклора и диалектные словари» degen maqalasında xalıq qosıqlarında ushırasatuǵın dialektlik sózler analizlengen.¹ Bul mektep wákilleri tárepinen «Linvofolkloristika» atamasındaǵı turaqlı túrde maqalalar toplamları járiyalanıp kelmekte. 2008-jılı onıń 14-tomı járiyalandı.

Voronej mámleketlik universitetinde qalıplesken lingvofolkloristika mektebin Rossiya Federaciyasına miynetiniń ilim ǵayratkeri, prof. Evgeniya Borisovna Artemenko basqaradı. Bul mektep wákilleri folklordıń tili hám dialekt, folklordıń tillik hám melodikalıq qurılısı, awızeki poetikalıq qosıqlar hám xalıq danalıǵınıń tillik tiykari, tillik birliklerdiń semantikasi, tekstlerdiń dúzilisi, ásirese xalıqlıq poetikalıq sintaksisti izertleydi. E.B.Artemenkonıń kandidatlıq dissertaciyası rus xalıq lirikalıq qosıqlarındaǵı tolıq hám qısqaǵan kelbetliklerdiń sintak-

¹ Сороколетов Ф. П. Произведения фольклора и диалектные словари. //Диалектная лексика. —Л.: Наука. — 1974

sislik xızmetin anıqlawğa bağıshlangan. Bunnan basqa da avtordın birneshe monografiyaları járiyalandı¹. E. B. Artemenkonıń ilimiy basshılıǵında onıń on jeti shákirti lingvofolkloristika boyınsha kandidatlıq dissertaciya qorǵadı².

Petrazavodsk mámleketlik universitetinde qalıplesken lingvofolkloristika mektebiniń tiykarın salıwshı Rossiya Federaciyasına miyneti singen ilim ǵayratkeri, filologiya ilimleriniń doktorı, prof. Zamir Qurbanovich Tarlanov basqaradı. Ol 1972-jılı Leningrad qalasında «Rus naqıl-maqallarınıń sintaksisi» degen temada doktorlıq dissertaciya qorǵagan. Doktorlıq dissertaciyasınıń kólemi 458 betten ibarat.

Z. Q. Tarlanovtıń bunnan basqa da neshe miynetleri járiyalandı³. Bul mektep wákilleri rus folklorı tiliniń janrlıq differciaciyasın izertlewdi ózleriniń aldına maqset etip qoyǵan. Petrozavodsk lingvofolkloristika mektebinde 20 ǵa shamalas ilimpaz kandidatlıq dissertaciya qorǵagan.

Lingvofolkloristikanıń bunnan bılay da rawajlanıwında moskvalı ilimpaz S. E. Nikitinanıń xızmeti úlken. Onıń 1993-jılı «Awızeki xalıqlıq mádeniyat hám tillik sana» degen atamadaǵı fundamental miyneti járiyalandı. Sonday-aq, ol 1999-jılı «Tezauruslıq bayanlawdaǵı álemniń mádeniy-tillik kartinası» degen temada doktorlıq dissertaciya qorǵadı⁴.

¹Артеменко Е. Б. Синтаксический строй русской народной лирической песни в аспекте ее художественной организации. Воронеж. 1972; Принципы народно-песенного текстообразование. — Воронеж.: ВГУ. 1988.

²Писарева Л. Е. Структура предикативной единицы в русской народной лирической песне. АКД, 1992, Масневской Т. С. Субстантивные биноминативные конструкции идентифицирующего и характеризующего типов в русской народной лирической песне. — АКД, 1987, Белява Н. В. Конструкции с семантикограмматическим опосредованием в языке русской былины. АКД, 1994, Малыхина Т. М. Обстоятельства времени в тексте русской народной лирической песни и их роль в формировании его художественной структуры. — АКД, 1989, Макарова Н. В. Идиолект сказителя в аспекте былинного текстообразования. АКД, 2000, Черноусова И. П. Структура и художественные функции диалога в русской волшебной сказке. — АКД, 1974.

³Тарланов З. К. Язык русского фольклора как предмет лингвистического изучения // Язык жанров русского фольклора. — Петрозаводск 1977; Сравнительный синтаксис жанров русского фольклора. — Петрозаводск. 1981; Очерки по синтаксису русских пословиц. — Л.: ЛГУ, 1982. 136 с; Русские пословицы: Синтаксис и поэтика. — Петрозаводск. 1999. 448 с.

⁴Никитина С. Е. Устная народная культура и языковое сознание. — Москва, 1993; Культурно-языковая картина мира в тезаурусном описании. АДД. — М. 1999.

Chernousova Irina Petrovna 2015-jılı Elec qalasında «Folklordın tili-etnikalıq mentalitetinń sáwleleniwı sıpatında» degen temada doktorlıq dissertaciya qorǵadı¹. Bul izertlewdiń obyektı etip qıyalıy ertekler hám bılinalardaǵı (batırlıq haqqında jırlar) xalıqtın etnikalıq mentalitetin ózinde sáwlelendiretuǵın dialoglar alınǵan. Jumıstın kirisiw bóliminde temanın aktualıǵı, maqseti hám wazıypaları, ilimiy jańalıǵı, qollanılǵan metodları tuwralı maǵlıwmat berilgen.

Jumıstın birinshi babı «Antropocentrikalıq paradigma tiykarındaǵı lingvofolkloristika» dep ataladı. Usı bapın birinshi bólimi «Rus folklorı tilindegi rus mentalitetin izertlewdiń teoriyalıq tiykarları», ekinshi bólimi «Álemniń folklorlıq tillik kartinası-mentaliteti sáwlelendiriw usılı sıpatında» dep ataladı. Jumıstın ekinshi babı «Dialoglıq modellerde sáwlelengen ulıwma janrlıq folklorlıq konceptosfera», dep ataladı, úshinshi babı «Dialoglıq modellerde sáwlelengen janrlıq ózgeshelikke iye folklorlıq konceptosfera» dep ataladı. Tórtinshi babı «Dialoglıq modellerde álemniń folklorlıq-tillik kartinasınıń reprezentaciyası» dep ataladı. Jumıstın sońında temǵa baylanıslı avtorın 52 miynetiniń dizimi berilgen. Bul miynet etnolingvistikalıq aspekttegi izertlew bolıp tabıladı.

2011-jılı Emer Yuliya Antonovna «Házirgi folklorlıq qosıqlarda álemdi modellestiriw: kognitiv-diskurslı analiz» degen temada doktorlıq dissertaciya qorǵadı. Bul dissertaciyalıq jumısta zamanagóy folklorlıq qosıqlar kognitiv lingvistika kózqarasınan, til menen oylaw, sananın baylanısı kózqarasınan úyrenilgen². Sońǵı waqıtları lingvofolkloristikalıq aspektte birneshe doktorlıq hám kandidatlıq dissertaciya qorǵaldı³.

Tilshi ilimpazlarının bul tarawdaǵı ilimiy jumısları tiykarında sońǵı jılları lingvistika hám folklor arasındǵı jańa ilimiy taraw-lingvofolklo-

¹ Черноусова И. П. Язык фольклора как отражения этнической ментальности (на материале фольклорной концептосферы русской волшебной сказки и былины). АДД. — Елец. 2015.

² Эмер Ю. А. Миромоделирование в современном песенном фольклоре: когнитивно-дискурсивный анализ. — АДД. — Томск. 2011.

³ Дмитриева Е. Г. Фольклоризмы как третья семиологическая система при переводе. — АКД. — М. 2009; Исхакова Г. Г. Языковые и стилистические особенности башкирских заговоров. — АКД. — М. 2009; Пеллинен Н. А. Лингвистический аспект мира детства (На материале карельских колыбельных песен). — АКД. Петрозаводск. 2010.; Праведников С. П. Территориальная дифференциация языка русского фольклора. — АДД. — М. 2011.

ristika qalıplese başladı. Bul taraw folklorlıq dóretpelerdiń qurılısında til strukturasınıń ornı hám funkciyasın anıqlawdı aldına máqset etip qoyadı.

Joqarıda atı atalǵan ilimpazlardıń jumıslarınıń jetiskenligi — awızkei poetikalıq tildi úyreniwdiń tiykarǵı baǵdarların belgilep berdi. Folklorlıq shıǵarmalardıń tilin izertlewdiń tiykarǵı úsh baǵdarı anıqlandı: Birinshi baǵdar, folklordıń tiliniń tábiyatın anıqlaw hám onıń dialektke qatnasın úyreniw; Ekinshi baǵdar, xalıqlıq-poetikalıq tildıń ulıwma qurılısın hám ayırım elementlerdi úyreniw; Ushinshi baǵdar, awızkei xalıq dóretpeleri tilinde tillik faktlerdi funkcional-stilistikalıq izertlew.

2. Túrkiy til biliminde folklorlıq shıǵarmalar tiliniń izertleniwi

Folklorlıq dóretpelerdiń til ózgesheliklerin izertlew túrkiy xalıqlarında XX ásirdiń 50-jıllarınan baslap qolǵa alına başladı. Bul dáwirde xalıq dástanlarınıń til ózgesheliklerin, sonday-aq, folklorlıq dóretpelerdiń hár qıylı janrlarınıń tili tuwralı ilimiy izertlewler alıp barıldı¹. D.Mamedkulievtiń «Shahsánem hám Ğarip» dástanınıń tillik ózgeshelikleri» degen dissertaciyalıq jumısında epostıń fonetika hám grammatikalıq, leksikalıq ózgesheliklerine analiz jasalǵan². Jumıstıń leksikalıq ózgesheligin izertlewge arnalǵan bóliminde óz sózlik qatlam tematikalıq toparlargá ajratılǵan. Basqa tillerden — arab, parsı, mongol tillerinen kelip kirgen sózlerdiń seslik hám mánilik ózgesheliklerge ushıraw jaǵdayları anıqlanǵan. J.Bayzakovtıń «Qazaq qaharmanlıq dás-

¹ Шоабдурахманов Ш. «Равшон» даstonининг бадийй тили ҳақида. — А.к.д. — Ташкент. 1949., Байлиев С. Языковые особенности дастана «Саят и Хамра», — А.к.д. — Ашхабад. 1968., Мамедкулиев Д. Языковые особенности дастана «Шахсанем и Ğарип». — А.к.д. — Ашхабад. 1968., Юсупов Г. К. Лексико-стилистические особенности азербайджанских пословиц. — А.к.д. — Баку. 1969., Ефимов Ф. Лексико-грамматические особенности чувашских пословиц и поговорки. — А.к.д. — Алма-ата. 1978., Кочарли С.К. Лексика азербайджанских баяти. — А.к.д. — Баку. 1984., Садриддинова М.З. Лексика узбекских пословиц и поговорок. — А.к.д. — Ташкент. 1995., Байзаков Ж. Лексические особенности казахского героического эпоса «Алпамыс», — А.к.д. — Алма-ата. 1967., Жубанов Е.Х. Литературно-лингвистические особенности эпоса «Козы Корпеш Баян сулу» — А.к.д. — Алма-ата. 1967., Эгамбердиев Р. Фразеологизмы в эпосе «Манас» — А.к.д. — Фрунзе. 1980.

² Мамедгулиев Д. Языковые особенности дастана «Шахсанем и Ğарип». — Ашхабад. 1965.

tanı «Alpamıs»tıñ leksikalıq ózgeshelikleri» degen jumısında tiy-kargı dıqqat dástannıñ sózlik quramınıñ tariyxıy shıǵısı boyınsha qatlamların izertlewge hám sózlerdiñ etimologiyasına awdarılǵan¹. Azerbaijan ilimpazı S.G.Mextievanıñ «Shaxriyar» dástanınıñ tili» dep atalatuǵın miynetinde dástannıñ leksikalıq hám grammatikalıq ózgeshelikleri, ondaǵı sinonim, omonim, antonim sózler, termin sózler, sóz jasalıw usılları hám turaqlı sóz dizbekleri izertlengen². Ózbek ilimpazı Sh.Shobduraxmanovtıñ «Ravshon» dostonining badiiy tili haqida» atlı dissertatsiyalıq jumısında dástanda qollanılǵan kórkemlew quralları epitetler, metafora, dástan tiliniñ fonetikalıq hám leksikalıq, sintaksislik ózgeshelikleri izertlengen³. R.Rasulovtıñ «Alpamıs» dástanındaǵı sózlerdiñ sintaksislik baylanısı» degen dissertatsiyalıq jumısında sózlerdiñ baǵına hám dizbeklese baylanısıwı, dástanda qollanıw ózgeshelikleri analizlengen⁴. S.Tursunovtıñ «Alpamıs» dástanınıñ leksikalıq ózgeshelikleri» temasındaǵı dissertatsiyasında sózlik quramdaǵı ulıwma qollanıwshı leksika 30 dan aslam tematikalıq toparlarǵa bólinip klassifikaciya jasalǵan. Jumısta ásirese dástandaǵı dialektizmlerge ayırıqsha kewil bólingen, olardıñ leksikalıq, grammatikalıq, fonetikalıq hám frazeologiyalıq túrlerine analiz jasalǵan. Jumıstıñ ekinshi babında dástanda ushırasatuǵın kásiblik sózler, úshinshi babında dástan leksikasınıñ funksional-stilistik ózgeshelikleri analizlengen⁵. Ózbek til biliminde sońǵı waqıtları A.Raximov, Sh.Mahmadievlarardıñ dissertatsiyalıq jumısları payda boldı⁶. Túrkiy tillerindegi dástanlardıñ ishinde qırǵız xalqınıñ qaharmanlıq dástanı «Manas» tıñ tili hár tárep-leme izertlengen: R.Egamberdiev «Manas» dástanındaǵı frazeologizmlerdi izertlese⁷, R.A.Beybutova ondaǵı áskeriy leksikanı⁸, K.Aydarqulov

¹ Байзаков Ж. Лексические особенности казахского героического эпоса «Алпамыс». —Алма-ата. 1967.

² Мехтиева С. Г. Язык эпоса «Шахрияра». —Баку. 1974.

³ Шоабдурахманов Ш. «Равшон» дostonининг бadiий тили хақида. —Ташкент. 1949.

⁴ Расулов Р. Синтаксические связи между словами в дастане «Алпамыс». —Ташкент. 1975.

⁵ Турсунов С. Лексические особенности дастана «Алпамыс». —Ташкент. 1990.

⁶ Рахимов А. Ўзбек халқ достонлари лексикасининг қиесий-тарихий таҳлили. АКД, Самарқанд, 2002; Маҳмадиев Ш. Ўзбек халқ достонлари тилида стилистик формулалар. АКД, Тошкент, 2007.

⁷ Эгамбердиев Р. Фразеологизмы в эпосе «Манас». — Фрунзе. 1982.

⁸ Бейбутова Р.А. Военная лексика в эпосе «Манас» — как этнолингвистической источника. —Фрунзе. 1988 —С. 605—607.

«Манас» епосы менен runikalıq jazba esteliklerdegi etnikalıq terminlerdi salıstırıp izertlegen¹.

3. Qaraqalpaq til biliminde folklorlıq shıǵarmalar tiliniń izertleniwi

Qaraqalpaq lingvofolkloristikası qaraqalpaq til biliminiń jańadan qalıplesip kiyatırǵan tarawı.

Qaraqalpaq til bilimindegi dáslepki lingvofolkloristikalıq baǵdardaǵı umtılıslar J. Eshbaevtıń «Naqıl-maqallardıń kórkem obrazlılıǵı»², D. S. Nasırovtıń «Qaraqalpaq qaharmanlıq dástanlarında áskeriy atlanıs hám urıslardı bayanlawda qollanılatuǵın terminler» maqalaları esaplanadı³.

Qaraqalpaq til biliminde awızeki xalıq dóretpeleri tilin arnawlı monografiyalıq baǵdarda izertlewge arnalǵan jumıslardıń eń dáslepki-leriniń biri filologiya ilimleriniń kandidatı Orazaq Bekbawlovtıń «Qaharmanlıq epostıń arab-parsı leksikası hám onıń tariyxıy-lingvistikalıq xarakteristikası» miyneti esaplanadı⁴. Bul miynettiń kirisiw bóliminde qaraqalpaq qaharmanlıq eposlarınıń tilindegi arab-parsı leksikasınıń tariyxıy-lingvistikalıq ocherki berilgen. Onda túrkiy xalıqları menen arab-parsı tillerinde sóylewshi qawimler ortasındaǵı tariyxıy baylanıslar, sak-massaget qawimleri tariyxı, eski grek mádeniyatınıń arab-parsı tillerine tiygizgen tásirleri máselesi sóz etilgen. Jumıstıń 40—79-betlerinde tariyxıy-etimologiyalıq baǵdardaǵı lingvistikalıq ocherki berilgen. Jumıstıń 80—190-betlerinde qaraqalpaq qaharmanlıq eposlarında qollanılǵan arab-parsı sózleriniń sózligi berilgen. Bul miynet qaraqalpaq til bilimindegi folklorlıq shıǵarmaların tilin úyreniwge baǵıshlanǵan eń dáslepki miynetlerdiń biri bolıwı menen bahalı. Sonıń menen birge, bul miynette ayırım túrkiy sózlerdi arab-parsı sózleri sıpatında qáte bahalaw jaǵdayları ushırasadı. Máselen, ań, atan, axır, ál-qol, bedew, beter, belli, gúlli, gún, qurt, gunan, dabil, dodaq, eren, jez, jemis, kese, kekil, kisi, kúrsi, qońsı, qulun, qur, orda, óńge, taba, tamǵa, sheshek h.t.b.

Bul miynet keyin ala jetilistirilip 1992-jılı O. Bekbawlov, Q. Mambetnazarovların avtorlıǵında «Qaharmanlıq dástanlardaǵı ózlestirme

¹ Айдаркулов К.К. вопросу об общности этнических терминов в эпосе «Манас» и древнетюркских рунических памятниках. — Фрунзе. 1988.

² «Совет Қарақалпақстаны» газетасы, 1964, 23-август саны.

³ Вестник Каракалпакского филиала АНУзССР. 1973. № 2. — С. 72—77.

⁴ Бекбаулов О. Қахарманлық эпостың араб-парсы лексикасы ҳәм оның тарийхый-лингвистикалық характеристикасы. — Нөкис: Қарақалпақстан, 1979.

сөзлердің түсиниги» деген атamada жарыяланды¹. Бул миynette qaraqalpaq dástanlarında qollanılған arab-parsı leksikasına tariyxıy hám lingvistikalıq sıpatlama berilgen, ayırım sөzlerdın etimologiyası boyınsha pikirleri bildirildi. Qaraqalpaq folklorının tillik özgeshelikleri tuwralı H.Hamidov, T.Niyetullaev, J.Shamshetov, U.Dáwletova, O.Bekbawlovlardın maqalaları жарыяланды².

Akad. H.Hamidovtın «Qoblan», «Ǵarip-ashıq» dástanlarının qol jazba nusqalarının tekstleri hám tillik özgeshelikleri boyınsha izertlewleri 1985-jılı «Eski qaraqalpaq tiliniń jazba estelikleri» miynetinde жарыяланды.

Qaraqalpaq folklorının tilin arnawlı monografiyalıq baǵdarda izertlew ǵárezsizlik dáwirinde baslandı. 1992-jılı Sh.Abdinazimovtın «Qırq qız» dástanının leksikası» dегen temada kandidatlıq dissertaciyası qorgaldı hám usı temaǵa baylanıslı birneshe maqalaları жарыяланды³. Dissertaciyalıq jumıstın ulıwma sıpatlaması bóliminde temanın aktualıǵı, maqseti hám wazıypaları, ilimiy jańalıǵı, izertlew metodları, dárekleri tuwralı maǵlıwmat berilgen. Kirisiw bóliminde til biliminde folklorlıq dóretpeler tiliniń izertleniw jaǵdaylarına sholıw jasalǵan.

¹ Бекбаўлов О., Мамбетназаров К. Қахарманлық дәстанлардағы өзлестирме сөзлердің түсиниги. — Нөкис. 1992.

² Шамшетов Ж. Об особенностях употребления исконно-каракалпакской и заимствованной лексики в языке дастана «Шахсанем-Гариб» // ӨзИА Қарақалпақстан филиалының хабаршысы. 1981. №3; Ҳамидов Ҳ. «Ғариб-Шахсанем» дәстанының үйренилиўи ҳаққинда. // ӨзИА Қарақалпақстан филиалының хабаршысы. 1982. №1; Дәўлетова У. Қарақалпақ қахарманлық дәстанларының әскерий лексикасы ҳаққинда. // Қарақалпақ тил билиминиң айырым мәселелери. Мақалалар топламы. — Нөкис. 1987; Бекбаўлов О. Қахарманлық эпостың урыс-техникалық лексикасы ҳаққинда. // ӨзИА Қарақалпақстан филиалының хабаршысы. 1986. №3; Нийетуллаев Т. Нақыл-мақаллардың тил өзгешелиги туўралы. // ӨзИА Қарақалпақстан филиалының хабаршысы. 1971. №1.

³ Абдиназимов Ш. «Қырк қыз» дәстанындағы ески сөзлер қатламы». // Әмиўдәрья, 1988, №7, 87—91 б; Қахарманлық эпостағы қытай тилиниң элементлери. Нөкис университети, 1988, 4-ноябрь; «Қырк қыз» дәстанындағы топонимлер. // Материалы научно-теоретической конференций профессорско-преподавательского состава Нукусского университета. —Нукус, 1989; Антропонимлер тарийхты сөйлегенде. // Әмиўдәрья, 1989, №4; «Қырк қыз» дәстанының сөзлик қатламлары ҳаққинда. Вестник Каракалпакского филиала АН РУз, 1989, 1, 97—88 б.; «Қырк қыз» дәстанындағы арабизмлер. Материалы XIII научно-теоретической конференций проф-преп. состава НГУ, Нукус, 1990; Алтай тиллериниң туўысқанлығы проблемасы ҳәм қарақалпақ қахарманлық дастаны. «Қус жолы» — Мақалалар топламы, 1990, «Қырк қыз» дәстанындағы генерген сөзлер. // Ҳәзирги қарақалпақ тили раўажланыўының айырым мәселелери, Мақалалар топламы. —Нөкис: Билим, 1993, —Б. 81—86; «Қырк қыз» дәстаны ҳәм Бердақ шығармалары лексикасының айырым мәселелери. «Қарақалпақстан жаслары», 1997, 18-декабрь, 50-саны.

«Qırq qız» dástanınıń izertleniwı, baspaları, ilimpazlardıń pikirleri berilgen. Jumıstıń birinshi babında dástannıń leksikalıq quramı, sózlerdiń tematikalıq toparları, ózlestirilgen sózler úyrenilgen. Ekinshi bapta dástannıń leksika-semantikalıq ózgesheligi, sózlerdiń kóp mániligi, metafora, metonimiya, sinekdoxa, omonim, sinonim, antonim, gónergen sózler, tabu hám evfemizimler, turaqlı sóz dizbekleri izertlen-gen. Jumıstıń sońında juwmaq jasalıp, paydalanılğan ádebiyatlardıń di-zimi berilgen. Bul jumısta qaraqalpaq til biliminde «lingvofolkloristika» termini dáslepki ret qollanıldı hám lingvofolkloristikaniń máqseti hám wazıypaları kórsetildi.

Gárezsizlik jıllarında ruwxıy dúnyamızdı bayıtıwda, milliy ózligi-mizdi tanıwda úlken áhmiyetke iye milliy qádiriyatlarımızǵa bolǵan itibar ayrıqsha kúsheydi. Ásirlerden ásirlerge, áwladlardan áwladlarǵa ótip biziń dáwirimizge jetip kelgen milliy miyraslarımızdıń biri bolǵan dástanlardı hár tárepleme úyreniw, xalıq arasında úgit-násiyatlaw dáwir talabına aylandı. Sońǵı jılları hár tárepleme rawajlangan jas áwladtı Watanǵa súyiwshilik ruwxında tárbiyalawda ayrıqsha orın tutatuǵın qaharmanlıq dástanlardı xalıq arasında úgit-násiyatlawǵa arnalǵan xalıq aralıq konferenciyalardıń ótkeriliwi buǵan ayqın mısál bola aladı.

1997-jılı 10—12-sentyabr kúnleri Nókiste Ózbekistan Respublikası Ilimler akademiyasınıń Qaraqalpaqstan bóliminiń shólkemlestiriwinde «Qaraqalpaq xalıq dástanı «Qırq qız» hám túrkiy tilles xalıqlardıń folk-lorın izertlew máseleleri»ne arnalǵan xalıqaralıq konferenciya, 2001-jılı, 5—6-sentyabr kúnleri Nókis qalasında Qaraqalpaq xalıq dástanı «Edige»ni izertlew máselelerine baǵıshlangan xalıqaralıq ilimiy-teo-riyalıq konferenciya ótkerildi.

«Qırq qız» dástanına baǵıshlanıp ótkerilgen xalıqaralıq konferenciya materiallarında dástannıń tilin úyreniwge baǵıshlangan M. Qálenderov¹, Sh. Abdinazimov², O. Dospanov³, A. Karibaeva⁴, A. Saburovalardıń⁵ maqalaları járiyalandı. O. Dospanov óziniń maqalasında, «Qaraqalpaq folklorınıń úlgerin arqa hám qubla dialektleri jáne govorları wákilleri atqarıwı waqtında olar tárepinen jergilikli ózgesheliklerge iye sózlerdiń

¹ Қалендеров М. «Қырқ қыз» қарақалпақ аңызеки халық поэзиясының дүрданасы// Конференция тезислери. —Нөкис, 1997, —С. 52—54.

² Абдиназимов Ш. «Қырқ қыз» дәстанының лексикасының айырым мәселе-лери // Конференция тезислери, —С. 56-58.

³ Доспанов О. «Қырқ қыз» дәстанының лингвистикалық сыпатламасы// Конференция тезислери, —С. 61—63.

⁴ Карибаева А. «Қырқ қыз» эпосындағы миллий ойын терминлериниң этимологиясы// Конференция тезислери, — С. 59—60.

⁵ Сабурова А. «Қырқ қыз» дәстанында қарақалпақ миллий музыкалық терминлериниң қолланылығу мәселесине// Конференция тезислери, —С.64—65.

qollanıwı tábiyǵıy» — dep kórsetedi. «Sonday-aq, dialektologiyalıq sózlikler dúziwde dialektik mısallar menen bir qatarda, folklorlıq shıǵarmaların materiallarınan paydalanıw maqsetke muwapıq, — degen pikirdi bildiredi. Sh.Abdinazimovtıń maqalasında dástanda qollanǵan toponim hám antroponimler, A.Káribaevanıń maqalasında milliy oyındı bildiretuǵın «ılaq tartıw», «ǵúres», «at shabıs» sózleri, A.Saburovanıń maqalasında milliy muzıkalıq terminler «qobız», «sırnay», «gernay», «sıbızǵı», «shınqobız» sózleri úyrenilgen.

Qaraqalpaq xalıq dástanı «Edige»ni izertlew máselelerine arnalǵan xalıqaralıq ilimiy-teoriyalıq konferenciyanıń tezislerinde M.Qálenderov¹, H.Óteniyazova², Z.Tlewovalardıń³ «Edige» dástanınıń til ózgesheligi, turmıslıq leksika hám tirkewishler máselelerin izertlewge baǵıshlanǵan maqalaları járiyalandı.

2008-jıl 27—28-noyabr kúnleri Nókis qalasında «Oraylıq Aziya xalıqlarınıń milliy folklorı hám jámiyettiń ruwxıy jetilisiwı mashqalaları» temasındaǵı xalıqaralıq ilimiy-ámeliy konferenciyalardıń ótkeriliwı awızeki xalıq dóretpeleriniń qanshelli áhmiyetke iye ekenligin kórsetti. «Oraylıq Aziya xalıqlarınıń milliy folklorı hám jámiyettiń ruwxıy jetilisiwı mashqalaları»na baǵıshlanǵan xalıqaralıq konferenciya materiallarında tilshi ilimpazlardan Sh.Abdinazimov⁴, A.Abdiev⁵, M.Ayımbetov⁶, Z.A.Alniyazov⁷, R.Nájimova⁸, D.Orinboeva⁹,

¹ Календеров М. «Едиге» дәстанының тил өзгешелиги. // Қарақалпақ халық дәстаны «Едиге»ни изертлеу мәселелери. Халықаралық илимий-теориялық конференцияның тезислери. — Нөкис, 2001, — С.46.

² Отенязова Х. «Едиге» дәстанында турмыслық лексика // Халықаралық илимий теориялық конференция тезислери, — Нөкис, 2001, — С.43.

³ Тлеуова З. «Едиге» дәстанында тиркеуішлердің қолланылыуы // Халық аралық конференция тезислери, — Нөкис, 2001, — С.47.

⁴ Абдиназимов Ш. Тил билиминде лингвофольклористикалық изертлеулердің пайда болыуы // Материалы международной научно-практической конференций. — Нукус, 2008, — С.153—155.

⁵ Абдиев А. «Алпамыс» дәстанында омонимлердің қолланылыуы // Материалы международной научно-практической конференций. — Нөкис, 2008, — С.152—153.

⁶ Айымбетов М. О квантативной типологии каракалпакских героических эпосов. // Материалы международной научно-практической конференций. — Нукус, 2008, — С.156.

⁷ Алынязов А. Функционирования сложно сочиненного предложения в фольклорном тексте. // Материалы международной научно-практической конференций. — Нукус, 2008, — С.159—161.

⁸ Нәжимова Р. Халық дәстанларында алмасық сөзлердің стиллик қолланыуы. Материалы международной научно-практической конференций. — Нөкис, 2008, — С. 177—179.

⁹ Ыринбоева Д. Фольклор жанрида феъл лексемаларининг статистик-синергетик таҳлили. — С.185—186.

I.Xalmuratovlarning¹ maqalalari jaryialandi. Sh.Abdinazimovning maqalasida shet ellerdagi lingvofolkloristikaliq izertlewlerding tariyxı, lingvofolkloristikaliq izertlewlerding jonelislerine sholiw jasalgan, A.Abdievning maqalasida «Alpamis» dastanında qollangan omonim sozlerding ozine tan ozgesheligi, M.Ayimbetovning maqalasida «Alpamis», «Qırq qız», «Shariyar» dastanlarındağı 114993 soz qollanıw kompyuterde statistikalıq lingvistika kóz qarasınan úyrenilgen. A.Alniyazovning maqalasida qaraqalpaq folklorı tekstlerindegi dizbekli qospa gápler tekst lingvistikası aspektinen úyrenilgen. D. Orınbaevanın maqalasida folklor janrlarında feyil leksemalarınin statistikalıq analizi sistem leksikologiya aspektinen soz etilgen. R.Nájimovanın maqalasida «Qırq qız» dastanında gáptin basında almasıq sozlerding qaytalanıp keliwi anafora, qonılas jaylasqan qosıq qatarlarınin birinshi seslerinin birdey bolıp keliwi-kakafoniya, gáptin sonında almasıqlarınin tákirarlanıp keliwi epifora, janlandırıw, ritorikalıq soraw gáplerdi jasawda almasıqlarınin kúshli stillik xızmet atqaratuǵını dálillep kórsetilgen.

Qaraqalpaq dastanlarındağı milliy oýınlarınin atamaların úyreniwge arnalǵan f.i.k. Á.Karibaevanın maqalası², O.Embergenovanın qaraqalpaq qaharmanlıq dastanlarındağı sinonimlerdi úyreniwge baǵıshlangan birneshe maqalaları jariq kórdi³. Qaharmanlıq dastanlarınin tillik ozgesheliklerin úyreniwge arnalǵan filologiya ilimlerinin kandidati

¹ Халмуратов. И. «Қырк қыз» достонидаги ономастик ва топонимик атамалар.// Материалы международной научно-практической конференций. —Нукус, 2008, —С.187—188.

² Кәрибаева Ә. Қахарманлық дәстанлардағы миллий ойын терминлеринин этимологиясы// Қарақалпақ тилинин мәселелери. Илимий мақалалар, — Нөкис, 1999.

³ Ембергенова О. Қарақалпақ қахарманлық дәстанларындағы лексикалық синонимлердин стилистикалық хызмети. // ӨзИА Қарақалпақстан белиминин хабаршысы. 1996, №3; Қахарманлық дәстанларында ғалаба халықлық көркем синонимлердин стильлик қолланылыўы. // «Арал қызлары», 1997, №1—2; Қахарманлық дәстанларында фразеологиялық сөз дизбеклери арасындағы синонимлик қатнаслар // «Әмиўдәрйя», 1997, №7—8; Қарақалпақ қахарманлық дәстанларындағы эмоциональ-экспрессив синонимлердин стилистикасы. // ӨзИА Қарақалпақстан белиминин хабаршысы, 1998, №5; Қарақалпақ қахарманлық дәстанлардағы лексикалық синонимлердин хызмети // ӨзИА Қарақалпақстан белиминин хабаршысы, 1999, №1; «Алпамыс» дәстанындағы синоним сөзлер// «Әмиўдәрйя», 1999, №1; Қахарманлық дәстанлардағы фразеологиялық синонимлер // ӨзИА Қарақалпақстан белиминин хабаршысы. 1999, №4—5; Фразеологизмлерден болған синонимлер// «Қарақалпақстан муғаллими» 2001, №3—4; Дәстанлардағы экспрессивлик-стилистикалық синонимлер // «Қарақалпақстан муғаллими» 2001, №3—4.

М. Қалендеровтің да бірнеше мақалалары жарияланды¹. Изерттеуші Б. Сұлтанов қарақалпақ халық дастанларындағы қоспа меншік атлардың құрылысы бойынша түрлері бойынша мақала жариялады. Филология ғылымдарының кандидаты О. Сайымбетов «Қоблан» дастанындағы қолданылған антропонимдерде ұшырасатын морфологиялық қабилеттерді үйренсе², жас ғылымгер Н. Алламбергенова «Алпамыс» дастанының қарақалпақша вариантындағы көркем тақрарды үйреніп бойынша мақаласын жариялады³.

2010-жылы А. Абдиевтің «Алпамыс» дастаны тілінің лексика-семантикалық және стилстикалық өзгешеліктері» деген темادا кандидаттық диссертациясы қорғалды, темаға байланысты бірнеше мақалалары және дастанның қысқаша түсіндірме сөзлігі жарияланды⁴.

¹ Қалендеров М., Ембергенова О. Қахарманлық дастанлардағы дара, жұп және қосарлы синонимдердің стильдік қолданылымы // ӨзИА Қарақалпақстан бөлімінің хабаршысы, 1995, №4; Қахарманлық дастанларда синонимдердің стильдік қолданылымы // Қарақалпақстан жасары, 1996, 4 апрель; Қалендеров М., Қалендеров А. «Алпамыс» дастанында сұреттеген көркем тілдің өзгешелігі. // «Арал қызлары», 2000, №1.

² Сұлтанов Б. Халық дастанларындағы қоспа меншік атлардың құрылысы бойынша түрлері // Қарақалпақ тілінің мәселелері. Ғылыми мақалалар.—Нөкіс, 1999.

³ Сайымбетов О. «Қоблан» дастанындағы гейпара ісімдердің морфологиясы мәселесіне // Түркі тілдердің фонологиясы және морфологиясының әһміетті мәселелері. Нөкіс, 2005.

⁴ Алламбергенова Н. «Алпамыс»ның қарақалпақша вариантыда бадий тақрар. // Филология таққотлар. —Ташкент: ҒАН, 2006, —С. 36—39.

⁵ Абдиев А. «Алпамыс» дастанында сөздік құрамның айырым мәселелері «Әмірдерья» журналы, 2008. №1. —Б.126—128.; «Алпамыс» достондағы хитойча ұлашмалар. ЎзРҒАнинг «Ўзбек тили ва адабиети» журналы 2009. №5.—Б. 87—88; «Алпамыс» дастанында омонимдердің қолданылымы. // Материалы международной научно-практической конференций. Нукус, 27—28-ноября. 2008. —С. 152—153; «Алпамыс» дастанындағы турмыстық лексика. // «Қазақ тілі мен әдебиеті» 2008, №7. —Б. 102—105; «Алпамыс» дастанында гөнерген сөздердің қолданылымы. // Қарақалпақ мәмлекетлік университети «Хабаршысы» журналы, 2009. №1. —Б. 116—118; Дастанлық шығармаларда синонимдердің қолданылымы. // «Әмірдерья» журналы, 2009. №2. —Б. 108—109; «Алпамыс» дастанының тілін изертлеу зәрурлігі. // Материалы международной научно-практической конференций Нукус, 2009. —С. 92—93; «Алпамыс» дастанында диалектизмдердің қолданылымы. // Материалы международной научно-практической конференций. Нукус, 2009. —С. 91—92; «Алпамыс» дастаны тілінде стилстикалық фигуралардың қолданылымы. // Қарақалпақ мәмлекетлік университети «Хабаршысы» журналы, 2009. №3(4). —Б. 146-150; «Алпамыс» дастанында топонимдердің қолданылымы. // ӨР ИА ҚҚБ «Хабаршысы» журналы, 2008. №2. —Б. 123—125; «Алпамыс» дастаны тілінің қысқаша түсіндірме сөзлігі. — Нөкіс: Қарақалпақстан. 2012.

Qaraqalpaq mámleketlik universitetinde 2011-jılı Ózbekistan Respublikasınıń gárezsizliginiń 20 jılıǵına baǵışlanıp «Házirgi filologiya iliminiń áhmiyetli máseleleri» atamasında ótkerilgen Respublikalıq ilimiy-teoriyalıq konferenciya materiallarında Sh. Abdinazimov, M. Xudaybergenov, E. Návbetullaeva, G. Aynazarova, A. Abdiev, M. Xanmatovlardıń maqalaları járiyalandı¹.

Konferenciya materiallarında járiyalanǵan Sh. Abdinazimovtıń «Lingvofolkloristikalıq izertlewler hám olardıń baǵdarları» maqalasında, lingvofolkloristika boyınsha qalıplesken Kursk, Voronej, Petrozavodskiy mektepleri, olardıń wákilleri, lingvofolkloristikalıq izertlewlerdiń tiykarǵı baǵdarları, kótergen máselelerine sholıw jasalǵan. M. Qudaybergenov, E. Návbetullaevanıń «Qaraqalpaq xalıq jumbaqlarınıń stilistikalıq ózgeshelikleri» maqalasında qaraqalpaq jumbaqlarındaǵı sintaksislik parallelizm, ellipsis, inversiya, ritorikalıq soraw, alliteraciya, antiteza, oksyumoron qubılısları úyrenilgen.

2015-jılı 26—27-noyabr kúnleri Ózbekistan Ilimler akademiyası Qaraqalpaqstan bólimi qaraqalpaq gumanitar ilimler ilim-izertlew institutınıń shólkemlestiriwinde Nókis qalasında «Xalıq awızeki dóretiwshiligi milliy hám ulıwma insanıy qádiriyatlar sistemasında» temasında xalıqaralıq ilimiy konferenciya ótkerildi. Bul xalıqaralıq konferenciya «Qaraqalpaq folklorı» kóp tomlıǵınıń 100 toımı baspadan shıǵarılıwına baǵışlandı. Xalıqaralıq konferenciya materiallarında folklorlıq shıǵarmalardıń tillik ózgesheliklerin izertlewge arnalǵan A. Abdiev², Sh. Abdinazimov³, M. Ayımbetov⁴, G. Alniyazova⁵, D. Anda-

¹**Abdinazimov Sh.** Lingvofolkloristikalıq izertlewler hám olardıń baǵdarları, // Házirgi filologiya iliminiń áhmiyetli máseleleri. Nókis. 2011. — B. 12—15; Qudaybergenov M., Nawbetullaeva E. Qaraqalpaq xalıq jumbaqlarınıń stilistikalıq ózgeshelikleri, — B. 16—18; Aynazarova G. Frazelogizm quramında bir hám eki sanlıq sózleriniń qollanıwı, — B. 28—30; Abdiev A. «Alpamıs» dástanında geografiyalıq atamaların qollanıwı, — B. 56—58; Xanmatov M. Qaraqalpaq folklorlıq dóretpelerinde iyelik seplik formasınıń qollanıw ózgeshelikleri, — B. 89—91.

²**Абдиев А.** Применение заимствованных слов в эпосе «Алпамыс». Халық аралық илимий конференция материаллары. — Нөкис, 2015. — Б. 97—98.

³**Абдиназимов Ш.** Қарақалпақ лингвофольклористикасы: дәслепки нәтижелер ҳәм тийкаргы ўазыйпалар. Халық аралық илимий конференция материаллары. — Нөкис, 2015. — Б. 98—100.

⁴**Айымбетов М.К.** Квантитативно-типологические оценки синтетизмов тюркских языков. Халық аралық илимий конференция материаллары. — Нөкис, 2015. — Б. 100.

⁵**Альниязова Г.А.** Қарақалпақ халық нақыл-мақалларының аксиологиялық семантикасы. Халық аралық илимий конференция материаллары. — Нөкис, 2015. — Б. 103—104.

niyazova¹, G. Bekbergenova², Q. Bekbergenov³, G. Jumanazarova⁴, F. Ibragimova⁵, M. Matiev⁶, P. Nájimov⁷, R. Najimova⁸, A. Orazimbetov⁹, X. Óteniyazova¹⁰, Á. Pirniyazova¹¹, Sh. Siddiqova¹², J. Táñirbergenov¹³,

¹ **Анданиязова Д.** Исmlарнинг халқ оғзаки ижодидаги ўрни. Халық аралық илимий конференция материаллары. — Нөкис, 2015. —Б. 104—105.

² **Бекбергенава Г.А.** Қарақалпақ дәстанларында атлықтың субъектив баға формаларының тартым сеплиги аркалы билдирилиўи. Халық аралық илимий конференция материаллары. — Нөкис, 2015. —Б. 106—107.

³ **Бекбергенов Қ.А.** Қарақалпақ халық дәстанларында қоспа сөзлер. Халық аралық илимий конференция материаллары. — Нөкис, 2015. —Б. 107—108.

⁴ **Жуманазарова Г.У.** Достонлар тили-маънавий мулк хазинаси. Халық аралық илимий конференция материаллары. — Нөкис, 2015. —Б. 108—109.

⁵ **Ибрагимова Ф.Э.** Синтактик бирликлар миллий кадриятлар ифодачиси сифатида. Халық аралық илимий конференция материаллары. — Нөкис, 2015. —Б. 110—111.

⁶ **Матиев М.А.** Языковые особенности ингушского героического эпоса. Халық аралық илимий конференция материаллары. — Нөкис, 2015. —Б. 117—118.

⁷ **Нәжимов П.А.** «Едиге» дәстанында келбетликлердің аффиксация усылы менен жасалыўы. Халық аралық илимий конференция материаллары. — Нөкис, 2015. —Б. 119.

⁸ **Нажимова Р.Ш.** «Мамай» антропоними. Халық аралық илимий конференция материаллары. — Нөкис, 2015. —Б. 120—122.

⁹ **Оразымбетов А.К.** Қарақалпақ нақыл-мақалларында соматизмлердің қолланылыўы. Халық аралық илимий конференция материаллары. — Нөкис, 2015. —Б. 122—123.

¹⁰ **Пирниязова Ә.** «Алпамыс» дәстанындағы атлық мәнили фразеологизмлер ҳақында. Халық аралық илимий конференция материаллары. — Нөкис, 2015. —Б. 125—126.

¹¹ **Сиддиқова Ш.** Ўзиники бўлмаган кўчирма гапларда фольклор элементларининг қўлланылиши. Халық аралық илимий конференция материаллары. —Нөкис, 2015. —Б. 126—128.

¹² **Táñirbergenov J.** Qaraqalpaq tilinde úsh komponentli feyil mánili frazeologizmlerdiń grammatikalıq ózgeshelikleri. Xalıqaralıq ilimiy konferenciya materialları. —Nókis, 2015. —Б. 128—129.

N. Uluqov¹, N. Xadjimusaeva², D. Xudaybergenova³, S. Shinnazarova⁴, A. Ergashevlar⁵ maqalaları járiyalandı.

Solay etip, tilshi ilimpazlar¹ bul tarawdağı ilimiy izertlew jumislari tiykarında lingvistika hám folklor arasında til biliminiń jańa tarawı lingvofolkloristika qalıplese basladı.

Ádebiyatshılarımız tárepinen qaraqalpaq awızeki dóretpeleri hár tárepleme keń túrde izertlendi, kóp ilimiy miynetler dóretil-di, biraq tilimizdiń tariyxı ushın bay materiallar beretuǵın tawsılmas ǵáziyne bolǵan dástanlardı lingvofolkloristikalıq, lingvopoetikalıq, lingvokulturalogiyalıq aspektlerde izertlew máselesi qaraqalpaq til biliminiń rawajlanıwı keshigip atırǵan tarawlarınıń biri ekenligin aytıp ótiw orınlı. Qaraqalpaq til biliminde folklorlıq dóretpelerdiń til ózgesheliklerin úyreniw ele kóp izertlewlerdi talap etedi.

Qadaǵalaw ushın sorawlar:

1. Dáslepki lingvofolkloristikalıq baqlawlar qashan payda boldı?
2. XVIII—XIX ásirlerde qaysı ilimpazlar awızeki xalıq dóretpeleriniń tilin izertlewge diqqat awdardı?
3. Rus til biliminde XX ásirdiń ortalarında payda bolǵan I. A. Ossoveckiy, P. G. Bogatirev, A. P. Evgeneva, A. V. Desnickayalardıń miynetleri?
4. Rossiyadaǵı Kurskiy, Voronej, Petrozavodskiy lingvofolkloristikalıq mekteplerin aytıń.
5. XX ásirdiń aqırı XXI ásirdiń basındaǵı lingvofolkloristikalıq izertlewler tuwralı sóylep beriń.

¹ Улуков Н. М. «Алпомиш» достонидаги антропонимларнинг лексик-семантик ва услубий хусусиятлар. Халық аралық илимий конференция материаллары. — Нөкис, 2015. — Б. 130—131.

² Хаджимусаева Н. Н. «Орзигул» достонидаги белги билдирувчи сўзларнинг стилистик хусусиятлари ҳақида. Халық аралық илимий конференция материаллары. — Нөкис, 2015. — Б. 131—133.

³ Худойбергенова Д. Р. Халқ достонларидаги персонажлар номининг бадий матндаги лингвопоэтик ва лингвокультурологик вазифалари. Халық аралық илимий конференция материаллары. — Нөкис, 2015. — Б. 133—134.

⁴ Шынназарова С. Қарақалпақ айтысларында кийим-кеңшек атамаларына байланысly тарийхый сөзлер. Халық аралық илимий конференция материаллары. — Нөкис, 2015. — Б. 134-135.

⁵ Эргашев А. Неоойконимик жараёнлар. Халық аралық илимий конференция материаллары. — Нөкис, 2015. — Б. 136—137.

6. Türkiy tillerinde folklorlıq shıǵarmalar tilin izertlegen qanday miynetler bar?
7. Qaraqalpaq til biliminde lingvofolkloristikalıq izertlewler qashan payda boldı?
8. Qaraqalpaq folklorı tilin izertlewge arnalǵan qanday kandidatlıq dissertaciya-lar jaqlandı?
9. Qaraqalpaq folklorına baǵıshlangan qanday xalıq aralıq konferenciya-lar ótkerildi?
10. O.Bekbawlovtıń «Qaharmanlıq epostıń arab-parsı leksikası hám onıń tariyxıy-lingvistikalıq xarakteristikası» miyneti tuwralı aytıp berıń?

Ádebiyatlar:

1. Хроленко А.Т. Введение в лингвофольклористики. Учебное пособие. — М.: Флинта. Наука. 2010.
2. Абдиназимов Ш. Лингвофольклористика. — Нөкис, 2015.
3. Абдиназимов Ш, Дәниярова З. Қарақалпақ фольклорындағы адам атлары. — Нөкис, 2016.
4. Абдиназимов Ш. «Қырқ қыз» дәстанының лексикасы. Кан.дисс. Нөкис 1992.
5. Абдиев А. «Алпамыс» дәстаны тилинің лексика-семантикалық хәм стилис-тикалық өзгешеликлери. Кан.дисс. — Нөкис, 2010.
6. Abdiev A. «Alpamıs» dástanı tiliniń qısqaşa túsindirme sózligi. — Nókis, 2012.
7. Бекбаўлов О. Қахарманлық эпостың араб-парсы лексикасы хәм оның тарий-хый-лингвистикалық хактеристикасы. — Нөкис: Қарақалпақстан, 1979.
8. Бекбаўлов О., Мамбетназаров Қ. Қахарманлық дәстанлардағы өзлестирме сөзлердиң түсиниги. — Нөкис. 1992.
9. Хроленко А.Т. Язык фольклора. Хрестоматия. — М.: Флинта. Наука. 2006.

II BÓLIM

FOLKLORLÍQ SÓZDÍŇ STRUKTURA- FONETIKALÍQ MODIFIKACIYASÍ

Joba:

1. Qaraqalpaq dástanlarında dawıslı seslerdiń qollanılıwındaǵı ózgeshelikleri.

2. Qaraqalpaq dástanlarında dawıssız seslerdiń qollanılıwındaǵı ózgeshelikler.

3. Qaraqalpaq dástanlarında sóz qurılısındaǵı ayırım morfonologiyalıq qubılıslar.

1. Dawıslı sesler

Awızeki xalıq dóretpeleri tiliniń fonetikalıq ózgesheliklerin bayanlawǵa arnalǵan bul bólimde «Góruǵlı», «Ǵarip-Ashıq», «Sayatxan-Hamra» hám «Qoblan» dástanlarınan mısallar berildi. Onıń tiykarǵı sebebi bul tórt dástan da jazba túrde saqlanǵan, olardıń seslik ózgeshelikleri ayqın kózge taslanadı. Oqıw qollanbada bul dástanlar tilindegi dawıslı hám dawıssız sesler házirgi qaraqalpaq ádebiy tiline salıstırmalı baǵdarda bayanlandı. Bul dástanlar tilinde házirgi qaraqalpaq ádebiy tilindegi 9 dawıslı (a, á, e, ı, i, o, ó, u, ú), 24 dawıssız ses (b, d, f, g, ǵ, h, x, j, k, q, l, m, n, ń, p, r, s, t, v, w, y, z, sh, ch) qollanılǵan.

Olardıń hárqaysısına ayırım-ayırım toqtap, dawıslı fonemalardıń sózlerde qollanılıw ózgesheliklerin, sózlerdiń túrli poziciyalarında jumalıw ayırıqshalıqların anıqlawdı talap etedi.

A — til artı (juwan), ashıq, eziwlik dawıslı ses. Dástanlardıń tilinde sózlerdiń barlıq poziciyalarında ushırasadı. **Sóz basında:** *Abadan — Abadan der, seniń ishiń etermen* (Ǵ.A.). *Ata — Atamnıń jábirinen baǵrım daǵlıdı* (Ǵ.A.); *Atası Qıdırbay jawab bermáy turadı* (Q). **Sóz ortasında:** *Men istermen yarım kelse, Kelip ǵamli kóńlim alsa, Shum raqibler xabar berse, Ekkimizni qoyarı joq* (Ǵ.A.). **Sóz aqırında:** *Qapa pálek bizdi qılmaı hámxana, Ózi kelmey, ǵúli keldi ǵaybana* (Ǵ.A.), *Fatıha ber qayın ata* (Q) h.t.b.

Á — til ortası (jıńışke), ashıq, eziwlik dawıslı ses. [Á] fonemasınıń túrkiy tiller dawıslılar sistemasında payda bolıwı tiykarınan, arab, iran tilleriniń tásirinde boldı. Prof. N.A.Baskakov qaraqalpaq tilinde [á] foneması arab-parsı tillerinen kirgen sózlerde qollanılatusının kórsetken edi¹. Akad. A.Dáwletov óz izertlewleri arqalı qaraqalpaq tilinde [á] foneması tolıq qalıpleskenin anıqladı². Orxon-Enisey estelikleri tilinde ushıraspaydı. Mahmud Qashgariydiń «Devanu-lugat-it-turk» miynetinde eki sózde ǵana qollanılǵan. **Sóz basında:** *Ádil shahni etib hayran, Ózińniń haliń páriyshan* (Ĝ.A.). *Bayan áyle haslı-zatıń, Sen óziń kimniń áwladı? Áger sen bolsań Bağdadiy, Balam, kimlerden bolursen?* (Ĝ.A.). *Áyleb erdim bu yerlerde munajat* (Q), **Sóz ortasında:** *Ĝarib ay-tur, kórmeńizler jamalım, Jamalıma oshbu jáhán órtenur* (Ĝ.A.). *Sánem, dáwran, mehnát, hárgiz, ráhát — bilán ayshi dáwran súrmegen, Mehnát shekip hárgiz ráhát kórmegen* (Ĝ.A.), *Ólmáǵánlar axır esán kóradi* (Q). **Sóz aqırında:** «á» foneması ásirese, barıs sepligi forması retinde jiyi ushırasadı: *Ol Bağdad eligá ózińni eltsań, Qáwmi-qardashıńa barıp qoshılsań* (Ĝ.A.). *Yaxshı baqqıl yüzigá, turǵıl qashında bir zaman, Arada dádal bolub, hárne yoqu-barımni kór* (Ĝ.A.). *Aǵalar, bul kechá Hálep-shirwandın, Qush boluban munda ushtım da keldim* (Ĝ.A.).

E — til aldı, jıńışke, qısıq, eziwlik dawıslı ses. Dástanlar tilindegi sózlerdiń barlıq poziciyalarında ushırasadı. **Sóz basında:** *Emdi sizge bilgenimni sózlesem, Qulaq salıń sózim bash-ayaǵına* (Ĝ.A.). [E] fonemasınıń dástan tilinde qollanılıwındaǵı xarakterli ózgesheliklerdiń biri — onıń diftonglasıp qollanılıwı bolıp tabıladı: *Yazık bir yazılır, yekki yazılmas, Táǵdirdin tashqari dáwran kelmesin* (Ĝ.A.). *Sánem qizniń nedur xulqı-ápǵalı, Báyan yet, nechikdur húsni-jámali* (Ĝ.A.). *Yáne kelmishám Bağdada, Men hám Bağdadlı bolurmen* (Ĝ.A.). *Qoymasa yürmege munde mástana, Bir búlbilem, qonam ózge gúllerá* (Ĝ.A.).

Í — til artı, juwan, qısıq, eziwlik dawıslı ses. Dástanlar tilindegi sózlerdiń barlıq poziciyalarında ushırasadı. **Sóz basında:** *Sánem istár óz rápiyǵın, Hárkim bilmes ıshq tariyxın* (Ĝ.A.). *Bol deseńiz ańa bende, Hesh ıqtıyar yoqtur mende* (Ĝ.A.). *Men kelurmen bir páriyge uxshayıp, Meniń kónlim kelur sańa ıshanıp* (Ĝ.A.). **Sóz ortasında:** *Kimse murad eter hasıl, Kimse bilmey qalar ǵapıl* (Ĝ.A.). *Yalǵız qayda baray, qaysı di-*

¹ Баскаков Н.А. Каракалпакский язык. II т. Фонетика и морфология (части речи и словообразование). — Москва, 1952, — С.33.

² Даулетов А. Вокализм современного каракалпакского литературного языка. АКД. — Л., 1971.

yara? (Ġ.A.). **Sóz aqırında:** *Kónilde qayğı bar, neshik shad olsun* (Ġ.A.). *Naslı-gayrı bilân áxdı-wapa áyleme, Duğrı sózlep, haslı-zatın bayan et* (Ġ.A.), *Aqshaxannın ámiri bilân Qoblan Qıdırbay uğı ketármán boldı* (Q).

I—til ortası, jıńışke, qısıq, eziwlik dawıslı. N.A.Baskakovtıń kórsetiwinshe, bul ses qaraqalpaq, noğay, qazaq hám basqa qıpshaq tillerinde til artına beyimirek artikulyaciya da ayıladı, al basqa túrkiy topardağı tillerde, máselen, oğuz tillerinde til aldına beyimirek artikulyaciya da ayıladı¹. Dástanlar tilindegi sózlerdiń barlıq poziciyalarında ushırasadı. **Sóz basında:** *Igám etkermey meni murada* (Ġ.A.). *Sen áyle mańa izhar* (Ġ.A.). **Sóz ortasında:** *Elim Diyarbákir, men ózim ġarib, Músápir erlerde reńkim sargarip* (Ġ.A.). *Ġaribjan, men hám bir sóz diyáyin, Shiyirín-shákár sózler Hilalaydadur* (Ġ.A.), *Qırq yigitni kórádi* (Q). **Sóz aqırında:** *Men xızmetinde subhi-sham,* (Ġ.A.). *Kishi mehmana etmek kerekdur janını qurban, Ki óltirsen rızadurman seniń aldında yoq árman* (Ġ.A.), *Mańlayı tayqı shor biye* (Q) h.t.b.

O—til artı, juwan, ashıq, erinlik dawıslı. Dástannın tilinde, kóbinese, sózlerdiń birinshi buwınlarında ġana ushırasadı. **Sóz basında:** *Ġamzan oğı tiydi, tókti qanımnı* (Ġ.A.). *Ġarib yıǵlar oshbu daraxtı üstinde* (Ġ.A.), *Bu olturǵan taxtıń atamnıń taxtı* (Ġ.A.), *On ekki imam tórt sháhriyar* (Q). **Sózdiń birinshi buwınında:** *Yoldash boldım seniń kibi námárde* (Ġ.A.). *Toqqız yıldur, mán hám shekip máhnáti, Nedin boynıń burıp málul bolursen?* (Ġ.A.), *Qoltuǵında qosh qanat* (Q). «O» sesi óz aldına siltew almasıǵı mánisindegi sóz bolıp ta keledi: *O daǵlardın bu daǵlara, Chiqishiń yarım meger* (Ġ.A.).

Ó—til ortası, jıńışke, ashıq, erinlik dawıslı. Dástanlar tilinde sózlerdiń basında hám ortasında ushırasadı. **Sóz basında:** *Ótken er-mish áwwel Yusubi Kányan* (Ġ.A.). *Óz yarımın ózim keshe bilmánem* (Ġ.A.), *Ólar boldı márt Qoblan* (Q). **Sóz ortasında:** *Kónil mülkini aldın, taxtımnıń sultanı boldın sen* (Ġ.A.). *Tóxmet áylep meni yarım quwladı* (Ġ.A.). «Ó» sesi -gór affiksiniń quramında da kelgen jaǵdaylardı kórimizge boladı: *Etagór mánzilá bu kún* (Ġ.A.). *Qutilagór mundın qashıp* (Ġ.A.), *Kóbúklidán neshe ayda kelursiz* (Q).

U—til artı, juwan, qısıq, erinlik dawıslı ses. Dástannın tilinde sózlerdiń barlıq poziciyalarında ushırasadı. **Sózdiń basında:** *Baǵım ishre qonǵan búlbilim ushtı* (Ġ.A.). *Uǵım, ne sebeptin málul bolursan?* (Ġ.A.).

¹ Баскаков Н. А. Каракалпакский язык. II т. Фонетика и морфология (части речи и словообразование). — Москва, 1952, — С. 31—32.

Töze bilseñ, uñlan, Hilalay keldi (Ġ.A.), Uzaqtan kelse qandara (Q). Söz ortasında: Shuñqara qurdiñmu tuzağ (Ġ.A.). Bu ishiñ aqırı bolur pushayman, Istıǵpar aylermen, bolmasın tuǵyan (Ġ.A.), Murnunan aqqan qanları (Q). Söz aqırında bul ses, kóbinese, siltew almasıqlarınıñ hám soraw janapaylarınıñ quramında keledi: Men bu ishiñizge bolurmen hayran, Qoraqarmen, paydamu ya maña ziyan (Ġ.A.). Ashılmasmu — meniñ gúlim ashılmasmu (Ġ.A.), Moynun sozub esnáydi (Q).

Ú — til ortası, qısıq, erinlik fonema¹. Dástannıñ tilinde sózlerdiñ birinshi, ekinshi, siyrek jaǵdayda úshinshi buwınında keletuǵınıñ kóri-wimizge boladı. **Sózdiñ basında:** *Kúyip-yanıp ústixanıñ kúł bolsın (Ġ.A.). Bu kún Shahsánemdin úmit úzermen (Ġ.A.). Baǵdad úlkesinde dáwrán súráli, (Ġ.A.), Úsh qálándár periniñ (Q). Söz ortasında: Gúłshan et búlbilniñ baǵın (Ġ.A.). Boldi meniñ halım múshkúl (Ġ.A.), Káfir nárese ar etiyúb qamshı urǵan (Q).*

2. Dawıssız sesler

«Ġarip ashıq», «Sayatxan-Hamra», «Qoblan», «Ġoruglı» dástan-larında qollanılǵan dawıssız fonemalardıñ poziciyalıq qollanıwı tó-mendegishe:

«B» foneması. Únli, erinlik, jabısıñqı dawıssız [b] foneması sózdiñ barlıq poziciyalarında qollanǵan. **Sóz basında:** *Baǵım ishre qonǵan búlbilim ushti, Bashıña ne ǵawǵa, ne hásiret túshti? (Ġ.A.). Barmaqları buǵın-buǵın qınalı, Ilajım yoq, yarǵa bara bilmedim (Ġ.A.). — Báhar boldı, gúl achıldı (Ġ.A.). Barsa kelmás sháhrinde (Q). Sózdiñ ortasında: Atamnıñ jábirinen baǵrım daǵlıdur (Ġ.A.). Shum raqiblar qoymas sapa súrmege (Ġ.A.). Sózdiñ soñında: Ġarib yıǵlar oshbu daraxt ústinde (Ġ.A.). Raqib yüzi bolsın qara (Ġ.A.). Tashnelerge shárab tutan (Ġ.A.). Ne janında ráhát bar, ne kózinde xab olur, Qara baǵrıñ qan bolub, ahıw kózde ab olur (Ġ.A.), Toquz yashına kelúb (Q).*

«V» foneması. Únli, erinlik-tislik, juwısıñqı dawıssız [v] foneması dástannıñ tilinde bir sózde ǵana inlaut poziciyada ushırasadı: *Shul halda Shahsánem bilán Aqsha ekkilári tawıs qushdek jilwa qılıp, hum-ayundek shevá qılıp, qırmızı injá oramal bashlarıǵa salıp, sállana-mástana ayaqların imá-isharat bilán basıp kele berdiler (Ġ.A.).*

«G» foneması. Únli, til artı, jabısıñqı [g] foneması sózdiñ basında hám ortasında, sonıñ menen birge, sózdiñ auslaut poziciyasında siyre-

¹ A. Dáwletov. Házirgi qaraqalpaq tiliniñ fonetikasi. — Nókis: «Bilim». 2012. — B. 63

gerek ushırasadı. **Sózdiń basında:** *Shahsánem der, boldım gáda (Ġ.A.). Sánemni kórmegim boldı gúmana (Ġ.A.). Gáh tutashıp, gáh sónemen (Ġ.A.). Laġlı gáwhar kákilinin hár tarı (Ġ.A.). Ġayıb pirde yanarmeken jub chıraġ (Q).* **Sóz ortasında:** *Igám etkermegi meni murada (Ġ.A.). Qalmaq bashında qádimgi dáwlet, Shah Abbas etmedi hárgiz miriwbet (Ġ.A.). Alar ólip, bir yadgarı qalġandek (Ġ.A.). Uluġ daġnıń bashında (Q).* **Sózdiń auslaut poziciyasında:** *Beg bilmes inam mazasın (Ġ.A.). Gúldáy bolġan bul bashında tárzim bar (Q).*

«Ġ» foneması. Ünli, kishkene tillik [ġ] dawıssız foneması sózdiń barlıq poziciyalarında qollanılğan. **Sózdiń anlaut poziciyasında:** *Mańa urıp gázep tıyġın (Ġ.A.). — Ġarib aytur: andın bashqa ishım yoq (Ġ.A.). Bilmen, kimniń ġırnaġı sen (Ġ.A.). Anı kóp yadıńa alma, ġániymetdur bu dáwranlar (Ġ.A.).* **Sózdiń inlaut poziciyasında:** *Taġna sózler qulaġımdın ketmádi (Ġ.A.). Baġdad úlkesinde meniń kimim bar? (Ġ.A.). Ne ilaj áylesin yalġız Dástegúl (Ġ.A.). Istıġpar áylermen, bolmasın tuġyan (Ġ.A.).* **Sózdiń auslaut poziciyasında:** *— Baġ igási baġın qadaġan etmish (Ġ.A.). Soraġ áyleyin hár qayan (Ġ.A.). Sánem atlıġ nigarım bar (Ġ.A.). Mańa boylá ashshıġ sózler demegil (Ġ.A.).*

«D» foneması. Ünli, til aldı, jabısıńqı dawıssız [d] foneması sózdiń barlıq poziciyalarında qollanılğanın kóremiz. **Sózdiń basında:** *- Dástegúl, Baġı-murada barıp meniń yarımını kór, Sol Diyarbákir-din kelgen xori-zarımını kór (Ġ.A.). Dártimge hesh tapman dava (Ġ.A.). Heshkim almas digri dashım (Ġ.A.). Dushman kár etmesdin burın, ġániymet kór bu dámińni (Ġ.A.).* **Sózdiń ortasında:** *Azat erdim, bände bolıp sattırdım, Qarıydarsen, satıp alsań ne boldı (Ġ.A.). Qoyġan qádemlerin diydem üstine (Ġ.A.). Judalıqta kózler giryan (Ġ.A.).* **Sózdiń sońında:** *Ġamġún kóńlińni shad etip, Ádil shahğa sen dad etib (Ġ.A.). Endi men Baġdad elinde (Ġ.A.). — Yúzi güldek, shámshad boylı nigarım (Ġ.A.). Kóz yashını áylep muhid dáryası (Ġ.A.). Záharbándáylediń balıw-ashımını (Ġ.A.), Bularġa dáramád bolġan (Q).*

«J» foneması. Ünli, til aldı, juwısıńqı dawıssız [j] foneması sózdiń barlıq poziciyalarında da ushırasadı. Anlaut poziciyada [j] fonemasının ornına [y] foneması jumalıw jaġdayları ushırasadı. **Sózdiń basında:** *— Áya, shahım, eshit mendin jawabı, Yúzim ashşam jumlayı jahan órtenur (Ġ.A.). Ġaribjanım bolsın mańa jigerbent (Ġ.A.). Japa kórsetti hár künde (Ġ.A.). Jannı qoshıp shákker bilá sháhd áylep, Úsh kún yúrdik yolğa kirip jáhd áylep (Ġ.A.).* **Sózdiń ortasında:** *Bashıġa sanshibdur tajıgáwharnı (Ġ.A.). Hár ne ish qılsalar ijazat berdim (Ġ.A.). Májnún kibi yúrip daġı-shóllerde (Ġ.A.), ruwhıjan, istajigim, gújim (S.H.), Jılawında*

kób qus bar (Q). **Sózdiń auslaut poziciyasında:** Káj boldı baxtıw káwkábi (Ġ.A.). Taraj boldı, múlki-malım qalmaq (Ġ.A.). Máwıj urıp ağıpsen munsha qaynayıp (Ġ.A.). Hárkim múhtaj bolsa, alsın, bay bolsın (Ġ.A.), Bir jemisim qılayın (Q).

«Z» foneması. Ünli, til aldı, juwısıńqı dawıssız [z] foneması sózdiń barlıq poziciyalarında ónimli qollanılğan. **Sózdiń basında:** Menmenlikniń aqır zawalı bardur (Ġ.A.). Sába shıǵıp zulpıń tara (Ġ.A.). Belige baǵlabdur zárın kámarnı (Ġ.A.). Shahsánem der, halım zábun bolurmen (Ġ.A.), Zorlıq qılıb men alǵan (Q). **Sóz ortasında:** Shunqara qurdıńmu tuzaq (Ġ.A.). Mańa tiyse xazan jeli (Ġ.A.), Gúlziyba. Xorasan yurtında aqsha bazılar, Anda molla bolsa, munda qazılar (Ġ.A.). Hásen wázir derler haslı zatına (Ġ.A.). **Sóz sońında:** Munda áziz bolur bashıń (Ġ.A.). Ne ilaj áylesin yalgız Dástegül (Ġ.A.). Párwaz etip qondı gúl butaǵına (Ġ.A.). Seni yawız kúná salur (Ġ.A.). Toquz ay júzi toǵanı (Q).

«Y» foneması. Sonor, til ortası, juwısıńqı dawıssız [y] foneması dástannıń tilinde sózdiń barlıq poziciyalarında ushırasadı. **Sózdiń basında** tómendegi mısallarda ushırasadı: Áger piyrler bizge yalǵan aytmasa (Ġ.A.). Hijrinde yúrekim yara bolıpdur, Yaqam chák boluban para bolıpdur (Ġ.A.). Alar ólip, bir yadgarı kalǵandek (Ġ.A.). Men ózim barmasam yar otaǵına, Ta kózim túshnese ál yanaǵına (Ġ.A.), Yıǵlamayın jawab bergil atajan (Q). **Sózdiń ortasında:** Yúrermen payıw-piyada (Ġ.A.). Dúnyada ashılsın bendeniń baxtı (Ġ.A.). Oshbu kún hayrat etermen (Ġ.A.). Láblerindin ziyre-ziyre tókilur bal úzre bal (Ġ.A.). **Sózdiń sońında:** Men Hilalay dedim, ol Sánem dedi (Ġ.A.). Barıń, molla bilán muftiy keltiriń (Ġ.A.). Kása-kása máy icháli (Ġ.A.). Altı ay tamam yol yúrúb (Q).

«K» foneması. Unsız, til artı, jabısıńqı [k] foneması sózdiń barlıq poziciyalarında ushırasadı. **Sózdiń basında:** Laǵlı gáwhar kákiliniń hár tarı (Ġ.A.). Tamam zárepshandur kóshki-áywanı (Ġ.A.). Qırq káni-zin alıp saǵı-solına (Ġ.A.). Basha keldi boylá kúlpet (Ġ.A.). **Sózdiń ortasında:** Qol qawshırıp ádep-ikram (Ġ.A.). Shiyrin-shákár sózler Hilalaydadur (Ġ.A.). Emdi meniń barmay turmaǵım múshkil, Hilalay der, haqǵa áylep táwekkel (Ġ.A.). Ğamzesi páykan senmuseń? (Ġ.A.). **Sózdiń sońında:** Andın qalmış bu múlki sizge amanat (Ġ.A.). Álwan-álwan, túrlik-túrlik emishler (Ġ.A.). Íshq bolmay siyne chak bolmas, Ashıq bolmay hálak bolmas, Íshq dárdidin pák bolmas (Ġ.A.), Altun kesá názik qolum taldurdı (Q).

«Q» foneması. Ünsiz, kishkene tillik, jabısıñqı «q» foneması dástannıń tilinde sózdiń barlıq poziciyalarında qollanılǵan. **Sózdiń basında** keliwine mısallar: Bul ishiń aqırı bolur qabahát (Ǵ.A.). — Ush yıl boldı, Sánem ushın qálender (Ǵ.A.). Qashıń shámshiri ótkesh bir nápeste, Sawatnı yırtıban qalqannı shaptı (Ǵ.A.). Shınmashındın beri gezdim, hám Qıtayı, hám Xotan, Gúlli Túrktannı gezdim, hám yáne sháhri Qoqan (Ǵ.A.), Qarataǵ degen taǵı bar (Q). **Sózdiń ortasında** jumsalıwına mısallar: Alma zánáhdanın, siymin saqaqın (Ǵ.A.). Meniń maqsuwdıma etkere bilmes (Ǵ.A.). Raqıblar sózidin bu kún wáhim áyle (Ǵ.A.). Aqsha bilán yar ekeniń bilmedim (Ǵ.A.). Sózdiń sońında tómendegi mısallarda qollanılǵan: ǵarib ashıq yanıp-kúyip (Ǵ.A.). Yasmuq mama, sen hám meniń bir anam (Ǵ.A.). — Ol biywapa meni yıraq áyledi, Siynemniń üstinde rawaq áyledi (Ǵ.A.). Shatırdı óltirdim qırq yol yúkırtip, Suwıq suwǵa salıp jazasın berip (Ǵ.A.).

«L» foneması. Sonor, til aldı, juwısıñqı «l» dawıssız foneması sózdiń barlıq poziciyalarında ushırasadı. [L] fonemasınıń **sózdiń basında** qollanıw jaǵdayları: Bu húsni látapat Shahsánemdedur (Ǵ.A.). — Láyli bilán Májnún ótti dúnyadın (Ǵ.A.). Bizge ǵamnın shahı láshkerin tartar (Ǵ.A.). **Sózdiń ortasında:** Pálek ayralıqıń shárabın tuttı (Ǵ.A.). Zalım qolında ólmegil (Ǵ.A.). Yalǵız qayda baray, qaysı diyara? Búlbildek etmeyin gúli-gúlzara (Ǵ.A.). Hilalayǵa múnásip bolsa anıń súwreti (Ǵ.A.), Ladan batur bilmánlar (Q). Sózdiń sońında qollanıw jaǵdaylarına mısallar: Ádil shahnı etip hayran (Ǵ.A.). Ótken ermish áwwel Yusubi Káñan (Ǵ.A.). Qızıl gúlniń tegresinde tikáni (Ǵ.A.). Gúlnihal der, ájep dárde qalıbmen (Ǵ.A.), Jol sorasmaq burınıǵıdan súnnetli (Q).

«M» foneması. Sonor, murınlıq, qos erinlik, jabısıñqı [m] dawıssız foneması dástannıń tilinde sózdiń barlıq poziciyalarında da qollanılǵanın kóremiz. **Sózdiń anlaut poziciyasında:** Qızır babam deyip meni yad áyle (Ǵ.A.). Xosh kelipseń, áziz mehman (Ǵ.A.). — Sabır áylegil, maqsudıńǵa etersen, Muradıńǵa etib dáwrın súrersen (Ǵ.A.). Diyarbákirdedur kónil muhtajım, Malı-múlkim anda, taxt ilá tajım (Ǵ.A.), Murnunan aqqan qanları (Q). **Sózdiń inlaut poziciyasında:** Ǵániymet kór bu dámińni, Shah párman etmesdin burın (Ǵ.A.). — Yúrip gezdim jumla erniń yúzini (Ǵ.A.). Kónliń qarańǵıdur, qıyalıń yaman, Maña aǵıw ishirsens hár zaman (Ǵ.A.). **Sózdiń auslaut poziciyasında:** Shahsánem der, ashıq bolmaq (Ǵ.A.). Ráhim kelmey kózdin aqqan yashıma (Ǵ.A.). Ázmáyledik Hálenshırwan (Ǵ.A.). Ǵam nishteri baǵrıdın oshbu saat ótipdur (Ǵ.A.). Dáwni kórúb qarıs eskán júragım (Q).

«N» foneması. Sonor, murınlıq, til aldı, jabısıñqı «n» dawıssız foneması sózdiñ barlıq poziciyalarında jıyı ushırasadı. **Sózdiñ basında:** Násiyatım saña aytay bir para (Ğ.A.). Yüzimdin kótermem hárgiz nıqabı (Ğ.A.). Nátawannı sizge layıq kórmishler (Ğ.A.). Ne keledi qolundan (Q). **Sózdiñ ortasında:** Alur bolsañ qul jayını al, Sánem (Ğ.A.). Amanat tapshurdım haqqa sizlerni (Ğ.A.). — Keshe-kúndiz mála-matqa yar bolıp (Ğ.A.). Men yığlayman bir allahğa zar-zar (Q). **Sózdiñ soñında:** — Nágahan men kórdim anıñ jamalın (Ğ.A.). Shiyrin maqal, xosh zibanım, sabır áyle (Ğ.A.). Tilla jıǵa, laǵlı-marjan bashında (Ğ.A.). Hijran eli suwırmışdur kúlimni (Ğ.A.). t.b. mısallarda qollanılğanın kóremiz.

«Ñ» foneması. Sonor, murınlıq, kishkene tillik, jabısıñqı dawıssız [ñ] foneması dástannıñ tilinde házirgi qaraqalpaq tilindegi kibi inlaut hám auslaut poziciyada qollanılğan. **Sózdiñ ortasında:** Andın soñra máger bolǵay Ğaribjan (Ğ.A.). Saña túshti bu kún ashıqlıq otı (Ğ.A.). Kónil mülkini aldıñ, taxtımnıñ sultanı boldıñ sen (Ğ.A.). Táñri eshit-sin dadıñnı (Ğ.A.). **Sózdiñ soñında** tómendegi mısallarda qollanılğan: Künde yüz mın sorıp janım alǵunsha (Ğ.A.). Úsh kúndin soñ yaramadı ayaǵım (Ğ.A.). Sárwi súmbil sachıñ dara baǵlama (Ğ.A.). Aytatuǵın qarrılardıñ arız bar (Q).

«P» foneması. Únsiz, qos erinlik, jabısıñqı [p] dawıssız sesi sózdiñ barlıq poziciyalarında qollanılğan. **Sózdiñ basında** tómendegi mısallarda qollanılğan: Eshit meniñ páryadımnı (Ğ.A.). Bir ah ur-sam pálek yanar otıma (Ğ.A.). Yürermen payıw-piyada (Ğ.A.). Máger Hásen shahnıñ sensen párzendi (Ğ.A.). **Sózdiñ ortasında:** Ağam Hásen shahdur, atım Aypara, Sen hám aytǵıl mana, áy mahıpara (Ğ.A.). Baǵı sapa anıñ mánzil-mákanı, Tamam zárepshandur kóshki-áywani (Ğ.A.). Gáhi kózin qımır, gáhi qapaǵın (Ğ.A.). Etken ishiñ boldı gálet, Bash keldi boylá kúlpet (Ğ.A.). **Sózdiñ soñında:** Ayralıqdın baǵrım kábap, Ğarib aytur, kórdim azap (Ğ.A.). Ya barsañız, ya xosh jawap berseñiz (Ğ.A.). Mısır elinde Yusup kibi (Ğ.A.). Sebep shuldur, ayra túshdim elimdin (Ğ.A.).

«R» foneması. Sonor, dirildewik [r] dawıssız foneması sózdiñ barlıq poziciyalarında ushırasadı. **Sózdiñ basında:** Qozı góshti birlá aǵıw berdi yarımǵa raqıp (Ğ.A.). Shahım ráhim áyler deb hasla kóp sozmañ (Ğ.A.). Murada etishib kób kórdim ráhát (Ğ.A.). Shektigi ráñj, jábri japa kórindi (Ğ.A.). **Sóz ortasında:** Eshit arızım, sahıb káram (Ğ.A.). Sorag áyley qarındashıñ (Ğ.A.). Aqlım hayran boldı jamalın kórip (Ğ.A.). Biy-shara ğariybduermen (Ğ.A.). Arqar qulan bolubdı (Q). **Sózdiñ soñında** tómén-

degi mısallarda qollanılğan: Músápir erlerde reńkim sargarıp (Ġ.A.). — Hásen wázir uǵlı, haslım Baǵdadlı (Ġ.A.). Mańa Diyarbákir etishmek qıyal (Ġ.A.). Sabır áyleseń sen hám tabarsan matlub (Ġ.A.).

«S» foneması. Únsiz, til aldı, juwısıńqı [s] dawıssız foneması házirgi qaraqalpaq tilindegi sıyaqlı sózdiń barlıq poziciyalarında ushırasqan. **Sózdiń basında:** Ishq otına janıp kúydi súyekim (Ġ.A.). Ta ólgen-she siyneleri daǵlımen (Ġ.A.). Seniń góyinde sárgárdan, Qabil etseń, áya, sultan (Ġ.A.). Qırq kánizin alıp saǵı-solına (Ġ.A.), Samarqand sayqalında (Q). Sáksan batman chaqmarın (Q). **Sózdiń ortasında:** — Shahsánem dep kóp órtenip kúyverseń (Ġ.A.). Kúydirib ústixanımnı (Ġ.A.). Baǵdada túshibdur násiybem derseń (Ġ.A.). Kónlim ásiyr olmış kóksiń nazına (Ġ.A.). **Sózdiń sońında:** Qaqnus kibi yar-yar deyip (Ġ.A.). Ġsamdın xalas etseń, jan apa, neter (Ġ.A.). Yúzin teris úgirdi Shahabbas qızı (Ġ.A.).— Ġawwas jandın keshmey qannı begenmes (Ġ.A.). h.t.b.

«T» foneması. Únsiz, til aldı, jabısıńqı dawıssız [t] foneması sózdiń barlıq poziciyalarında qollanılğan. **Sózdiń basında:** Laǵlı gáwhar kákilinin hár tarı (Ġ.A.). Baǵında búlbúller hám totı qushlar, Yüz mıń turna-ǵazlar Hilalaydadur (Ġ.A.). Bu ish tádarikin etmeseń bolmas (Ġ.A.). Laǵlı yandı lábleri tikká-tikká yarıldı, Taqıyr bolmış kózleri, keń jáhánım tarıldı (Ġ.A.), Tamur bilib toricha at (Q). **Sózdiń ortasında:** Munda sańa baǵı-bostan kerekse, Gúl yüzleri mahıtaban kerekse (Ġ.A.). Erteń mahasıllar kelur (Ġ.A.). Shikáste Sánemnín halın, Mundın hám beter áyleme (Ġ.A.). Jamalıda turpá mushtaq bolubmen (Ġ.A.), At tizgisi bolǵanı (Q). **Sózdiń sońında:** Ġarip diyer, aqır maqset, Ájel kelse, bermes pursat, Háli nabud bolmay súhbet (Ġ.A.). Tóhmet áylep meni yarım quwladı (Ġ.A.). — Taqat qıla bilmey meni yiberdi (Ġ.A.). h.t.b. sózlerde qollanılğanın kóremiz.

«W» foneması. Sonor, qos erinlik, juwısıńqı [w] foneması anlaut poziciyada siyrek, al inlaut hám auslaut poziciyalarda jiyi ushırasadı. **Sózdiń basında:** Atam Hásen wázir, atımdur Ġarib (Ġ.A.). Qaysı bir waspını bayan áyleyin (Ġ.A.). Bir yanı Gurlán wá Urgenji, Xiywanı gezip (Ġ.A.). Gáhi waqt ǵázep, gáhi qáhri bar (Ġ.A.). Wálayatında, waqıya, waqtı (S.H.). **Sózdiń ortasında:** Búlbilniń hawazı ǵunsha gúldedur, Gúlniń zawqı bilán yüz qıyaldadur (Ġ.A.). Diywanamısen sen, bilmán (Ġ.A.). Shahsánem Ġaribniń sáwer yarıdur (Ġ.A.). Meniń maqsuwdıma etkere bilmes (Ġ.A.). **Sózdiń aqırında:** Hár kózleri ahıw kibi baqılğan (Ġ.A.). Rastın desem, qollarıńǵa suw quyalmas Shahsánem (Ġ.A.). Bu sózleriń aǵıw qoshtı ashıma (Ġ.A.). — Aǵıw icher Sánem

senin hijrindin (Ġ.A.). Ne sabırıw, ne qararım bar (Ġ.A.). Kúyáw qılsañ elge keldik biz tayın (Q).

«F» foneması. Ünsiz, erinlik-tislik, juwısıñqı [f] dawıssız fonemasınıń dástan tilindegi sózlerdiń quramında tómendegi poziciyalarında ushırasadı: **Sózdiń basında** — Biysütün daǵlarnı kóp qazdı Farxad, Shiyryn kórsin Farxad tamashasını (Ġ.A.), Fatıha ber qayın ata (Q). **Sózdiń ortasında**: Binafshalı baǵlar qaldı (Ġ.A.). Molla, muftiy bilán diywan kelsinler (Ġ.A.). Seyful málak gezdi teńizde yúzip (Ġ.A.). Totıy shiyryn suxan ǵuftardıń ayırılǵalı (Ġ.A.). **Sózdiń sońında**: Táássif bolıp sepkil túshti degeysiz (Ġ.A.). Lutf áylemish saña atam (Ġ.A.).

«X» foneması. Ünsiz, kishkene tillik, juwısıñqı [x] dawıssız foneması sózlerdiń qurılısında barlıq poziciyalarında qollanılǵan. **Sózdiń basında**: Sánemjandur hárne meniń xoshǵáhim (Ġ.A.). Baǵmanıña xızmet, máhnet etermen (Ġ.A.). Láyli ushın Májnún xunaba yutdı (Ġ.A.). Ádil shah der, alar bolsunlar xursánd (Ġ.A.). Xalıq, xabardarıń, xoja (S.H.). Bir xudadan besh waq namaz qarzım bar (Q). **Sózdiń ortasında**: Dúnyada ashılsın bendeniń baxtı, Bu olturǵan taxtıń atamniń taxtı (Ġ.A.). Yaxshı baqǵıl yúzigá, turǵıl qashında bir zaman (Ġ.A.). Kónlim náxosh, kózim tolıpdur námge (Ġ.A.). Shiyryn bilán Fárxad ótti dúnyadıń (Ġ.A.). **Sózdiń aqırında**: — Áy, Sánem, majrux olubmen yadıń ayırılǵalı (Ġ.A.).

«H» foneması. Dástannıń tilinde, ünsiz, kómekey, juwısıñqı [h] dawıssız foneması sózdiń barlıq poziciyalarında qollanılǵan. Házirgi qaraqalpaq ádebiy tilinde bul fonema auslaut poziciyada tek tańlaq sózlerdiń qurılısında qollanıladı. **Sózdiń basında**: — Ashıq bolmas kóp hunaba yutmasa (Ġ.A.). Bashıña ne ǵawǵa, ne hásiRET túshti? (Ġ.A.). Men Hilalay dedim, ol Sánem dedi (Ġ.A.). Eglenmey ketermen Hálepshırwana (Ġ.A.). Hámirejan, hayran, hámmesi, hawazańdı (S.H.). **Sózdiń ortasında**: Páhim áyleseń künde bardur sharapat, Kóp sahibtámizler Hilalaydadur (Ġ.A.). Bir náwnihal áyne on tórt yashında (Ġ.A.). Shólde Májnúndek gezip, sáhralara urdım qádem (Ġ.A.). Ashıq bolsañ bu mánini páhim áyle, Gıriptaru jámalınman, ráhim áyle, Raqıblar sózidin bu kún wáhim áyle (Ġ.A.). **Sózdiń aqırında**: Baǵdad úlkesinde padshah bolursen (Ġ.A.). Shárshembi kún saat chášghah shaǵında (Ġ.A.). Halımnı shárh etmege yoqdur yanımda bir kishim (Ġ.A.). Chah ishinde hám yoldashım (Ġ.A.), Saǵınar bolsam haq jabbar (Q).

«Ch» foneması. Ünsiz, til aldı, jabısıñqı-affrikat dawıssız [ch] foneması sózdiń barlıq poziciyalarında jiyi ushırasadı. **Sózdiń basında**:

Qoymadı öz halıma bu charxı káj dáwrán meni (Ğ.A.). Yaqam chák boluban para bolıpdur (Ğ.A.). **Sózdiń ortasında:** — Tilin achchıǵ áylep, baǵrım yaralap (Ğ.A.). Lachın qush sipetli ushtım da keldim (Ğ.A.). Chuw jániwar chu w dedi (Q). **Sózdiń aqırında:** Dáregín bilmes hech kishi, Bir mánzilde turarı yoq (Ğ.A.). Kórgech anı qan yıǵladım, kúlmedim (Ğ.A.), Sayatxan-Hamra dástanınıń tilinde «ch» foneması jum salmaǵan.

«Sh» foneması. Únsiz, til aldı, juwısıńqı [sh] dawıssız foneması sózdiń barlıq poziciyalarında ushırasadı: Ushırdım sháyda búlbilim (Ğ.A.). Shahsánem der, keshtim sendin (Ğ.A.). Gáhi sháhdi bolsa, gáhi záhri bar (Ğ.A.), Shiyriń janım qıynayın (Q). **Sózdiń ortasında:** Gárib ashıq gúl yúzińniń zarıdur (Ğ.A.). — Dostıń bilsin, dushmanlarǵa bildirme (Ğ.A.). Emdi bizni máhsher kúni kórsen (Ğ.A.), Ashıq bolıp men keldim (Q). **Sózdiń sońında:** Dúnyanıń maqseti besh kún dáwrándur (Ğ.A.). Qumırı degen bir ájayıp qush bolur, Párin tartsań kelur túbi bosh bolur, Ólmegen qul bir-birige dush bolur (Ğ.A.).

3. Sóz qurılısındaǵı ayırım morfonologiyalıq qubılıslar

Artikulyaciyalıq jaqtan birdey yamasa uqsas bolǵan eki sestıń hár qıylı seslerge yamasa az dárejede uqsas bolǵan seske aylanıwı **dissimilyaciya** qubılısı dástanlardıń tilinde ushırasadı: Namısın tutmaǵan erni er deme (Ğ.A.). Imtixan áleyip, ishquınnı sınap (Ğ.A.). Bizni baxtı qara saldıń (Ğ.A.). Hesh kimse tapmay hábiybin (Ğ.A.). Jan shıqmasdın burın keltir, kóreyin yarımını (Ğ.A.). Bizge saldı judalıqıń jábirini (Ğ.A.). Uǵlım, ne sebeptdin málul bolursan? (Ğ.A.). Besh yıldur, siynemde kóp dur ármanım (Ğ.A.). Yar ushın tınmay yanaman (Ğ.A.). Yaratǵańa páryadımız etmádi (Ğ.A.).

«Proteza — ańsat ayılıw ushın sózdiń aldınan qosılǵan qosımsha ses»¹ bolıp, bul qubılıs dástannıń tilinde ushırasadı: Dástegúl der, hesh aǵlama, Múbarek bolsın toyıńız (Ğ.A.). «Munıń nimá hóneri bar?» dese, «sázende-góyendeturur» degil (Ğ.A.). Raqıblardıń hazar etseń ne boldı (Ğ.A.). Ámma, kúnlerden bir kún padaban bolǵanını hisap qılsa, besh yıl bolıpdur (Ğ.A.). Sayran etseń Hilalaynıń baǵında, Yürsen, kesher erdiń Sánem yarındın (Ğ.A.).

¹ Бекбергенов А., Пахратдинов Қ. Тил билими терминлери сөзлиги. — Нөкис. 1997. — Б. 60

Inlaut poziciyaga dawissiz seslerdin qosiliw yamasa **epentezaliq** qubilis ta ushirasip otiradi: Atam shah Abbasnıń wáziri erdi, Atı Sánem, yúzi gúlizar erdi (Ġ.A.). Atımğa gárib derler (Ġ.A.). Jamalın kórmekke alám giripdar, Olturarlar yolğa qarap intizar (Ġ.A.). — Sabır áylegil, maqsudınğa etersen (Ġ.A.). Diyarbákirdedur kónil múhtajım (Ġ.A.). Yaxshı-yaxshı qullarnıń bahası ellik dinar, altmış dinardın ashmaydur (Ġ.A.). Dástegúl bu jawablarnı aytqandın keyin, ámir-umáralar jám bolıp, etti keshe-kúndiz toy-tamasha etip, qazıynı keltirip, Hilalay páriydin wákil ıqtıyar soratıp, gáribke nikahı musulmanshılıq bilán berdiler (Ġ.A.). — Áy, Aqsha apa, sen boylá gámgún bolmağıl, ótken ashıqlarnın bársheci ayralıq dárdini shekkendur, — dep Aqshağa násiyhát berip Shahsánem bir sóz ayttı (Ġ.A.).

«Sózdiń aqırına ayırım seslerdin qosılıp ayılıwı **epiteza** qubılısı delinedi»¹. Mısalı, Shahsánem: Irast aytıl,—dedi (Ġ.A.). Múriwbet áylep dostına (Ġ.A.). —Erden alıp berdiń mağan bir giyah (Ġ.A.). Gárib yıǵlar oshbu daraxt ústinde (Ġ.A.). Sánem atlıǵ nigarım bar (Ġ.A.). — Álwan-álwan, túrlik-túrlik emishler (Ġ.A.). Qazı-iyshan kelib qıysın nikahın (Ġ.A.). Mást bolıp topıraǵqa bulǵanıb yatdım (Ġ.A.).

Dástannıń tilinde sózdiń qurılısında bir dawissiz sestıń túsiriliپ qaldırılıw jaǵdayları, yaǵnıy **eliziyalıq** qubilis ta ushirasadı: Sındırıp muhabbet kishtini, Bizni bu xunxora saldıń (Ġ.A.). Kónilde álam bar, neshik shad **olsın** (Ġ.A.). Tilimdedur zikru-sána, Óziń etker **yara** bizni (Ġ.A.). Keñesh ber adashqan qulğa, Qoshılmadıń yarım **bilá** (Ġ.A.). Qurban **olam** qashlarıńa, kózińa (Ġ.A.). — Áya, shahım, eshit mendin **jawabı** (Ġ.A.). Hijran **eli** suwırmışdur kúlimni (Ġ.A.). Alarğa etqizgil bizden **salamı** (Ġ.A.). Qurınlar tilladan **taxtı**, Múbarek bolsın toyıńız (Ġ.A.).

«**Gaplologiya** — dissimilyaciya nátiyjesinde birinen soń biri kelgen eki buwinnıń birewiniń túsip qalıwı»². Bul qubılıstı da dástannıń tilinde kóriwimizge boladı: Xoshhal bolıl, **berem** yarınıń alıp (Ġ.A.). **Bilmen**, maqsuwdıma qachan etermen (Ġ.A.). Kimge **aytay** kónil daǵı (Ġ.A.). Asan etsin haq **múshkilim** (Ġ.A.). Belli bir úlgede bolmas turarım (Ġ.A.). Men bu ishińizge **túshmedim** hasla (Ġ.A.). Atam Hásen-shah óldi, bir jalǵız Gúljamal ismli qız **tuwǵanım** bar (Ġ.A.). Anda Gárib Dástegúlge qarap «sen netip yúrgen nasharsañ? Bu erge ne dep

¹ Дәўлетов А. Ҳазирги қарақалпақ тили. Фонетика. — Нөкис. 1999. — Б. 346.

² Насыров Д. С., Бекбергенов А., Жәрімбетов А. Русша-қарақалпақша лингвистикалық терминлер сөзлиги Нөкис. 1979. — Б.51

keldin?» dep bir söz ayttı (Ġ.A.). Ki ũsh yıldur, judadurman, **Netáy, náyley**, Sánemjandin (Ġ.A.). — Mamajan, keterem atam yanına (Ġ.A.).

Geminaciya — sözdiñ qurılısında dawıssız sestin qosarlanıp keliw qubılısı bolıp, dástannın tilinde bul qubılıs ta ushırasıp otıradı. Mısalı:

bb: *Jabbar igám ráhim áylep, bizlerni zar aǵlatma (S.H.). Tákábbirlik etdin áylep naz bilán (Ġ.A.).*

dd: *Saǵ, bar bolsa, keler müddeti etti (Ġ.A.). Sárwi shámshat yanlı qáddimni búkti (Ġ.A.).*

jj: *Tujjar bázirganlıq áylep kelurmen (Ġ.A.).*

zz: *Quwshırıp qolın etmeseñ izzet (Ġ.A.). Gózzal yarım gayrı boldı (Ġ.A.).*

kk: *Bir jekke qalǵan sonaman (Ġ.A.). Hilalay der, haqǵa áylep táwekel (Ġ.A.).*

qq: *Toqqız yıldur, mán hám shekip máhnáti (Ġ.A.).*

ll: *Belli bir ũlkede bolmas turarım (Ġ.A.) Bu arada hájet ermes táwelle (G.A.). Káman qashlarına, jállad kózine (Ġ.A.). Tilla kásaları bardur (G.A.).*

mm: *Kimsege bolurmen qımmat (Ġ.A.). Haqnıñ dostıdur Muhammed, Ŭmmet ushın shekti máhnet (Ġ.A.).*

nn: *Jánnet ishre túrli nıǵmet párawan (Ġ.A.). Minnetdarám, tapıb bergil yarımni (Ġ.A.). Támánna áylep turıshın (Ġ.A.).*

rr: *Gúljamal der, zárre kóñil xoshım yoq (Ġ.A.). Belige baǵlabdur zár-rin kámarnı (Ġ.A.).*

ss: *Beli murassıǵ kámarlı (Ġ.A.). Qumırı tabássumde, búlbil pıǵanda (G.A.). Táássif bolıp sepkil túshti degeysiz (Ġ.A.).*

tt: *Qattı alma bu sózimni, nigarım (Ġ.A.). Ol Hálepshırwanda etti yıl gezdim (Ġ.A.).*

ww: *Bolipsızlar aqmaqlıqın awwara (Ġ.A.). Bahaq áwwel Shaht-márdan (Ġ.A.). Ġawwas jandin keshmey qannı begenmes (Ġ.A.).*

hh: *Qáhr áyleme ya Qahhar, ráhim áylegil bizlerge (Ġ.A.).*

chch: — *Tilin achchıǵ áylep, baǵrım yaralap (Ġ.A.) Bu ayralıq jaqđın suchchi (Ġ.A.).*

shsh: *Keltirur bir neshshe sáhibtámizler (Ġ.A.).*

«Sayatxan-Hamra» dástannın tilinde tómendegidey geminaciya qubılısları ushırasadı. Mısalı: áyyeminde, ekki, etti, áwwel (255-bet), gózzal (256-bet), ǵarrı (257-bet), mashaqqat (259-bet), álqissa (260-bet), alla (261-bet), toqqız (262-bet), qassap (263-bet), haqqı (264-bet), shap-pat (265-bet), tabassum (266-bet), hámmege (267-bet) h.t.b.

Qadagalaw ushın sorawlar:

1. Qaraqalpaq dástanları tilinde neshe dawıslı fonema qollanılğan hám olardıń qollanıwında qanday ózgeshelikler bar?
2. «Á» hám «U» fonemalarınıń qollanıwında qanday ózgeshelikler ushırasadı?
3. Qaraqalpaq dástanları tilinde neshe dawıssız fonema qollanılğan?
4. Qaysı dawıssız fonemalardıń qollanıwında ózgeshelikler ushırasadı?
5. Qaraqalpaq dástanları tilinde ushırasatuǵın proteza qubılısına mısallar keltiriń.
6. Qaraqalpaq dástanları tilinde ushırasatuǵın epenteza qubılısına mısallar keltiriń.
7. Qaraqalpaq dástanları tilinde ushırasatuǵın epiteza qubılısına mısallar keltiriń.
8. Qaraqalpaq dástanları tilinde ushırasatuǵın eliziya qubılısına mısallar keltiriń.
9. Qaraqalpaq dástanları tilinde ushırasatuǵın gaplogiya qubılısına mısallar keltiriń.
10. Qaraqalpaq dástanları tilinde ushırasatuǵın geminaciya qubılısına mısallar keltiriń.

Ádebiyatlar:

1. Хроленко А.Т. Введение в лингвофольклористики. Учебное пособие. — М.: Флинта. Наука. 2010.
2. Абдиназимов Ш. Лингвофольклористика. — Нөкіс, 2015.
3. Абдиназимов Ш, Дәниярова З. Қарақалпақ фольклорындағы адам атлары. — Нөкіс, 2016.
4. Абдиназимов Ш. «Қырк қыз» дәстанының лексикасы. Кан.дисс. — Нөкіс 1992.
5. Абдиев А. «Алпамыс» дәстаны тилинің лексика-семантикалық хәм стилистикалық өзгешеликleri. Кан.дисс. — Нөкіс, 2010.
6. Abdiev A. «Alpamıs» dástanı tiliniń qısqasha túsindirme sózligi. — Nókis, 2012.
7. Бекбаўлов О. Қахарманлық эпостың араб-парсы лексикасы хәм оның тарийхый-лингвистикалық характеристикасы. — Нөкіс: Қарақалпақстан, 1979.
8. Бекбаўлов О., Мамбетназаров Қ. Қахарманлық дәстанлардағы өзлестирме сөзлердиң түсиниги. — Нөкіс. 1992.
9. Хроленко А.Т. Язык фольклора. Хрестоматия. — М.: Флинта. Наука. 2006.

III BÓLIM

FOLKLORLÍQ TEKSTTE SÓZDÍŇ MORFEMIKASÍ

J o b a :

1. *Qaraqalpaq dástanlarında atlıq, kelbetlik sózlerdiń qollanılıwındaǵı ózgeshelikler.*

2. *Qaraqalpaq dástanlarında sanlıq, almasıq sózlerdiń qollanılıwındaǵı ózgeshelikler.*

3. *Qaraqalpaq dástanlarında feyil, ráwish, kómekshi sózlerdiń qollanılıwındaǵı ózgeshelikler.*

1. Atlıq

San kategoriyası

«Gárip ashıq, Sayatxan-Hamra», «Qoblan», «Goruǵlı» dástanları tilinde házirgi qaraqalpaq tilindegi sıyaqlı birlik sandı ańlatıwshı arnawlı morfologiyalıq kórsetkish joq, birlik máni sózdiń tiykarı arqalı ańlatıladı. Al, kóplik san óziniń arnawlı grammatikalıq formalarına iye. Dástanniń tilinde kóplik máni tiykarınan atlıqlarǵa hám atlıqlasqan sózlerge -lar//-ler affiksiniń jalǵanıwı arqalı bildirilgen. Mısalı, *Shum raqiblar qoymas sapa súrmege* (G.A.). *Titreshur kók-te málekler* eshitip ápǵanımdı (G.A.). *Shámenler lalazar boldı* (G.A.). *Shiltelnerniń arasında, Men ózim sultan bolurmen* (G.A.). Arzıw áylep keler mırzalar begler, Baǵlar dash qaldı, dash qaldı (S.H.). Kúnlerden bir kúni Hámirejannıń kewline eli-elatı qáwim-qardashı, Sárbinaz yarı yadına túsip, ah tarttı (S.H.), Yıǵlamayın ruqsat bergil qarrılar (Q).

Házirgi qaraqalpaq tilinde III bette feyil sózler kóplik qosımtaların qabıl etpeydi. Al, dástan tilinde III bettiń birlik hám kóplik formasında -lar//-ler qosımtası jalǵanǵan: Hámirejan atası menen birge qosılıp birneshe kúnler segbir tartım jol júrdiler. Bir bálent tawǵa jettiler. Gúlzar qız oramalı menen babanıń betin jelpip otırdılar hám babanı huwshına keltirdiler (S.H.).

Ayırım jaǵdaylarda *-lar// -ler* qosımtası kópik mánini emes, al ayırıqsha túsınikke bolǵan subektiv qatnasın (jaqsı kóriw, erkeletiw) bildiriw ushın qollanılǵanın kóremiz:

Qatarda júrgen narlarım,
Shahımardan gezgen baǵlarım (S.H.).

Eski túrkiy tillerinde kópik mánini ańlatqan *-at// -an* qosımtaları dástanlar tilinde ayırım sózlerdiń qurılısında saqlanıp qalǵanlıǵın kóremiz:

Úsh ay ótti, bir *uǵlamı* kelipti (S.H.)
Álemde *ádalat* súrgen shahımız,
Oynap ósken *yarı-yaran*.
Yarı-yaran hám qarındash (S.H.).

Azerbayjan wálayatınıń daraq hám *elatlari* kóz ushında eles-eles kórinedi (S.H.).

Sonday-aq, dástanlar tilinde bul affikstıń *-lár* forması da qolanılǵanın kóremiz. Mısalı, *Sánem der, ketáli bir yat ellára* (Ǵ.A.). *Qarındashdek bilur erdim sizlári* (Ǵ.A.).

Kópik máni ańlatiwshi *-an/-án/-en* afiksleri tiykarınan «yar», «er», «uǵıl» sózlerine jalǵanadı. Mısalı, *Erenler keldiler qashıma meniń* (Ǵ.A.). *Mustajabdur qız-uǵlannıń tilegi* (Ǵ.A.). *Eránlárden bolǵan bizgá káramat* (Q).

Tartım kategoriyası. Dástanlardıń tilinde tartım kategoriyası zattıń belgili bir betke tiyisililigin bildiredi. Tartımlıq máni, tiykarınan, tó-mendegi affiksler arqalı ańlatıladı.

I bet birlik sanda:

-ım affiksi: Taqatım yoq meniń yarsız bolmaǵa (Ǵ.A.). Aǵlaram hár kesheler *baǵrım* ezip suwdek aqıp (Ǵ.A.). Baxtım yıqılǵandur daraxtı kurıp (Ǵ.A.). Ketpe, qozım, áy kózimniń nuri, belimniń quwatı (S.H.). Kel qozım seni isterler, Sayatxan baǵdadı baǵdı (S.H.), Guldáy bolǵan bul bashımda tárzim bar (Q).

-im// -úm affiksi: Hijrinde yúrekim yara bolıpdu (Ǵ.A.). Áziz jis-mim natawana ot saldıń (Ǵ.A.). Ketpe kózim anan kózi giryandı, Kózim tústi aq júzinde qalıńa (S.H.). On gúlúmnán bir gúlüm bar gúlǵunsha (Q).

I bet kópik san mánisi tiykarınan *-mız/-miz* affiksleri arqalı ańlatılǵan. Mısalı, *Yaratǵanǵa páryadımız etmádi* (Ǵ.A.). *Tapshırǵan salamım, xojamız, sizge, Bolar oxshar yarıń yolımızozge* (Ǵ.A.). *Aysánem der, nesiybemiz qoshulsa* (Ǵ.A.). *Qısh künlerimiz yaz olub* (Ǵ.A.).

Ekinshi bet birlik sandağı -ń/-iń/-iń/-uń/-uń jalğawı zattıń ekinshi betke tiyisiligin bildiredi. Mısalı, *Sárwi súmbil sachıń dara baqlama* (Ġ.A.). *Gúnalardıń bardur kásir* (Ġ.A.). *Nárkis kózıń ashıp qıya baqmağıl* (Ġ.A.). *Yoluńğa qoymışam bashım* (Ġ.A.).

Mıs gúzendi kóteripseń dalıńa,
Kózleriń megzeydi algır lashıńa
Jamalıńız qıldı meni hayrana.
Ekkimiz bağ seyiline baralı (S.H.).

II bet kóplik san mánisi -ńız/-ńız/-ińız/-ińız jalğawları arqalı ańlatıladı. Mısalı, *Sorsańız, men Diyarbákirden keldim* (Ġ.A.). *Endi ótti kóp japańız, Bu kún ya saba nekańız* (Ġ.A.). *Ġarib aytur, kórmenızler jamalıń* (Ġ.A.).

Úshinshi bette tartımlanğanda atlıq sózler -ı/-i/-sı/-si formaların qabıllaydı. Mısalı, —*Bağ igası bağıń qadağan etmiş* (Ġ.A.). *Ashıqlardıń bolmas namısı-artı* (Ġ.A.). *Ashıq muradı shul, ármanı bolmas* (Ġ.A.). Qıstıń boranlısı, jazdıń hawası (S.H.). Kiyik-qulan, túrli haywanlardı awlap jáne ekkisi birge qayttı (S.H.).

Abstrakt tartım formaları. Házirgi qaraqalpaq ádebiy tilinde tartımınń abstrakt formalarına -nıki/-niki, -dıki/-diki, -tıki/-tiki affiksleri kiredi. «Abstrakt tartım arqalı tek zattıń iyesi, onı menshiklewshi bet yamasa predmet ġana ańlatıladı, al tartımlanatuğın zat bul affiksten ańlatılmaıdı, ol tek basqa sóz arqalı bildiriledi»¹. Abstrakt tiyisilik mánisi iyelik sepligi forması menen ańlatılğan. «Keyinirek iyelik sepligi affiksine kelbetlik jasawshı -ki (qı/-ğı/-gi) affiksi qosılğan. Usı jol menen tiyisilik mánisin bildiriwshi -nińki (-ińki) affiksi júzege kelgen»². Házirgi qaraqalpaq ádebiy tilinde bul affiks -niki formasına aynalğan.

— *Inshalla, Shajsánem seniki turur — dedi* (Ġ.A.).

Seplik kategoriyası. Ataw sepliginiń morfologiyalıq kórsetkishleri joq. Ol basqa sepliklerdiń jasalıwı ushın tiykar bolıp xızmet etedi.

Iyelik sepligi. Iyelik sepliginiń -nıń/-niń/-tıń/-tiń/-dıń/-diń formaları dástannıń tilinde qollanılğan.

¹ Dáwletov A., Dáwletov M., Qudaybergenov M. Házirgi qaraqalpaq ádebiy tili. Morfemika. Morfonologiya. Sóz jasalıwı. Morfologiya. — Nókis. 2010. — B. 100

² Abdurahmonov Ġ., Shukurov Sh., Mahmudov Q. Ózbek tilining tarixiy grammatikasi. Fonetika, morfologiya va sintaksis. — Toshkent. 2008. — B. 80-81.

-nıñ/-niñ: Bizge saldı judalıqıñıñ jábirini (Ğ.A.). Otqa yansın bağı-bağshamıñıñ barı (Ğ.A.). Búlbilniñ hawazı ğunsha ğúldedur, Ğúlniñ zawqı bilán yúz qıyaldadur (Ğ.A.). Hilalay páriyniñ yarı bolursen (Ğ.A.). Bularnıñ ekkisiniñ de ulı qızı joq. Shekmenniñ ekki peshin keynine qaytarıp, Anıñ ıshqı meni etmiş páriyshan (S.H.). Káfirlárniñ qırqısın óltúrib (Q), Yigitlárniñ aqlı hayran boldı (Q).

-tıñ/-tiñ: Ayralıqtıñ tıyǵı baǵımın yırtar (Ğ.A.). Qashtı bul dáwlettin qushı (Ğ.A.).

-dıñ/-diñ: Meniñ ushın jetim bolıp baǵbana, Yardıñ ğúli keldi, ózi kelmedi (Ğ.A.). Raqıblardıñ táǵnasıdan, Áshkar etmesdin burın (Ğ.A.).

Barıs sepligi. Dástannıñ tilinde barıs sepligi -qa//ke, -ǵa//ge//ǵá, -na//ná//ná, -a//á affiksleri menen jasalǵan.

-qa//ke//: Otqa yaqıp Ibrahimdek (Ğ.A.). Emdi eglenmenem, shah-qa ketermen (Ğ.A.).

-ǵa//ge//ǵá: Mel yıǵlayman bir allahǵa zar-zar (Q), Dárgahıǵa yúz qoyıp yarım visalın istáram (Ğ.A.). Shákker ornıǵa maña tıryák ichirdi dardı ǵam (Ğ.A.). Endi ǵam-qayǵıǵa qalur bu bashıñ (Ğ.A.). Shahsánem qız onıñ álige suw hám quya almas, saña shul qızımdı berermen (Ğ.A.). Eki ashıq bir-birigá jám bolub (Ğ.A.). Ol Baǵdad eligá óziñni eltsán (Ğ.A.). Yigitlárǵa mádad bergil qudayım (Q). Ájep bir balaǵa ushıradıñ (S.H.).

-na//ná// Gúllerniñ shaxına búlbiller qonmısh (Ğ.A.). Múriwbet áylep dostına (Ğ.A.). Qurban olam qashlarına, kóziná, Sachlarına, qáw-mátiná, yúziná, Sadaqa bolsun shiyrin janım sóziná (Ğ.A.). Bashına ne ǵawǵa, ne hásiwet túshti? (S.H.), Qollarına tásbex quran alǵanlar (Q). Baǵmanına xızmet, máhnet etermen (Ğ.A.).

-a//á: Jaz kúniñdi dóndirermen dúmana, Saña erkin adam hár is etedi-dá (S.H.). Sıyındım sıdǵı ile piyrá (Ğ.A.). Maña qayǵı boldı, shıqpas bul janım, Qurban bolsam qálem qasha (S.H.). Májnúndek bash alıp ketgil shóllerá (Ğ.A.). Yalgız qayda baray, qaysı diyara? Búlbildek etmeyin ğúli-ǵúlzara (Ğ.A.). Bul jaya ne dep keldiñ? (Ğ.A.). Bizdi qoydıñ júz qıyala (S.H.).

Tabıs sepligi. Dástanlardıñ tilinde tabıs sepliginiñ -dı//di, -tı//ti, -nı//ni affiksleri qollanılıp, is-háreketin tikkeley obyektin ańlatadı.

-dı//di: Janımdı órtedi qashı-hilalıñ (Ğ.A.). Seni kórib qıyalımdı yitirdim (Ğ.A.). Birkúnimdi atambilse (Ğ.A.). Atıñ yalın bul maydanda óramán (Q).

-nı//ni: Sáksen dáwni yıǵlatıb (Q), Buzdırıp ómirim ǵıstını, Gezdirip jahan ǵashtını (Ğ.A.). Kishi bilmes meniñ haslı zatımnı, Sen-

din ózge heshkim bilmes dadımni (*Ġ.A.*). — Shah áylegen bolsa bu másláhátni, Sizlerge qılalmas daǵı-purqatni (*Ġ.A.*). Aytayın razu dilimni, Asan áyle múshkilimni (*Ġ.A.*). Atını Hámirejan qoydı. Ayralıq há-siretini basıma salıp. Shashını jazıp, júzini jırtıp, ústine qara lipas kiyip jılay basladı (*S.H.*). Yurtını yıǵnab toy bergán (*Q.*).

Shıǵıs sepligi. Dástanlardıń tilinde shıǵıs sepliginiń házirgi tilimizde qollanılatuǵın -dan//-den, -tan//-ten, -nan//-nen affiksleri hám házirgi tilimizde qollanılmaytuǵın -dın//din, -tın//-tin formaları ushırasadı.

-dan//-den, -tan//-ten, -nan//-nen: Atadan yalgúz márt Qoblan (*Q.*), Ya yoldan adashtıńmu? (*Ġ.A.*). Dáwletliden dáwlet ketti, (*Ġ.A.*). Sorsańız, men Diyarbákirden keldim (*Ġ.A.*). Men hám Hásenshahtan qalǵan nıshanı (*Ġ.A.*). Musapırmen, haqtan ózge kimim bar (*Ġ.A.*). Sánemniń baǵınan kelip gúl úzdım (*Ġ.A.*). Atamnıń jábirinen baǵrım daǵlıdur (*Ġ.A.*). Sen baqmassan yúzime, ketti tánnen dármanım (*Ġ.A.*). Munnan keter bolsań uzaq jollarǵa, Bedew atqa minip munnan ketkende, Meninde aldımnan bir kiyik qashtı. Kimnen ketsem etti kewlin perıshan. Janım qara kózden tókpe jasındı (*S.H.*).

-dın//din, dán, -tın//-tin: — Besh yıl boldı, ayra túshtim yarımđın (*Ġ.A.*). — Mamajan, yoldın adashdım (*Ġ.A.*). Neshik yurtđın ayra túshtin (*Ġ.A.*). Ġaribimđın ayra saldıń (*Ġ.A.*). Gúlimđın ushırdım shayda búl-bili (*Ġ.A.*). Uǵlım, ne sebeptin málul bolursań? (*Ġ.A.*) Neshe millet káfirdán (*Q.*). Bu ketkándin keshármiz (*Q.*), Bizlardán búrin ótkánlar (*Q.*).

Orın sepligi. Dástannıń tilinde orın sepliginiń -da//-de//-dá, -ta//-te affiksleri qollanılgan.

-da//-de//-dá: Uluǵ taǵnıń bashında (*Q.*), Qolımda piyala qanıǵa tolsın (*Ġ.A.*). Jáziyrada watan tutan (*Ġ.A.*). Xijranda búkilmish bu qáddi dalım, — Kónilde qayǵı bar, neshik shad olsun (*Ġ.A.*). Tánimde ta mádarım bar (*Ġ.A.*). Ámma Ġarib daraxt ústidá yar muhabbatını sınab olturub erdi (*Ġ.A.*). Anda Hámirejan atasınıń sózin esitti. Anda qızlardıń belli qáhári kelip, arqasına qırq tayaq urdı. Sensiz meniń munda aqlım hayrandı (*S.H.*). Kókirekdá asla qalmaydı árman (*Q.*). Yürgen bizlar xızmetindá diywana (*Q.*). Hárbir taǵnıń üstinde (*Q.*).

-ta//-te: Ayralıqta eter dad ilá biydadi (*Ġ.A.*). Baǵdadta kimlerdin bolursan? (*Ġ.A.*). Yarımız mektepte bolsa, biz bu erde intizar (*Ġ.A.*).

Dástanlar tilinde tiykarınan házirgi tilimizdegi altı seplik tolıq qollanılp, joqarıdaǵıday ózgeshelikke iye.

Atlıqtın betlik hám predikativlik affiksleri. Atlıqlar hám atlıqlasqan sózler bayanlawısh xızmetinde kelgende betlik affikslerin qabıl etedi.

Birinshi bette -man/-men, -ban//-ben, -pan//pen affiksleri qollanıladı: Sorsańız, men Hásenshahńıń uǵlı**man** (ǵ.A.). Oshbu shámennıń gúli**men**, Men gúllernıń búlbilimen (ǵ.A.). Burun sultan edim, endi gádame**n** (ǵ.A.).

Ekinshi bette -san//-sen//-sań affiksleri qollanıladı: Qarıydarsań, satıp alsań al, Sánem (ǵ.A.). — Bulbili biycharasen, gúl ıshqıda páryad qıl (ǵ.A.). — Neshik uǵlansen adashǵan (ǵ.A.). Shını yoq, yalganshı panı dúnyasań (ǵ.A.). Óziń shahzadasan bu elge sárwer (ǵ.A.), Ağajan qayda barasań (Q).

Dástannıń tilinde predikativ affiksi wazıypasın -durur//-turur affiksleri atqarǵan. Mısalı, Múshkildurur qılır kárim bolmasa (ǵ.A.). Mal-múlkim, taj-taxtım anıki **turur** (ǵ.A.). Meniń óz dártım ózime kóp **turur** (ǵ.A.). Áy, mama! Búgin Shahsánemniń nikah toyı**turur**, men bir gárib-biyshara sázende erurmen (ǵ.A.).

2. Kelbetlik

Dástanlardıń tilinde kelbetlik sózlerdiń tómendegi mánilik túrleri ushırasadı.

Reńdi bildiriwshi kelbetlik sózler: Sarı ala tulfar minib (Q), Ráhim áyle anajan, **qara** sashlıdur (ǵ.A.). Janım aldı **qara** kózleriń seniń (ǵ.A.). **Aq** siyneme saldı daǵın (ǵ.A.). Tish tógilgen, saqalıń**aq** (ǵ.A.). Tuysa seni **qızıl** qanıńa boyar (ǵ.A.). **Kók** yúzinden muaallaq áylep kelur dawamát (ǵ.A.). Ústine kiygeni **ala**, Biri keten, biri lala (ǵ.A.). Qumar **ala** kózdin tókme yashını (ǵ.A.). **Qızıl-yashıl** dónip aǵıw-qaraǵa (ǵ.A.). Qıp-qızıl, ránbáreń gúllerge usap top-top, sap-sap bolıp hár kim óz báziminde oynap otırǵan qızlarǵa kózi tústi (S.H.). Kók araylı kób shimǵan (Q).

Sapanı bildiretuǵın kelbetlik sózler: Sóz boldım **yaqshı-yamana** (ǵ.A.). **Yaqshı** kúnim **yaman** boldı (ǵ.A.). Kónliń qarańǵıdur, qıyalıń-**yaman** (ǵ.A.). Shul sóziń **qattı** sóz, qabahát **yaman** (ǵ.A.).

Tábiyiy belgilerdi, hal-jagdaydı bildiretuǵın kelbetlik sózler: Meniń bir mehriban **ǵarrı** anam bar erdi dedi (ǵ.A.). **Taza** gúllerim soldırdıń (ǵ.A.). — Kónliń seniń shiyshe kibi **sınıq**dur (ǵ.A.). **Suwıq** suwǵa salıp jazasın berip (ǵ.A.). Hámmege góne bolsa da, ózime taza, mende kempirime qosılǵanıń jaqsı. Yupqa dodaq hám de súmbi shashların, Taza ashılǵan gúldey eram baǵında Baba hám iytere-umtıla hár jaǵınan bes-

ten on qabırğası soyılıp, qabırğa süyekleri kórinip terisi sıyırılıp, qusshınıń atınday bolıp arjaǵına ótti (*S.H.*).

Adam hám haywanatlarga tán qásiyetti bildiretuǵın kelbetlik sózler: Namısın tutmaǵan erni **er** deme (*Ǵ.A.*). **Gózzal** yarım ǵayrı boldı (*Ǵ.A.*). —Salam dep yiberdi ol **gózzal** sárwer (*Ǵ.A.*). Biriń sawsan, biriń**súmbil**, Biriń totı, biriń búlbil (*Ǵ.A.*). Totı sipet, shiyrin sózli, **Qırmızı** láb, qamar yúzli (*Ǵ.A.*). On tórt keshe ayday mehman kórindi (*S.H.*). Sárbi der, Hámireniń sırdashı (*S.H.*).

Dámdi bildiriwshi kelbetlikler: Mańa boylá **ashshıǵ** sózler demegil (*Ǵ.A.*). —Tilin **achchıǵ** áylep, baǵrım yaralap (*Ǵ.A.*). —Táwbe qıldı sańa **achchıǵ** sóz derge (*Ǵ.A.*). Atı Shahsánemjan, sózi **mazalı**, Sózlegende **shiyrin** tili sánalı (*Ǵ.A.*). Lábleriń áselde **tatlıǵ** (*Ǵ.A.*). —**Shiyrin-shákár** sózler Hilalaydadur (*Ǵ.A.*).

Sın-sımbattı bildiriwshi kelbetlikler: **Bálentte** yúkirib, pástlerde yorta, **Biyik-biyik** daǵdın ashtım da keldim (*Ǵ.A.*).

Kólem, aralıq mánisin bildiretuǵın kelbetlik sózler: Raqıblarǵa yaqtı jahan **tar** bolsın (*Ǵ.A.*). Zindan gúlzar bolur hárchand **tar** bolsa (*Ǵ.A.*).

Jáne de kelbetliktiń sapalıq hám qatnaslıq túride ushırasadı. Sapalıq kelbetlikler zattıń reńin, dámin, kólemin, qásiyetin bildirip, túbir kelbetlikler túrinde ushırasadı. Baǵında ashılmısh ráńbáreń gúller. Aqsha qarday appaq ayday janalıq (*S.H.*).

Qatnaslıq kelbetlikler kelbetlik jasawshı qosımtanıń atawısh sózge jalǵanıwı arqalı jasalǵan: Tawıstay ǵárdanlı, tırna júrisli, Shahsánem dilatlı, Láyli kúlisli (*S.H.*), Ashtarxan shiyshedáy qatib muz bolır (*Q*), Gúláy bolǵan bul bashımda tárzim bar (*Q*). Qand penen áseldek shiyrindi sózi, Naqqıshlı, burralı tili Sayattıń, Ǵárdanı duwtardek, zulpları tardı, On tórt keshe aydek, júzi Sayattıń (*S.H.*).

Dástanlar tilinde parsı tillerinen ózlesken *biy, na, ná* elementleri kelbetlik jasawda jiyi ushırasadı. Mısalı: Ǵamzası janımdı ol biymar etti. Hámire aytar, biyopaman, Saqalı joq biysaqallar soyılar (*S.H.*). Biydáwlet baba eken (*S.H.*).

Bul affiksler mánisi jaǵınan -sız//-siz affiksine sáykes keledi. Shıǵıs poeziyasınıń tiline tán bolǵan.

Dástanlar tilinde xalıqtıń sóylew tiline jaqınlıq seziledi. Parsı tillerinen kirgen -biy, na, ná, affiksleriniń qollanıw dárejesi onı atqarǵan baqsılardıń sawatlılıǵına baylanıslı boladı.

Dástanlar tilinde kelbetliktiń salıstırıw -ıraq//-irek affiksleri arqalı bildirilgen:

Ózi hám shaqqanıraq gejr baba edi (*S.H.*).

Rasın aytsam, ózi kishkenerek, kekili hám uzınıraq, ózi hám páreńirek bir jas bala joldasım baǵdın sırtında bar desem de boladı (S.H.). Seskánisib shiyrin janda (Q).

3. Sanlıq

Dástanlar tilinde qollanılǵan sanlıq sózler házirgi qaraqalpaq tilindegi sıyaqlı mánilik jaqtan sanaq san, qatarlıq san, jıynaqlaw san, shamalıq san, toplaw san túrinde ushırasadı.

Sanaq san

Sanaq sanlar ulıwma anıq emes sandı bildiriw menen qatar, zat, qubılıs hám is-hárekettiń anıq sanın da bildiredi». Dástanlar tilinde tómendegi sanaq sanlar gezlesedi:

Bir: Atamdın, anamdın bir yadıǵarım (Ǵ.A.).

Ekki: Ekki páriy hám dam bolıp (Ǵ.A.). Yazıq bir yazılur, ekki yazılmas (Ǵ.A.). Ekki kózim jılay-jılay yash tóker, Qolına qazma duwtarın alıp, on eki perdeden altmısh eki muqam sóz shalıp, bir sóz dedi. Buǵan bir-ekki xoshamet sóz aytsam, shayat izine qaytpaspeken dep oyladı (S.H.).

Úsh: Úsh ayda kelmeseń, ketermen ózim (Ǵ.A.).

Úch: Úch ayda kelmeyin ǵamǵa tashlama (Ǵ.A.).

Tórt: Tórt yashında qádir bilmey (Ǵ.A.). Baba tórt aynaldı (S.H.).

Besh: — Besh yıl boldı, ayra túshtim yarım dın (Ǵ.A.). Bu besh kúnlik óter dúnyayı panı (Ǵ.A.), Qalmaq desáń lák-lák shıqa berdi maydangá (Q). Altı: Tahir bek altı ay dáryada aqdı (Ǵ.A.). Altı aylıq uzaq erdin yol ashıp (Ǵ.A.). Tahir bek altı ay dáryada aqdı (Ǵ.A.). Altı aylıq uzaq erdin yol ashıp (Ǵ.A.).

Etti: Etti yıldur, shektim ah ilá zarın (Ǵ.A.). Ol Ǵaribim ketkeli mundın bolıp dur etti yıl (Ǵ.A.). Jetti kún adamǵa dem berdi (Q).

Toqqız: Toqqız yıldur, Gúlnihalnıń yúzine (Ǵ.A.). Ol shekkesige toqqız jup, búl shekkesine toǵız jup shappat urdı (S.H.). Toqqız yashına kelip (Q).

On: Toqqız ay on kún kótergen (Ǵ.A.).

On ekki: On ekki perdeden, altmısh ekki mudam shertip Sayat-xangá qarap bul sózdi ayttı (S.H.).

Qırq: Qırq kánizniń sárweri (Ǵ.A.). Tabanı yaqı qabırǵasına qırq, on yan qabırǵasına qırq sanap, sáksan tayaq urdı (S.H.). Qırq yigitin kórádi (Q).

Elli: Qırq kún bolmasa elli kún, Yoqsa yúz kún yúrsin Sánem (Ġ.A.).

Altmış: Altmış kún yol yúrip etishtim munda (Ġ.A.). Altmış kúnlik yoldur Sánemniń kóshki (Ġ.A.).

Etmish: Etmish úsh yıl sabır áyledi ol Áyyub (Ġ.A.).

Seksán: Seksan xoja eli bar (Q).

«Sád» sanlıǵı parsışa sóz bolıp, bizińshe «júz» sanaq sanlıǵın ańlatadı¹: Yúrákim boldı sád para (Ġ.A.). Sád para qılsalar dónmenám sendin (Ġ.A.).

Yúz: Yúz álwan súymuruǵ párli (Ġ.A.). Jahan bazarında kúnde yúz ǵawǵa (Ġ.A.).

Mıń: Kúnde mıń álwan bolurmen (Ġ.A.). Qulaǵına kelur mıń túrli sáda (Ġ.A.).

«Túmen» sanlıǵı mongól tilinde «on mıń»dı ańlatadı. Sonday-aq, bul sóz parsılarga ótip, on mıń muǵdarındaǵı pul birliǵın ańlatqan hám Iran mámleketinde 1932-jılǵa shekem aylanısta bolǵan². Mısalı, Yolında men yúz mıń **túmen** (Ġ.A.).

Dástanlardıń tilinde bir sanlıǵı mánisinde yalgız, ekke/jekke, dara sózleri, eki sanlıǵı mánisinde jupt sózi, túrt sanlıǵı mánisinde char/shar sózleri qollanılǵan: Yalgız qayda baray, qaysı diyara? (Ġ.A.). Yalgız sıńlim yıǵlab qaldı Gúljamal (Ġ.A.). — Sizler ketip, munda qalarman yekke (Ġ.A.). Bir jekke qalǵan sonaman (Ġ.A.). Sárwi súmbil sachıń dara baǵlama (Ġ.A.). Jupt áylegen yarım Sánemdur meniń (Ġ.A.). Tár achılǵan murǵızarlı charbaǵı (Ġ.A.). Shar átirapıma adam tolubdur (Ġ.A.). Shar tárepiń qamap alur (Ġ.A.).

Qatarlıq sanlıqlar

Qatarlıq sanlıqlar, tiykarınan, sanaq sanlarga -ınshı/-inshi, -lanshı/-lenshi affiksleriniń jalǵanıwı arqalı jasaladı. Qatarlıq sanlıqlar dás-tannıń tilinde júdá az ushırasadı. Olar ásirese, arab tilinen ózlestiril-gen «áwwel», «áwel» sózleri arqalı bildirilgenin kóremiz: Bahaq **áw-wel** Shahımárdan (Ġ.A.). Ótken ermish **áwwel** Yusubi Káñan (Ġ.A.). **Áwel** axır bir qudayım (Ġ.A.). Seni deyip nechun **áwel** kelibmen (Ġ.A.). **Áwel** alıp, aqır kózdin salırmu? (Ġ.A.). **Áwelden** ta axır aytım sózimni (Ġ.A.). Menmenlikniń **aqır** zawalı bardur (Ġ.A.). Ǵarip diyer, **aqır** maq-

¹ Yusuf B. Mumtoz adabiy asarlar luǵati. — Toshkent: Sharq, 2010. — B.359.

² Ўзбек тилининг изоҳли луғати. IV жилд. — Тошкент: «Ўзбекистон миллий энциклопедияси». 2007. — Б.187

set (*Ġ.A.*). Qırqınshı qızdın sárdarı, Sayatxan baġdadı baġda Hámire ayttı: —Hámmesi ıras. Ele bul dúnyaġa bir kelgen ekinshi kelmes (*S.H.*), Birlánshi shoqbar uradı (*Q.*), Birlánshi shoqbar urġanda (*Q.*). Ekkilánshi shoqabar uradı (*Q.*).

Jıynaqlaw sanlıqlar

Jıynaqlaw sanlar zatlardın, qubılıslardıń sanın jámlep, jıynaqlap kórsetedi». Jıynaqlaw sanlıqlar tiykarınan 1 den 7 ge shekemgi sanaq sanlarġa -aw,-ew affiksiniń jalǵanıwı arqalı jasaladı. Dástannıń tilinde -aw,-ew formasındaǵı tómendegi jıynaqlaw sanlıqlar ushırasadı: Ekew dám saz boldıq yolǵa áxd áylep (*Ġ.A.*). Ġarib birlá úshewi bir yaǵlı-báhár aytışdılar. (*Ġ.A.*). Ekew (*S.H.*), ekkisi (*S.H.*), Biráwdán zorlıq kórgándeı (*Q.*).

Dástanda jıynaqlaw san mánisi sanaq sanlarġa tartım affiksleriniń jalǵanıwı arqalı da ańlatılǵan. Mısalı: Ekkisini kórseńiz, qoymańız, tutıń (*Ġ.A.*). Ekkisi hám xuwxıdın ketip yıqıldı (*Ġ.A.*). Birisi barıban Balqannı shaptı (*Ġ.A.*). Ekkisine teń turadı (*Q.*), Hár birisi duwaxanlıq at tawib aldı. (*Q.*).

Sonday-aq, túbir túrindegi ayırım sanaq sanlar da jıynaqlaw san mánisin bildirip keletuǵının kóriwimizge boladı: Yolım qarap **ekki kóziń tórt** bolıp (*Ġ.A.*).

Toplaw sanlıqlar

Toplaw sanlıqlarınıń mánisi sanaq san, jıynaqlaw sanlarına hám numerativ sózlerge -lap, -lep qosımtalarınıń jalǵanıwı arqalı jasaladı. Mısalı: Etti yıllap aqtı kózimdın yashım (*Ġ.A.*).

Dara hám jup sóz túrindegi sanaq hám jıynaqlaw sanlıqlarına shıǵıs seplik jalǵawınıń jalǵanıwı arqalı jasaladı. **Bir-birewden** aylanışıp (*Ġ.A.*). On eki perdeden, tórt juptan, tórtten (*S.H.*)

Sonıń menen birge, tákirar sanlar arqalı da toplaw san mánisi ańlatıladı: **Ekki-ekki** bolıp sıbırlashma bola berdiler (*Ġ.A.*), Qoshaqlab qoyday tańmayma (*Q.*), *Bir-birden* saylap alayıq (*Q.*).

Shamalıq sanlıqlar

Eki sanaq sannıń juplasıp keliw jolı menen shamalıq san mánisi ańlatılǵan. Mısalı: Baqshanı **tórt-besh** aylandı (*Ġ.A.*). — Bu padanı kúnde **bir-ekisini** biyabangá tashlap ketseń, padanı sendin alur, — dedi (*Ġ.A.*). Bir-eki, on tórt-on bes (*S.H.*), Esigińde bes-altı kún shorımız (*Q.*). Yüz toqsanlıq jorgaday (*Q.*).

Sanaq sanlar menen «neshe» sóziniń dizbeklesiwi arqalı da shamaııq sanlıqlar jasaladı: Ğarib erteden birneshe shámen güllerni baǵladı (Ĝ.A.).

Bólshek sanlıqlar

Bólimi iyelik hám shıǵıs sepliginde, alımı tartım jaǵdayında keliwi arqalı jasaladı:

On gúlumnán bir gúlim bar gúlgunsha (Q). On ekki imam tórt sháhriar (Q).

Numerativ sózler

Dástanlar tilinde sanaq sanlar menen birge qollanılıp, hár qıylı ólshemlerdi bildiretuǵın numerativ sózler de ushırasadı.

Batpan/batman, onseri: Bir kún ózine ózi tásele berip ayttı: **batman** qayǵudan **onseri** payda yoq degen sóz bar emdi (Ĝ.A.).

Para — Sád **para** qılsalar dónmenám sendin (Ĝ.A.).

Yola/ jola — Mıń **yola** bash ursam atań darına (Ĝ.A.).

4. Almasıq

Dástanlardıń tilinde almasıqtıń tómendegi mánilik túrleri qollanılǵan: betlew, siltew, soraw-qatnas, jámlew, belgilew, belgisizlik hám bolımsızlıq almasıǵı.

Betlew almasıǵı

Birinshi bet birlik sanda men, mán almasıǵı qollanılǵan: **Men** náyleyin qádir quda (Ĝ.A.). **Men** ketermen Diyabákir elidin (Ĝ.A.). Toqqız yıldur, **mán** hám shekip máhnáti (Ĝ.A.). Men kerek bolsam izlep tap (S.H.), Men baraman Barsa kelmes sháhrine (Q).

Ekinshi bet birlik sanda **sen**, **san** almasıqları qollanılǵan: Ádil shahǵa **sen** dad etib, Qaydadur mákanıń seniń? (Ĝ.A.). Baǵdad úlkesinde **sen** bizá mehman (Ĝ.A.). Yamanlıq áylese hár kim, ańa **sen** yaxshıádet qıl (Ĝ.A.). — Áy, ğarib, san mańa ráhimin kelmey bu ishni qıldıń, seniń bu qılǵan ishińge kóre men hám bir kórsetmesem bolmas (Ĝ.A.). Sen bolmasań maǵan bul jaqtı jáhán qarańǵı (S.H.). Sen ketken soń Qoblanlı (Q).

Úshinshi bet birlik san **ol** almasıǵı arqalı ańlatılǵan: **Ol** qashtı menen yıraǵlap (Ĝ. A.). **Ol** Hásenshahnıń yalgızın (Ĝ. A.). Hilalay perzen-

tim, ol hám bir perzent (Ġ.A.). — Ol biywapa meni yıraq áyledi (Ġ.A.). Ol kiyik te buwaz eken—dedi (S.H.), Qoblan aña dush bolub (Q), Onan beri kelgándá (Q).

Betlew almasıǵının birinshi bet kópik sanda **biz, bizler** almasıǵı qollanılǵan: **Bizge** saldı judalıqınıń jábirini (Ġ.A.). — **Biz** murada ettik diydar kórishib (Ġ.A.). **Bizler** yolǵa túshtik rawan (Ġ.A.). Hálepshırwan kettik **bizler** (Ġ.A.). Keter boldıq biz alıp bash (S.H.). Bizdi sinap turma kerı hayalı (Q).

Ekinshi bette kópik sanda **siz, sizler** almasıǵı qollanılǵan: **Sizlerge** qılalmas daǵı-purqatnı (Ġ.A.). **Sizler** guwa bolurmukán (Ġ.A.). **Sizlerdin** at qaldı, mendin qalmadı (Ġ.A.). **Sizlerdey** xızmette jortar qiyalda (Q).

Siz almasıǵı kóbinese birlik san xızmetinde qollanılǵan bolıp, tırławshıǵa húrmet, sıylasıqtı bildirip kelgen: — **Siz** bu ayrılıq daǵında (Ġ.A.). Hilalaynıń **siz** baǵına barsañız (Ġ.A.). — Áya, Xanım, bu kún bir sóz eshittim, Ol ǵaribni **sizge** layıq kórmishler (Ġ.A.). Eshittim **sizni** Shahzada (Ġ.A.). Áy, ata, siz hám keldiñiz be? (S.H.).

Úshinshi bet kópik sanda **olar, alar** almasıqları qollanılǵan: Yar yolında **olar** janındın keshti (Ġ.A.). Alar bu úlkenen bash alıp ketmish (Ġ.A.). **Alar** ólip, bir yadgarı qalǵandek (Ġ.A.). Men **alardın** eshitmishdur qulaǵım (Ġ.A.).

Dástanlar tilinde betlew almasıqları seplik qosımtaların qabıl etip qollanılǵan. Mısalı: **Meniń** de áyelim júkli bolǵanı ushın atpadım (S.H.). Maña qayǵı boldı shıqmas bul janım (S.H.). Qoblan aña dush bolub (Q), Anı kórmegenshe joqtı qararım (S.H.). Meni ketti deban shıtpa qashındı (S.H.). Saǵan ráhber bolsın balam (S.H.). Meni sennen, seni mennen ayırdı (S.H.).

Ózlik almasıǵı

Ózlik almasıǵının tiykarǵı kórsetkish **óz** sózi bolıp, mánisi, grammatikalıq qásiyetleri boyınsha házirgi qaraqalpaq ádebiy tili hám dástanda qollanıwı ortasında tiykarınan parıq joq. Óz almasıǵı atributivlik wazıypada qollanılganda, anıqlanıwshı nárseniń belgili bir betke tiyisliligin bildiredi: Sánem istár **óz** rápiyǵın (Ġ.A.). Ǵarib aytur, **óz** yanımni yaqmayın (Ġ.A.). **Óz** bashıma ózim sawda salıbmen (Ġ.A.). Barıp tońırtqaǵa **ózin** urdı (S.H.), Ózimiz dinnen shıqsaq ta (Q), Ózúmni duwa bilán káfir qılayın (Q). Bul iske allanıń ózi sebepti. Qırq kánizdi ol ózine saz etken (S.H.).

Óz almasıǵı tartım affiksleri menen de qollanıladı. Birinshi bette: Men **ózim** sultan bolurmen (Ġ.A.). Elim Diyarbákir, men **ózim** ǵarib (Ġ.A.).

Ashiq Axmet, qarigan shagimda kórgen perzentim ózim menen hámire bolgay dep, atını Hámirejan qoydı (S.H.).

Ekinshi bette: Óz aybırını **óziń** neshik asharsañ (Ġ.A.). **Óziń** gamga salıp wayran bolmağıl (Ġ.A.). Óz gúnayındı óziń bilmesen (S.H.).

Úshinshi bette: Táńrim **ózi** hár kimsege yar bolsa (Ġ.A.). Heshkimge megzemes Sánemniń **ózi** (Ġ.A.). Bul iske allanıń ózi sebepti (S.H.). Dál káfirdiń ózi boldı (Q).

Siltew almasıǵı

Siltew almasıqları atlıq sózlerdiń aldında dizbeklesip kelip sanlıq, kelbetlik, ráwish sózlerdi almastırıp qollanıladı. Siltew almasıqları túrkiy tillerdegi almasıqlardıń ishindegi eń eski hám keń taralğan toparı bolıp esaplanadı. Kópshilik tyurkologlardıń pikirleri boyınsha, olar ertede dáslep tiykargı úsh sózden (bu, u, shu) ibarat bolğan, al onıń basqa formalarınıń hámmesi de usı úsh sózden rawajlangan.

Bul, bu almasıǵı: — Sabır bilán pitmes senin bu ishiń, Táǵbiri teris bolur bul kórgen túshiń (Ġ.A.). Qashtı bul dáwlettiń qushı (Ġ.A.). Bul giyanı mudam álińe alsañ (Ġ.A.). Bu dárt, bilmen, ne dárt boldı (Ġ.A.). Endi gam-qayǵıǵa qalur bu bashıń (Ġ.A.). Bul keshe sol jerde jattı. Bu kún ayralıq kúshidur, Bularǵa xoshametlep bir-eki awız sóz aytsam (S.H.). Atınıń yalın bu maydanda órámen (Q).

Ayırım jagdayda dástanda «bul» almasıǵı seplengende «b» sesi «m» sesine ózgeredi. Mańa munday barlıq kerek (S.H.). Munnan altı aylıq jol aramızda bar, — dep kózinen ğayıp boldı. Ne ushın munsha ah tarttıń, Ne qısıwmet ne hásiret-qayǵı basıńa tústi, — dedi atası (S.H.).

Ol almasıǵı atawısh sózlerdiń aldında atributivlik xızmette qollanǵanda siltew mánisin ańlatadı: Ol yurtdın shıǵanıń sebep ne boldı? (Ġ.A.). — Emdi barman ol mánzili-mákana (Ġ.A.). Ol Hálepshırwanda etti yıl gezdim (Ġ.A.), Ol da munday bolğan joq (Q).

Shu, shul, sol almasıǵı: Shu kún ólsem árman etmen bu jana (Ġ.A.). Shu kún xabar keldi sáwer yarımđın (Ġ.A.). Shul sebepdin Diyarbákirdin shıqtım (Ġ.A.). Shul mehmanıń sizge layıq kórmishler (Ġ.A.). Shul sózime máni bergil qarri pir (Q). Shul daǵı-hijrannı keltur (Ġ.A.). Sol Diyarbákirdin kelgen xorı-zarımını kór (Ġ.A.). Shul yardan ayrılmışam. Shul qara kózleriń ne tiler mennen (S.H.), Shólde yurgen shu qalendár pirimiz (Q).

Oshbu almasıǵı: ğarib yıǵlar oshbu daraxt ústinde (Ġ.A.). Oshbu sózim qılǵıl qabıl (Ġ.A.). Jamalıma oshbu jahan órtenur (Ġ.A.). Oshnu tawdıń átirapında lalalar (Ġ.A.).

Dástanlar tilinde almasiqlardıń bunday eski formasınıń qollanıluwı olardıń erte dáwirlerde dóregenliginen dárek beredi. Sol dáwirge saykes formalar qollanılgan, al házirgi qaraqalpaq ádebiy tilinde siltew almasıǵınıń bul formaları qollanılmaydı. Qaraqalpaq tilin izertlewshi alım N.A.Baskakovtıń kórsetiwinshe, siltew almasıǵı túrkiy tilinde almasiqlardıń eń eski túri bolıp esaplanadı.

Jámlew almasıqları

Jámlew almasıqlarınıń bir toparı tiykarǵı túrkiy, basqaları parsısha yaqı arabsha sózlerden ibarat¹.

Bári, bárshe/bárche, barlıq jámlew almasıqları túrkiy sózlerdi quraydı.

Bári: Bu aytqan sózleriń rastmudur bári? (Ǵ.A.). Bári attan quladı (Q).

Bárshe/bárche: Bárche adamlar rahatda (Ǵ.A.). Bárshe seniń qádrin bilur (Ǵ.A.). Bárshe yaǵı boldı qawmı-ǵardashım (Ǵ.A.). Yarım keshe bárshe ǵáplet waqtında, Bárshe keldiler dashımdı áylep (Ǵ.A.). Bárshe qudayımın maqluqı (Q).

Arabsha **jumlá, tamami** sózleri hám de parsısha **hámme** sózi jámlew almasıǵı mánisinde qollanıladı.

Jumlá: —Yúrip gezdim jumla erniń yúzini (Ǵ.A.). Yüzim ashısam jumlayı jahan órtenur (Ǵ.A.).

Tamami: Munda daqıl bolǵanın batamamı bayan qıldı (Ǵ.A.). Eki ay tamam at tawıb (Q).

Hámme: Kórip meni hámme qalurlar daǵa (Ǵ.A.). Hámme qawmı-qarındashım, atamnıń úlkesi Baǵdad (Ǵ.A.). Paydasızdur hámme aytqan bu sózler (Ǵ.A.). Hámmlárnıń tiljin bergey qudayım (Q).

Áhli: Seni kórip ketti áhli qıyalım (S.H.).

Soraw-qatnas almasıqları

Tıp soraw almasıqları kim, ne/ná sózleri esaplanadı. Bir topar soraw almasıqları **ne/ná** sóziniń tiykarında jasalgan: *nege, neshik, neme, neshe/neshshe/neche, náma* t.b.

Kim: Kimga aytay kónil daǵı (Ǵ.A.). Baǵdad úlkesinde meniń kimim bar? (Ǵ.A.). Kel, babajan, kim bolursız? (Ǵ.A.). Munıń mendin bashqa kimi bar deyip (Ǵ.A.). Kimnen setem etti, kewlin páriyshan (S.H.). Márd Qoblanga kim boladı qawándar (Q).

¹ Abdurahmonov G., Shukurov Sh., Mahmudov Q. Ózbek tilining tarixiy grammatikasi. Fonetika, morfologiya va sintaksis. —Toshkent. 2008. —B. 159.

Ne: Bu dárt, bilmen, ne dárt boldı (Ġ.A.). Bashına ne ġawġa, ne hásiret túshti? (Ġ.A.). Baba, munıń qásiyeti ne bolur? (Ġ.A.). Sebep nedur, ahıw-pıǵan etersen (S.H.). Ol ne haldur, qaysı baġda egilmish (S.H.). Ne keledi qoluńdan (Q).

Neme: Bir ġarıybám, ajız neme halım bar (Ġ.A.). Káliyma degen nemene (Q).

Neshik: Neshik sóz ayturman emdi bu tapda (Ġ.A.). Neshik ahıwahġa túshtiń? (Ġ.A.). Sizlár neshúk kórúrsizlár dedi (Q).

Nege: Endi nege meniń kónlim shad olsun (Ġ.A.). — Kelsin dese nege quwıp yiberdi, Ol meni sáwmese, nege barayın? (Ġ.A.).

Neshe: — Neshe waqıtlar yúrdim seni yar deyip (Ġ.A.). Neshe waqıtlar seniń bilá bir yúrdi (Ġ.A.).

Neshshe: Neshshe kúndur, juda túshdim Sánemdin (Ġ.A.). Neshshe kúnler men yúrip Iranı-Turanda gezip, Neshshe taġlardın ashıp, Kóhi Balqannı gezip (Ġ.A.). Biyik tawlar neshshe qırdan keshersen (S.H.). Neshshe joshqın suwlı dárya kesherden (S.H.). Neshe biyik taġlar aradan keshti (S.H.).

Nechе: Neche yıllar bizler hijranda qalġan (Ġ.A.).

Námá: Námá kórdim seniń waslın (Ġ.A.). Sen bu yolda námá ishlep yúrursen? (Ġ.A.).

Qayda, qayan, qaysı, qashan, qansha, qaydan sıyaqlı almasıqlardıń payda bolıwında áyyemgi qay/qan soraw almasıǵı tiykar bolġan.

Qay: Imdi barursen qay yana (Ġ.A.). Qay jerinde jari bar (Q).

Qayda: Yalgız qayda baray, qaysı diyara? (Ġ.A.). — Qayda bolsań Shahımárdan yar bolsın (Ġ.A.). Kózimniń ráwshanı qayda barasań (S.H.).

Qayan: — Qayda barıp, qayanlardın kelursen? (Ġ.A.). Qayan barayın soraġa (Ġ.A.).

Qashan/qachan: Istedigiń sáwer yar, qashan kelur Shahsánem (Ġ.A.). Qashan túsher yúziń yúzime meniń (Ġ.A.). Sánemdin ózgeni bilmen, qachan bolur wisalım (Ġ.A.).

Qáytıp: Qáytıp seni kórmek bar ma, ya ġúman (S.H.). Ne keledi qolundan (Q), Sizlár neshúk kórúrsizlár dedi (Q).

Belgilew almasıǵı

Belgilew almasıǵı «*hár*» sózi arqalı ańlatıladı. *Hár* almasıǵı dara túrinde atawısh sózlerdiń aldında jumсалadı: *Hár* kishiniń yúz mın qıyalı bardur (Ġ.A.). *Hár* saba-*hár* saba oqırsań quran (Ġ.A.).

Qospa belgilew almasıǵı **hár** sózine soraw-qatnas almasıqlarınıń dizbeklesiwi arqalı jasaladı: Hár kim bu giyanı ózinde tutsa (ǵ.A.). Hár qaysısı bilgen sózini sózler (ǵ.A.). Bashım yolındadur yürsem hár qanda (ǵ.A.). —Ǵárib aytım hár ne aytqanıńızdı (ǵ.A.). Qırq yigitniń hár qaysısı bir yerde yiqilib yatdı (Q).

«Hár» sózine basqa sózlerdiń dizbeklesip keliwi arqalı jasalǵanlıǵın kóremiz: Hár demde bolsam duwada (S.H.). ... Hámirejan uǵlına qarap, qolına qazma duwtarın alıp, hár túrli muqamǵa nama shertip, bálent tawdıń n (S.H.).

Kózim dep yad etip, yıǵlap hár zaman,
Tillá kekilleri hár yan tókilmish,
Hárne etsem, aytsam ótiń gúnayım (S.H.).
Hár minárda bir qalmaqdıń qarawılları kórindi (Q).
Hárbirisi duwaxanlıq penen at tawib aldı (Q).

Belgisizlik almasıǵı

Belgisizlik almasıǵı zat hám qubılıslardıń sóylewshige anıq emes ele belgisiz ekenligin bildiretuǵın sózler esaplanadı. Dástannıń tilinde tómendegi belgisizlik almasıqları ushırasadı:

Kim: Kim sańa jábir etse, sen ańa yalbar (ǵ.A.). Bir Alladıń ózge mańa kim dostdur (ǵ.A.). Haqtan basqa kimi bar (Q).

Kimse: Kimsege bolurmen qımmat, Kimsege arzan bolurmen (ǵ.A.). Kimsesi Qoblandı boqlab, kimsesi tońquldab qırq yigit eline qaytarman boldı (Q).

Birew: Ya birewdin kórmem, kórem ózimdin (ǵ.A.). Boldı mańa birew hámdam (ǵ.A.).

Ne: Bilmen, ne erlerde qalır mazarım (ǵ.A.).

Bolımsızlıq almasıǵı

Adam hám zatlardıń, belgi hám qubılıslardıń ayılajaq is-háreket, waqıyalarǵa qatnasınıń joqlıǵın bildiretuǵın yamasa biykarlaytuǵın sózlerge bolımsızlıq almasıǵı delinedi.

Hesh: Góruǵlı bekten hesh xabar bolmadı (ǵ), Hesh ıqtıyar yoqtur mende (ǵ.A.). Búlbilge hesh etkeymu zaǵ (ǵ.A.).

Hesh hech sózine soraw-qatnas almasıqları dizbeklesip keliwi arqalı bolımsızlıq almasıǵınıń qospa túri jasaladı: Ǵáriblikte hesh kim kelmes qashıma (ǵ.A.). Hesh qaysı yoqdur Sánemshá (ǵ.A.). Shıdamas heshkim dástine (ǵ), Qoblandı hesh birleri xabar almadılar (Q).

Hesh sózi **bir, kishi, nárse, jer** sózleri menen dizbeklesip bolımsızlıq almasıǵın jasadı: Heshbir erde turarı yoq (ǵ.A.). Hesh kishi bo-

yin kórmesin (Ġ.A.). Kózlerine heshnárse kórinbedi, Hesh kim nalışım esitpes. Hesh jerden kiriwge esik tappadı. Men heshnárse aytqanın hám joq, hesh jaman is qılğanım hám joq (S.H.). Kórinmádi heshnárse (Q).

Sonday-aq, dástannın tilinde parsı sózi esaplangan «*hárgiz*»¹ sózi de bolımsızlıq almasıǵı mánisin ańlatıwda qollanılğanın kóremiz: Abbas etmedi hárgiz miriwbet (Ġ.A.). Mehnát shekip hárgiz ráhát kórmegen (Ġ.A.). Ayralıqın hárgiz yadqa salmadım (Ġ.A.). Shaxwáletni hárgiz qabul etmedim (Ġ.A.),

5. Feyil

I. Feyildin dárejeleri

Dástanlardın tilindegi dáreje kategorıyası házirgi qaraqalpaq ádebiy tiline salıstırǵanda ayırım ózgesheliklerge iye.

Túp dáreje morfologiyalıq kórsetkishine iye emes. Basqa dáreje formaları túp dárejedegi feyillerge arnawlı affiskler qosılıwı menen jasaladı: Jamalı yoqdur heshkimde, Sánem ahıw-maral keldi (Ġ.A.). — Ol biywapa meni yıraq áyledi, Siynemniń ústinde rawaq áyledi (Ġ.A.). Men dep sebil boldın, yarım Sánemjan (Ġ.A.). Márt Qoblan arzımdı eshit (Q).

Ózlik dárejenin tiykarǵı kórsetkishi *-ın/-in/-n* affiksi esaplanadı: Men ózine sıǵındım, yüzim tuttım yalbarıb (Ġ.A.). Bárshası birdey jıynalıb (Q), Men sańa bilindim xub mehman oldım (Ġ.A.). Allataalanın qúdireti bilá Shah Abbasnıń kózigá ózge bir páriyzad súwretinde kórin-di (Ġ.A.). Súrúnár bolsam mádadkár (Q), Jábri-sitem etip jana bilindi, Yüzim taqıyr bolub, kónlim bólin-di (Ġ.A.). Awazın eshitip, súyindi janım (Ġ.A.). On tórt yashında qosılǵan Sárbinaz yarına qarap. Ana kóringen tawdın artında Temirtikenli Gurt degen elat bar (S.H.).

Ózlik dáreje *-ıl/-il/-l* affiksleri arqalı da jasaladı: Búgin nesip bolıp, qoshıldım kelip (Ġ.A.). Shahsánem topıldı meniń qastıma (Ġ.A.). Qaytadın ashıldı bu solǵan gülüm (Ġ.A.). Taqıyr bolmış kózleri, keń jahanım tarıldı, Halın kórip Sánemniń, yüreklerim yarıldı (Ġ.A.). Qoshulub saxbet qurayıq (Q). Neshik bolıp andın qolınúzildi? (Ġ.A.). Mudam külmey aǵlarmen, búgildi qáddi dalım (Ġ.A.). Tizdin quwat ketip, mertildi belim (Ġ.A.). Qoshulub suxbet qurayın (Ġ), Bárshesi birdey jıynalıb (Ġ).

¹ Ўзбек тилининг изоҳли луғати. V жилд. — Тошкент: «Ўзбекистон миллий энциклопедияси», 2008. — Б. 508—509.

Belgisiz dáreje -il/-il/-l affiskleri menen jasaladı: Bizge bir ashılğan ıǵbalı bardur (*G.A.*) Tar ashılğan gülge salǵıl (*Ġ.A.*). Kerilib doynaǵ uradı (*Q*), Álqıssa, Shajsánem bu sózdi tamam qılıp, shámendegi jazılğan sózlerdi Aqshaǵa bayan qıldı (*Ġ.A.*). Ázelde yazılğan qúdrét kálamı (*Ġ.A.*). Tókúlúrlár quyıl qayda (*Q*), Taza ashılğan gúlistannı náylediń? (*Ġ.A.*). Dawasız dártime tabıldı shara (*Ġ.A.*). Taza ashılğan gúldey áram baǵında (*S.H.*). Qanatınan qayırıldı, Tuyaqınan mayırıldı (*Ġ*), Qashqan qutılıp, turǵan tutıldı (*Ġ*).

Sheriklik dáreje -ish/-ish/-sh// -ush/-úsh hám **-las/-lash** affiksleri menen jasaladı.

-is// -is, -ish/-ish/-sh// -ush/-úsh affiksi menen jasılğan sheriklik dáreje mánilerine: Shúkir, álhámdilulla, Sánemjana et**ish**dik, Ál alıshıp oynashıp sazı-súhbet qur**ush**dıq, Gúli gúlzar sáyir etib zawqı-sapa súr**ish**tik (*Ġ.A.*). Ahıma daǵlar tut**ash**dı, Sen kelmedin, aqlım chashdı (*Ġ.A.*). Naz bilán qós qaǵısqań (*Ġ*), Bir-birine nayza salısqań (*Ġ*). Iynine qolun salısqań (*Q*), Shafishsań kelub maydanda (*Q*).

-las/-lash affiksi menen jasılğan sheriklik dáreje: Ġarib Shajsánem bilá xosh**las**ıp yolǵa rawana boldı (*Ġ.A.*). Keshe-kúndiz shırmal**ash**ıp (*Ġ.A.*). Eki yashda xabar**lash**may (*Ġ.A.*). Kórgenler yıǵ**lash**ur ahuzarım dın (*Ġ.A.*).

Ózgelik dáreje kóp formalı bolıp keliwi menen feyildiń basqa dárejelerinen ajıralıp turadı. Ózgelik dáreje tómendegi affiksler arqalı jasaladı:

-it/-it/-t affiksi: Áwel baǵlap Shahwáletke elttińiz, Shahǵa alıp barıp meni nettińiz? (*Ġ.A.*). Ġam yolu qurıttı salǵan sharbaǵım (*Ġ.A.*). Meni ġam ichire ınjıttı (*Ġ.A.*). Ózi qolına uslattı (*Ġ*). Seksan dáwni yıǵlatıp (*Q*).

-tır/-tır// -dır/-dir affiksi: Buz**tır**ıp ómirim ǵıstını, Gez**dir**ip jahan ǵashtını, Sındırıp muhabbet kishtini, Bizni bu xunxora saldıń (*Ġ.A.*). Qand**ır** lábindegi balǵa, sáwdigim (*Ġ.A.*). Álib dáwni óltúrdi, Mánisine keltúrdi (*Q*). Kúldúrlátib shayqadı (*Q*). Sold**ır**ıpsen muhabbatnıń gúlini (*Ġ.A.*). Taza saqlap, ed**ir** nanu-nemeki (*Ġ.A.*). Meni pıshaqsız óltürdiń, Gáh yıǵlatıp, gáh kúld**ir**diń (*Ġ.A.*). Kúyip-yanıp kóp xunaba yutt**ır**ma, Aqlıńnı shashırıp páhmiń yit**ir**me (*Ġ.A.*). Ashıqtı óltirip jańǵa hal bergen. Olt**ir**ip qanıma qalarsız qızlar (*S.H.*). Sózin mánisine kelt**ir**di (*Ġ*), Nazalıqtı bir-birinen art**tır**ar (*Ġ*).

-ır/-ir// -ur/-úr affiksi, tiykarınan, bir buwınlı feyillerge qosıladı: Shákker ornıǵa mańa tiryák ich**ir**di dárdi ġam (*Ġ.A.*). Yúzin teris úg**ir**di

Shahabbas qızı (Ġ.A.). Qapapálek maña ichirdi ağıw (Ġ.A.). At qashurǵan belgisi (Q).

-ǵız/-giz// -qız/-kiz affiksi: Tıyǵı biydarı pálek erge aǵızdı qanımdı (Ġ.A.). Ġam láshkerin kirgizbegil qoynıma (Ġ.A.). — Ġaribni tayaqqa yatqızınlar (Ġ.A.). Uzunına jatqızıp qoyıp saqalınan uslap ol shekkesine, bul shekkesine ura berdi (S.H.).

-qar/-ker affiksi: Qutqarın bul dardı-ǵamdın (Ġ.A.). — Sizni, bizni etkermese wisala (Ġ.A.). Óziń etker yara bizni (Ġ.A.). Sáwer yarga jetker meniń sálamım, Júregim ıshqı otına kúydirip Sayatxan páriydi (S.H.).

-set/-sát affiksi: Adashıpman, kórsetmeńiz yolımnı (Ġ.A.). Qol shoshaytıb kórsátı (Q).

II. Feyildin funksional formaları

Feyildin funksional formaları házirgi qaraqalpaq tilindegi sıyaqlı kelbetlik feyil, hal feyil hám atawısh feyil túrinde ushırasadı.

Dástanlar tilinde **kelbetlik feyildin** tómendegi qosımtaları qollanılgan:

-mish/-mish affiksli kelbetlik feyil forması túrkiy tillerde áyyemnen qollanılgan. Akad. H.Hamidov bul affikstin Orxon-Enisey jazba estelikleriniń tilinde de ushırasatuǵının jazadı¹. Al, qaraqalpaq klassik shayırlarınan Ajiniyaz shıǵarmalarında kóbirek, Berdaq, Ótesh, Omar shıǵarmalarında jeke-siyrek ushırasadı². Házirgi qaraqalpaq tilinde -mish/-mish affiksi qollanılmaydı. Tek ayırım sózlerde ǵana saqlanıp qalǵan: *ótmish*, *turmıs* t.b.

Dástannın tilinde tómendegi mısallarda kóriwimizge boladı: Gúllernin shaxına búlbúller qonmish (Ġ.A.). Andın sizge qalmish kóshki áywanı (Ġ.A.). Bir páriydu, tawıs kibi taranmish, Qashı káman, kirpik oqı gezenmish (Ġ.A.). — Baǵ igási baǵın qadaǵan etmish (Ġ.A.). Sánemnin zúlpinde xinju tizilmish, Haqǵanıy ashıqmen, baǵım ezilmish (Ġ.A.).

-ǵan/-gen/-ǵan// -qan/-ken/-kán affiksi Orxon-Enisey jazba estelikleriniń tilinde ushırasaydı. Bul affiks XI ásir jazba esteliklerinde, atap aytqanda, «Devanu lugat-it turk» hám «Qutadgu bilik» shıǵarma-

¹ Хамидов Х. Қарақалпақ тили тарихының очеркleri. — Нөкис: «Қарақалпақстан», 1974, — Б. 82.

² Насыров Д. С., Доспанов О., Бекбергенов А., Сайтов Д. Қарақалпақ әдебияты классикleri шыǵармаларының тили. — Нөкис: «Билим», 1995, — Б. 119.

larının tilinde kórine basladı hám keń túrde qollanıldı. Prof. D. S. Nasirov *-ğan/-gen* affiksi haqqında: «*-ğan/-gen* formalı kelbetlik feyil-diń tiykarǵı mánisi ótken waqıttaǵı háreketke, jaǵdayǵa baylanışlı predmettiń belgisin bildiriw bolıp tabıladı»¹, — dep jazadı. *-ğan/-gen* affiksiniń házirgi qaraqalpaq tilinde qollanılatuǵın *-qan/-ken* variantlarınan basqa dástannıń tilinde *-gán/-kán* variantları da ushırasadı: Bizge bir ashıl-**ğan** ıǵbalı bardur (Ǵ.A.). Basına til-ládan qiyılǵan shıǵa kiygenniń (Ǵ), Qoblan degen er dórágán (Q). Ol balańnıń ketkánine taqatım yoq bir kúkshá (Q). Yarım tirik yúrgánm-ish, kúnde kelmey ótirur (Ǵ.A.). Kúnde yúz mın jápa janıma etkán, Ayralıqnıń tıǵı kónlimde bitkán (Ǵ.A.).

-r/-ar/-er (*-ır/-ir/-ur/-úr/-ár*) affiksli forma túrkiy tillerde áyyem-nen qollanılp kiyatırǵan házirgi keler máhál kelbetlik feyilin jasaydı. Orxon-Enisey estelikleriniń tilinde bul affikstiń *-yur/-yúr* variantı da qollanılgan: yoriyur-jortar, yasayur-jasar. Dástanlar tilinde qollanı-lıwına mısallar: Ishimde ot yanar, kózim yashlıdur (Ǵ.A.). Kóbikli dáwnıń eliná ketárman boldı (Q), Bilmen, ne erlerde qalır mazarım (Ǵ.A.). Seniń hesh qolıńnıń rastı bolurmu, Hesh kim seni tutup ala bi-lirmu (Ǵ.A.). Ol balańnıń suyegi, shólde qalur deb edim (Q), Keshe-kúndiz yalbarurman Hábiybá (Ǵ.A.). Yol yúrúrsen, kózlerimge dáridur (Ǵ.A.). Sánem istár óz rápiyǵın (Ǵ.A.). Ata sizde bolur bálki ıqtıyar (Ǵ).

Áyyemgi túrkiy jazba esteliklerde ushıramaytuǵın, tek ǵana XIII ásirde keyingi dáwirlerge tiyisli ayırım esteliklerde ushıraytuǵın kelbetlik feyil jasawshı *-adurǵan/-edürǵan/-aturǵan/-átürǵan* affiksleri menen jasalgan kelbetlik feyillerdi dástannıń tilinde ushıratıwımızǵa boladı: — Seniń yarın páriyzad emesdur. Áger adamzat bolaturǵan bol-sa, bizlerdin artıq emesdur (Ǵ.A.).

Professor Sh. Shukurov kelbetlik feyil jasawshı bul affikstiń dúzilisi haqqında bilay degen edi: «*-a/-e* (y) — hal feyil jasawshı affiks; *-dur/-dür* — halat feyili (tur-) dıń fonetikalıq ózgergen forması; *-ğan/-gen* — ótken máhál kelbetlik feyili kórsetkish»².

Al, prof. M. Dáwletov bul formanıń shıǵısı tuwralı: «Kelbetlik feyildiń *-tuǵın* affiksi shıǵısı jaǵınan *turǵan>/tu/r/ǵan> tu+ǵın* sóziniń

¹ Насыров Д. С. Қарақалпақ тилинде келбетлик феийил. — Нокис: «Қарақалпақ мәмлекетлик баспасы», 1964, — Б. 24.

² Abdurahmonov Ǵ., Shukurov Sh., Mahmudov Q. Ózbek tilining tarixiy grammatikasi. — Toshkent: «Ózbekiston faylasuflari milliy jamiyati nashriyo-ti», 2008, — Б. 186.

özgeriske ushırap, bir affikske aynalıwınan payda bolğan»¹ — degen pikir bildiredi.

Kelbetlik feyildin -mas//-mes, bas//-bes qosımtaları bolımsızlıq formasın payda etedi: Ózin ólmey dushpan kelmes qasıña (Ġ).

Dástannın tilindegi **hal feyiller** tómendegi affiksler menen jasalğan:

-ıp/-ip/-p affiksi. Bul affiks házirgi qaraqalpaq tilinde ónimli qollanılıp ótken máhálge baylanıslı háreketti anlatadı²: Xoshhal bolıl, berem yarınını alıp (Ġ.A.). Men keldim yargá inanıp, Ol qashtı wádeden tonıp (Ġ.A.). Ashıgının baǵda turǵanın bilip (Ġ.A.). Sharap iship men más boldım (Ġ), Qol qawsırıp atasınan pátiya tiledi (Ġ).

Sonın menen birge, bul affikstin kitabiyl tilge tán bolğan -ib/-ib/-b, -ub/-úb variantları da ushırasadı: Áylab erdim bu yerlárdá muna-jat (Q). Hijran otıǵa yanıp kúyer uqshadım (Ġ.A.). Men bash kóterib bu elde (Ġ.A.). Shar átirapıma adam tolubdur (Ġ.A.). Zaǵlar kibi ekki yú-zim solubdur (Ġ.A.). Óltúrúb ket qoluńnan (Q). Bedewin harlatub may-dana kirgen (Ġ).

-ban/-bân (-ıban/-ibân//-uban/-úbân) affiksli hal feyil. -ban/-bân affiksli hal feyil áyyemgi túrkiy estelikler tiline tán. Orxon-Eni-sey estelikleriniń tilinde — pan/-pen túrinde ushırasadı (yorıpan-júrip, kelipen-kelip t.b.). «Devanu lugat-it turk»te -ıban/-ibân//-uban/-úbân túrinde qollanılğan (yay baruban—jazda barıp). Dástannın tilinde tómendegi mısallarda ushırasadı: Yaqam chák boluban para bolıpdur (Ġ.A.). Ah uruban qızıl yúzin soldırma (Ġ.A.). Qush boluban munda ushtım da keldim (Ġ.A.).

-mayın/-meyin affiksi. Házirgi qaraqalpaq tilinde bolımsızlıq formasın bildiretuǵın bul affikstin xızmetin -may/-mey affiksi atqaradı. Al, áyyemgi variantı -madın/-medin forması bolıp, ol Orxon-Eni-sey esteliklerinde, XI—XII ásir estelikleriniń («Devanu lugat-it turk», «Qutadǵu bilik» hám «Hibatul haqoyiq») tilinde qollanılğan. XIV ásir aqırlarına kelip jazba esteliklerdin tilinde («Qissa-sul-anbiya», «Muhabatnama», «Xısrav hám Shiyin», «Gulistan-bit-turkiy») hal feyildin bolımsızlıq formaları-mayın/-meyin//-may/-mey affiksleriniń qollanıwı aktivlesken. Dástannın tilinde tómendegi mısallarda ushırasadı: Ashıl-mayın bu kún baǵımnın gúli (Ġ.A.). Tebrelmáyin yat qalmaq (Q).

¹ М. Дәулетов. Хәзирги қарақалпақ тилинде феийилдин функцияль формаларының системасы. — Нөкис: «Қарақалпақстан», 1990, — Б. 82.

² Насыров Д. С., Доспанов О., Бекбергенов А., Сайтов Д. Қарақалпақ әдебияты классиклери шығармаларының тили. — Нөкис: «Билим», 1995, — Б. 121.

Qoymayin elterler ráwiyat bilán (Ġ.A.). Dúnyadın ótibdur qalmayin bağı (Ġ.A.). Búlbúldek etmeyin gúli-gúlzara (Ġ.A.). Etti yashda bağı gezmeyin, Bir mektepte xat yazmayin, Ġaribdin úmid úzmeyin, Sendin Shahsánem bolırmu? (Ġ.A.).

-ǵalı/-geli/-qalı/-keli/-alı/-eli affiksi. Túrkiy tillerde áyyemnen qollanılıp kiyatırǵan hal feyil formalarınń biri. Prof. M. Dáwletov bul affikstń tariyxıy shıǵısın kelbetlik feyildin ótken máhál -ǵan/ -gen formasına -lı/-li affiksiniń qosılıwı arqalı jasalǵanın jazadı¹. Prof. Sh.Shukurov -ǵa/-ge//-qa/-ke affiksli kelbetlik feyilge -lı/-li affiksiniń qosılıwı arqalı jasalǵanın aytadı². Hal feyildin bul túriniń mánisi ekinshi bir is-háreketke qatnaslı onıń waqıtlıq jaqtan baslanıw shegin bildiredi: Etti ay boldı bu toylarnı qılǵalı, Biyıxtıyar Shaxwáletke bergeli, Bir kelmedin meni istáb kórgeli (Ġ.A.). Sen ketkeli hárgiz kúlmedim oynap (Ġ.A.). Etken áxdine etkeli (Ġ.A.).

Hal feyildin óguz tillerine xarakterli bolǵan -áli qosımtası ushırasadı, bul affiks kelbetlik feyildin -ǵan//-gen qosımtasına -lı//-li formasınıń jalǵanıwı arqalı (-ǵanlı//-genli, -qalı//-keli) payda bolǵan hám waqıtlıq máni ańlatıw ushın qollanılǵan: —Kózim námde, kónlim yúz mın álemde, Bir dem shad olmadım, sen yar gedáli. Jismim lárzamdadur, janım sitemde, Rahat kóralmadım sen yar gedáli. (Ġ.A.). Bul affiks buyırıq meyildin 1 bet kóplik sanın ańlatıw ushın jumsalatuǵın -áli (ayıq) forması menen omonim affiks xizmetin atqaradı: —Kel, eke-wimiz ǵasht etáli bul baǵda, Búlbúl kórsin gúldin tamashasını (Ġ.A.).

-ǵansha/-genshe/-ǵuncha//-qansha/-kenshe affiksi. Eski túrkiy esteliklerdin tilinde, ásirese, bul affikstń eski formaları (-ǵıncha/-ginche/-qıncha/-kinche) qollanılǵan. Tariyxıy shıǵısı jaǵınan kelbetlik feyil formasına ráwish jasawshı affikstń qosılıwı (-ǵan/-gen+-sha/-she) arqalı jasalǵan. Bul affiks arqalı bildirilgen hal feyiller is-hárekettin dawam etiw shegin ańlatadı yamasa eki is-háreketi salıstırıp kórsetedi: Kózlerim toyǵansha kórsem yúzińni (Ġ.A.). Gúl yúzlerim solmaǵansha, Kózge topıraq tolmaǵansha (Ġ.A.). Amanda bolǵaysań ta men kelgenshe (Ġ.A.). Men sańa tapshurdım ózim kelgenshe, Barıp shah Abbasdın baǵım alǵansha (Ġ.A.). Meni boylá kórip tahat qılǵuncha (Ġ.A.). Yal-

¹ М. Дәўлетов. Хәзирги қарақалпақ тилинде феийилдің функциональ формаларының системасы. — Нөкис: «Қарақалпақстан», 1990, — Б. 101.

² Abdurahmonov Ġ., Shukurov Sh., Mahmudov Q. Ózbek tilining tarixiy grammatikasi. — Toshkent: «Ózbekiston faylasuflari milliy jamiyati nashriyoti», 2008, — B. 195—196

guqni yaratqansha tashni yarat (Q). Alib berseñ ólgúnshá xızmetinde bolamız (Q).

-ğash/-gesh affiksi. Bul affiks áyyemgi túrkiy esteliklerdiñ tilinde ushıraspaydı. Ol XIV ásirde baslap jazba esteliklerdiñ tilinde kórine basladı. Máselen, «Muhabbatnama», «Xısrav hám Shiyrin» shıǵarmalarınñ tilinde qollanılǵan¹. XVIII—XIX ásirlerdegi qaraqalpaq jazba estelikleriniñ tilinde, sonday-aq, akad. H. Hamidov bul affikstiñ XIX ásir XX ásir basındaǵı qaraqalpaq jazba estelikleriniñ tilinde júdá siyrek hám tek Ájiniyaz shıǵarmalarınñ tilinde ushırasatuǵının jazadı². *-ğash/-gesh* affiksi arqalı bildirilgen hal feyil, tiykarınan, is-háreketti waqıtlıq mánide sıpatlaydı: Meni kór**gesh** baǵı-bostan órtenur (Ǵ.A.). Kór**gesh** meni qoydı hásiret ishinde (Ǵ.A.).

Dástanlar tilinde **atawısh feyildiñ** *-maq/-mek* hám de *-ısh/-ish/-sh* *// -ush/-úsh* affiksleri menen jasalǵan formaları ushırasadı:

-maq/-mek affiksi. Bul affiks Orxon-Enisey estelikleriniñ tilinde, onnan keyingi dáwirlerde dóretilgen jazba esteliklerdiñ, shıǵarmalarınñ tilinde de qollanılǵan. XVIII—XIX ásir qaraqalpaq jazba hújjetlerdiñ tilinde, qaraqalpaq klassik shayırları shıǵarmaları tilinde de qollanılǵan. Házirgi qaraqalpaq tilinde bul formanıñ jumsalıwı biraz kem ushırasadı, *-maq/-mek* affiksli atawısh feyili is-háreket procesin atap kórsetedi: Munshama lap ur**maq** sizge ne hájet (Ǵ.A.). Yol sorasmaq buringıdan qalǵandı (Q). Meni quw**maq** ushın tapmay bahana (Ǵ.A.). Axırına baǵıp tur**maq** kerekdur (Ǵ.A.). Barsa kelmás sháhriná barmaq túgel jolın hám kórgenimiz joq (Q). Men hám senin yúziñ kórmek intizar (Ǵ.A.). Padshah qızın bizge bermek bolupdur (Ǵ.A.). Sol tárepke baqmaqıtı oyladı (Ǵ), Dushpanlar ishinen Áwezdi almaq (Ǵ).

-maǵa/-mege affiksi. Bul forma *-maq/-mek* atawısh feyil affiksine baris sepliginiñ jalǵawı qosılıwı arqalı jasalǵan, *-maǵa/-mege* affiksli atawısh feyil is-háreket procesiniñ atamasın bildiredi: Lábleriñni shákár balın sorma**ǵa** (Ǵ.A.). Hár kimsege sır ayt**maǵa** (Ǵ.A.). Qozǵalma**ǵa** quwat yoq, Sánem bolıp tur biyxal (Ǵ.A.). Shum raqiblar qoymas sapa súr**mege**, Kelmishem aldına bashım ber**mege** (Ǵ.A.). Qoymasa yúr**mege** munda mástana (Ǵ.A.). Emdi yúzin bir kór**mege** zar boldım (Ǵ.A.).

-ısh/-ish/-sh// -ush/-úsh affiksi. Atawısh feyildiñ bul forması «Devanu lugat-it turk» shıǵarmasında ushırasadı. XVIII — XIX ásirlerdegi

¹Abdurahmonov G., Shukurov Sh., Mahmudov Q. Ózbek tilining tarixiy grammatikasi. — Toshkent: «Ózbekiston faylasuflari milliy jamiyati nashriyoti», 2008, — B. 196.

²Хамидов Х. Каракалпакский язык XIX — начала XX в. по данным письменных памятников. — Ташкент: «Фан», 1986, — С.126.

qaraqalpaq jazba hújjetleriniń tilinde, qaraqalpaq klassik shayırlarınıń shıǵarmalarınıń tilinde de qollanılǵan. Házirgi qaraqalpaq tilinde bul formanıń qollanıwı júdá ónimsiz. Dástanlardıń tilinde: Baqışın janım aladur (Ǵ.A.). Teń oltırıp, teń turışmay (Ǵ.A.). Hámshúbet, hámдем bolışın, Aqlımnı háyran qılıshın, Halımdın xabar alışın (Ǵ.A.). Meniń halımnı bilishin, Bilishin yarıma megzer (Ǵ.A.). Bir yashında yúz kórishmey (Ǵ.A.). Bir turushı, hesh tárepke sár etmes (Ǵ.A.). Allahga yetúshgáp meniń dadlarım (Q).

Feyildiń bet-san kategoriyası. Feyildiń betleniwi birinshi hám ekinshi bettegi betlik affiksleri arqalı bildirilgen, al úshinshi bettiń arnawlı grammatikalıq kórsetkishi joq. Qurılısı jaǵınan betlik affikslerin eki túrge bóliwge boladı:

1) Toliq formadaǵı betlik affiksleri.

Birinshi bet birlik sanda **-man/-men** affiksi qollanıladı: Razıdurman hárne qılsa qudayım (Ǵ.A.). Yar ushın tınmay yanaman, Gáh tutashıp, gáh sónemen (Ǵ.A.). Bararman sháhri Baǵdada, Yúrermen payıw-piyada (Ǵ.A.). Taki qan yutarman baǵı sánada (Ǵ.A.).

Ekinshi bet birlik sanda **-san/-seń** affiksi qollanıılǵan: Baǵdad úlkesinde dáwrán súrersen, Baǵı-sharbaǵınıń barıp kóersen, Begler bilán anda hámra yúrersen, Ehtibarın kópdur Baǵdad elinde (Ǵ.A.). Óz aybınıń óziń neshik asharsañ (Ǵ.A.). Barmasañ, barursen siyasat bilán (Ǵ.A.). Aqsha apam aǵlasa, sen hám aǵlarsañ (Ǵ.A.).

2) Qısqaǵan formadaǵı betlik affiksleri.

a) Ótken máhál feyilleriniń **-dı/-di//tı/-ti** formalarına birinshi bette **-m** affiksi, ekinshi bette **-ń** affiksi jalǵanadı: Pıraqındın qan yıǵladım zamana, Ilajım yoq, yargá bara bilmedim (Ǵ.A.). Yasha toldurdım kózimni, ğıryana boldım, náyleyin? (Ǵ.A.). — Aqlı-huwshım aldıń kelip Dástegúl, Bu kún tánde shiyrin jangá ot saldıń (Ǵ.A.). Quruǵ súwret deyib áylediń gúman, Anda hámдем bolıp achmadım ziban (Ǵ.A.).

b) Házirgi-keler máháldegi shárt meyil formalarına jalǵanadı: Bir ah ursam pálek yanar otıma (Ǵ.A.). Sózláyib aǵızımdan dúrlerni sashsam, Ne yaqshılar bilán bashımnı qoshsam, Áǵár men yúzimdin párdeni ashmam, Tutashıp er bilán asman órtenur (Ǵ.A.). Kónlim suwır erdi túshimde kórsem (Ǵ.A.). Ne ish qılsań riyzadurmen (Ǵ.A.). Háli yaxshı sózler bilán barmasañ, Meniń oshbu sózlerimni qılmasañ, Meniń bilán birge hámra yürmeseń, Bararsañ birneshshe álamat bilán (Ǵ.A.).

Feyildin bet-san kategoriyasındaki ayırım özgeshelikler

1) Birinshi bette toliq formadağı betlik affiksleriniñ ornına qısqarğan formalar jalğanıwı kórinedi: Qashın mehrabına bashım qoyımışam, Cháshmi-bástin kórip janga toymışam (Ğ.A.). Yáne kelmishám Bağdada (Ğ.A.). Men ishmishám ayrılıqdın sharabı (Ğ.A.). Ketsem óltirursen, ketmesem ólám (Ğ.A.). Yar kelmese ólem bu yürishimde (Ğ.A.). Inshaalla, emdi kelem úsh aya (Ğ.A.).

2) Geypara jağdaylarda feyildin bolımsızlıq formasınıñ túsip qalıw jağdayları da gezlesedi: Ta kórmesem anı tapman qararı (Ğ.A.). Dártinge hesh tapman dawa (Ğ.A.). Barmanam, hárgiz barmanam (Ğ.A.). Men shıqmanam, qayta bersin ol páriy (Ğ.A.). Ya birewdin kórmem, kórem ózimdin (Ğ.A.). Gáhi kelsem, gáhi kelmem ózime (Ğ.A.).

3) Úshinshi bet birlik hám kóplik sanda -lar/-ler/-lár affiksi qollanılğan: Ğarib qul qoydılar meniñ atımnı (Ğ.A.). Kórip meni hámme qalurlar dağa (Ğ.A.). Atańız ruxsat dediler, Dushmanın yığlab qaldılar (Ğ.A.). Hálepdin bir jıǵa keldiler alıp, Pirlerim sanıstılar bashıma meniñ (Ğ.A.). Kelurler ústiñe bir neshshe qızlar, Hár qaysısı bilgen sózini sózler (Ğ.A.). Súdráp ayaqından berurler azap, Etkezurler yüz mın haqarat bilán (Ğ.A.).

6. Ráwish

Ráwish sóz shaqabına kiriwshi sózler sóz ózgertiwshi affikslerdi qabıl etpewi menen basqa mánili sóz shaqaplarınan ajralıp turadı. Ráwish sózler is-háreketti hám belginiñ belgisin bildirip keledi. Dástannın tilinde ráwishtin tómendegi mánilik túrleri ushırasadı:

Waqıt ráwishleri is-hárekettin isleniwine baylanıslı waqıtın bildirip keledi. Mısalı, Erteñ mahasıllar kelur (Ğ.A.). Hálepdin çıqmışam munda kún erte, Kárbala shóline keldim kún orta (Ğ.A.). Erteñ chashgáh kárwan berer xabarın (Ğ.A.). Men xızmetinde subhi-sham (Ğ.A.). Mudam subhi-sába bilán (Ğ.A.). Bu kún ya saba nekańız (Ğ.A.). — Kaabam, bu kún esti ayrılıq jeli (Ğ.A.). Bu kún ayra túshdim yarım Sánemdin (Ğ.A.). Oshbu keshe túsh kóripmen, saǵlıǵına kóz tutam (Ğ.A.). Xijran otı órter kúndizim-kechám (Ğ.A.). Kechá-kúndiz pikiri yarnıñ qıyalı (Ğ.A.). Tınmayın shamu-sáhárler dad ilá biydad qıl (Ğ.A.). Keldim munda sáhár waqtı (Ğ.A.). Erte menen tań attı (S.H.). Bir zárre ibrat kelmedi barıp júziñdi kórgeli (S.H.). Qádim áyyeminde Ázerbayjan jurtında. Ashıq Axmed, Ashıq Mamıt degen eki dos bolgan eken (S.H.). Ekkisi ol waqta ahdi-payman etisti (S.H.).

Orın ráwishleri is-hárekettiń isleniw ornın, baǵdarın bildiredi. Mısalı, Yar aldında kózde yashın tókmese (Ǵ.A.). Ayra túship men bu yana kelurmen (Ǵ.A.). — Yáne meni qoymas bolsa bu erde (Ǵ.A.). Bir yanı Gurlán wá Urgenji, Xiywanı gezip, Sharjawiy hám Qarakól, sháhri Nábaranı gezip (Ǵ.A.). Atı onıń shunda óldi (Ǵ.).

Sın ráwishi is-hárekettiń qalay iske asıw usılın, orınlanıwın bildirip keledi. Mısalı, **Tez** keltirgil xabar zınharı-zınhar (Ǵ.A.). Men náyleyin qádir quda, ǵaribimdin **ayra** saldıń (Ǵ.A.). **Sallana** baqıp kelishiń, Jilwa bilán naz qılıshiń (Ǵ.A.). Keler **sállana-sállana** (Ǵ.A.). Baǵlap qollarını **máhkemlep** chatıń (Ǵ.A.). Urmay-soqpay shadıyana kúldiriń (S.H.). Sallana-sallana keldiń baǵına (S.H.). Baba góne shekpeniniń almaǵa rasa toltırıp, bir qıyaban ariqtıń boyına barıp, bul baǵdıń iyesindey, yaqı baǵqa erkin kisidey bolıp otırıp, shontıq shaqqısın qolına alıp, almalardıń terisin soyıp, hesh nárseden biypárwa jep otıra berdi (S.H.).

Muǵdar-dáreje ráwishi zattıń, is-hárekettiń belgisiniń artıq yaqı kemligin bildiredi: **Uzaq** yolǵa yúrgen xiylá yúrishur (Ǵ.A.). Murada etishib **kób** kórdim ráhát (Ǵ.A.). Aqmaqlıkdın bir **azáy**lerseń zulım (Ǵ.A.). Sánemni kórmesem **zárre** xoshım yoq (Ǵ.A.). — Sánem **kóp** yıǵladı seniń dártindin (Ǵ.A.). Gúlzari qız, bunsha sitámlar ettiń, Ne ushın munsha ah tarttıń (S.H.). Saǵan kóbirek etip aytayın. Hámire jannıń aldına jaqınıraq barıp, bir dáste gúldi úzip aldı (S.H.).

Sebeb-nátiye ráwishi is-hárekettiń iske asıw sebebin, maqsetin bildiredi: — Qoldan kelmes ishni **biykar** diyersen (Ǵ.A.). **Biykargá** kelgen ekenmen, ál chekgim bul watandın (Ǵ.A.). Sánemniń kóńlin **jay** etip (Ǵ.A.).

7. Kómekshi sózler

Kómekshi sózler konkret leksikalıq mánige iye bolmay, tek mánili sóz shaqapları arasındaqı hárqıylı qatnaslardı bildiriw ushın, olardı bir-biri menen baylanıstırıw ushın xızmet etedi. Kómekshi sózler dáneker, tirkewish, janapaylar bolıp úshke bólinedi.

Tirkewishler ózine tán ózgeshelikke iye, olar atawishlar arasındaqı yamasa atawish hám feyiller arasındaqı keńislik, waqıtlıq, sınlıq, salıstırıw mánilik qatnaslardı bildiredi. Dástanlar tilinde házirgi tilimizdegi «benen», «menen», «penen» tirkewishleri az sanda ushırasadı: Bular ómirini ashıqlıq penen ótkergen eken (Ǵ.A.), Áliy menen Wáliy menen (Ǵ.), Bejerip júrsin sóz benen (Ǵ.), Alshaǵır mánán qas erin (Q). Al eski jazba tilge tán hár qıylı formaları ushırasadı.

Birlán, birlá, bilán, bile, ilá, ara, ishre tirkewishleri ataw sepligindegi sózlerdi basqarıp keledi: *Ayralıq tıyğı birlán* bağırtın tiler *Shahsánem* (Ġ.A.). *Tezlik bilan patshağa* (Ġ), *Aqshaxannın ámiri bilán* (Q). *Yüz mın azap birlá* aldımğa eltiñ (Ġ.A.). *Hásiret otı birlá* janım dağlağan, *Ishq rishtesi birlá* belin bağlağan (Ġ.A.). *Túsh, Shahsánem birlá* kórish, *Aysánem* (Ġ.A.). — *Sabır bilán* pitmes senin bu ishiñ (Ġ.A.). *Qoshulmadım yarım bilá*, *Kárwanım ketti shól bilá* (Ġ.A.). *Márt jigitle maydan ishre saylanıp* (Ġ), *Maydan sihre gayratımdı salayın* (Ġ). *Dárdı pıraq ilá* kúnin keshirdi (Ġ.A.). *Hijran ara* men Ġárip (S.H.). *Hám atam birlen* anam, *ıqtıyarım barmeken* (S.H.). *Shóllep qalsañ shóller ishre* sahrada (S.H.). *Ash kózlerin topıraq bilán* toltırdı (S.H.). *Hámire aytar, isim júz álem bilán*, *Óter boldı ómirim qayğı-ğam bilen* (S.H.). *Dáwrán súrsen barıp Sayatxan bilen* (S.H.). *Jilwa bilen* qashın qağıp naz etken (S.H.). *Kewliñ ishre* kózden, yadıñnan ketpes (S.H.).

Ushın, uchın, uchun tirkewishi ataw sepligindegi sózlerge dizbeklesip kelip sebep, maqset hám arnalğanlıqtı bildirip kelgenin kóremiz: *Meniñ ushın* jetim bolıp bağıbana (Ġ.A.). *Qırq yigitning haqqı ushın* (Q), *Anıñ uchın* chekken ahım (Ġ.A.). *Yar háwesi uchun* bázirgán oldım (Ġ.A.). *Ne ushın* ál uzattıñ yar almasına (S.H.). *Áwezhan ushın* qızın sorap (Ġ).

Kibi, yañlı tirkewishleri ataw sepligindegi atawısh sózlerdi basqarıp kelip, kóbinese teñew, salıstırıw mánilerin ańlatıp keledi: *Yılan, chayan yañlı* chaqıp, tishledi (Ġ.A.). *Májnún kibi* shólge salğıl (Ġ.A.). *Lashın kibi* etsem dáwir (S.H.). *Kiyik kibi* tússeñ qurğan duzaqqa (S.H.), *Qarasha* barmay qan tırnaq salğan kibi boladı (Q).

Sonday-aq, dástanlardıñ tilinde shıǵıs sepligindegi sózlerdi basqarıp keletuǵın burın, berli, beter, soñ tirkewishleri qollanılğan: *Shah párman etmesdin burın* (Ġ.A.). *Hár kúnim bolıpdur bir aydan beter* (Ġ.A.). *Úsh kúndin soñ* yaramadı ayaǵım (Ġ.A.). *Hámirejan* ketkennen *soñra* (S.H.). *Sonnan berli* jeti jıl ótti (Ġ), *Sen ketken soñ* Qoblanlı (Q).

Dástanlar tilinde «ta» janapayı «shekem» tirkewishi xızmetinde qollanılğan:

Ta ólgenshe birge súrseñ dáwranıñ
Ta kórgenshe sáwer yarım xosh endi (S.H.).
Posa alıp aq yúziñnen,
Ta kelgenshe eki kózim joldadur (S.H.).

Dánekerler. Dástanlar tilinde gáptiñ birgelkili aǵzaların, qospa gáptiñ jay gáplerin baylanıstırıwda dánekerlerdiñ tómendegi túrleri qollanılğan:

1) Biriktiriwshi dānekerler. Gáp aǵzaların, qospa gáp quramındaǵı jay gáplerdi teń mánide baylanıstırıwda qollanılatuǵın biriktiriwshi dānekerler ushırasadı: Baǵında búlbúller **hám** totı qushlar (Ǵ.A.). Shahsánem ıshqına túshtim **de** keldim (Ǵ.A.). Ot kibi tutashıp, yandım **da** óshtim (Ǵ.A.). Bu jan **bilán** ústixana ot saldıń (Ǵ.A.). Gúlli Túrktannı gezdim, **hám** yáne sháhri Qoqan (Ǵ.A.). Kónlim renjip, ketti sabrıw-qararım (Ǵ.A.). Yolda chekip jábriw-jápa (Ǵ.A.). Bir yanı Gurlán wá Urgenji, Xiywanı gezip (Ǵ.A.). Qaydın kelursen **wá** qayda barursen? (Ǵ.A.). **Jáne** ekkisi birge qayttı (S.H.). Sınap keldim **wá** yaqshı-yamannı bildim (Ǵ.).

2) Qarsılas dānekerler: Hijran ótib, rahat múddeti bolǵan, **Bolmasa** yar-piyrler wádesi yalǵan (Ǵ.A.). **Ámma** jolındaǵı bolar sawdanıń mánisin anılaydı (Q). —Shahsánemjan, sen yarıńnı tapıp muradıńǵa ettin, **ámma** men pálekniń gárdishi bilán Ázberxoja ismli yarımđın juda túshtim (Ǵ.A.). **Ámma**, baba qızdıń astında shalqasına jatqan edi (S.H.).

3) Gezekles dānekerler: **Gáh** tutashıp, **gáh** sönemen (Ǵ.A.). Qırq yigiy **gáh** Qoblannıń qalasın kórmáy, **gáh** qarasan kórúb túr eken (Q). **Gáh** huwshım yoq, **gáh** kelermen ózime (Ǵ.A.). **Gáhi** kózin qımır, **gáhi** qapaǵın (Ǵ.A.). **Gáhi** waqıt gázep, **gáhi** qáhri bar, **Gáhi** sháhdi bolsa, **gáhi** záhri bar (Ǵ.A.). **Gáhi** toqtap, **gáhi** jalǵız (Ǵ.).

4) Awıspalı dānekerler: **Ya** qástemu **ya** saǵmudır, andın bir xabar alıp kel (Ǵ.A.). **Yaki** mástan gezip, dáwran súrdińmu? **Yaki** yúz mıń ránji mehnát kórdińmu? (Ǵ.A.). **Ya** kórem yarım jamalın, **yáki** kórmeyin ótem (Ǵ.A.). Sayatxanǵa etsem sapar, **ya** jaqsılıq, **ya** bir qáter (S.H.). Bizlerge **ya** ráhát, **ya** miynet bolǵay (S.H.). Áy, uǵlım, Hámirejan, rasttıń ba, **yoqsa** degishiń be (S.H.). **Ya** qalıqlar, **ya** ólińler jigitler (Ǵ.), **Yaki** kelgenin bilmedim (Ǵ.).

5) Shárt dānekerleri: **Ágár** sayran etip kirsem bu baǵa, Meni kórgeş baǵı-bostan órtenur (Ǵ.A.). **Áger** kelse, bul watanda turmanam (Ǵ.A.). **Eger** ketseń shóller kópti arada (S.H.). **Mágar** sorsań, huri ǵulmanda keldi (S.H.). **Ágárda** sharapqa toymay, shtan ólsáńız obalıńız meniń moynımǵa (Q).

6) **Sebep-nátıyje dānekerleri**: Keshe-kúndiz kónlim biyqarar erdi, **Shul sebedin** Diyarbákirdin shıqtım (Ǵ.A.). Ğam báhrinde Sánemjannıń yúráki, **Shul sebedin** shikar oldı keregi (Ǵ.A.). **Sebebi** erden erdiń qáwim bar (Q).

Janapaylar. Dástanlar tilinde hám, ta, -ma/-me/-mu/-mı, -daǵı/-degi, misli, góya, áne sıyaqlı janapaylar ushırasadı: Bolsa **hám** bolmas-

dur, Kórse **hám** kórmesdur (*Ġ*), Amanda bolğaysañ **ta** men kelgenshe (*Ġ.A.*). **Ta** kórmesem anı tapman qararı (*Ġ.A.*). Ne ilaj áylesin yalgız Dástegúl, **Ta** ózim barmasam yar mákanına (*Ġ.A.*). Sen shahzada bolsañ, ol **hám** shahzada, Shıkdağın kórishgil, túshmiş Aysánem (*Ġ.A.*). Óristen jıqı almay **ma**, qalalar qamal bolmay **ma** (*Q*), Hılalay perzentim, ol **hám** bir perzent (*Ġ.A.*). —Báhár boldı, gül achıldı, Meniñ gülüm ashılmasmu (*Ġ.A.*). Ya meniñ dárdime dawa bolurmu? Ya bir qásiyetli giyah bolurmu? (*Ġ.A.*). Periy **misli** báhár derler ózinni (*Ġ.A.*). Yüzleri **misli** güldáste (*Ġ.A.*). **Góya** bir almanı ekki bólgendek (*Ġ.A.*). **Áne**, iytniñ ishi mundağ bolur (*Ġ.A.*). Bulardıñ birini uslap alıp qalsam bolmaspeken—dedi (*S.H.*). Qanın iship misli suwlar (*Ġ*). Jolın **hám** kórgenimiz joq (*Q*). Qudağa ashıqpısañ. Dúnyağa ashıqpısañ. Adamzatqa ashıqpısañ (*S.H.*). Zindannan ham **beter** boladı (*S.H.*). Aq yúziñnen óbeyin **be**. Endi yarsız gezeyin **be**. Sağan dástan dizeyin **be** (*S.H.*). Qudayım, múshkildi etkey-dá asan (*S.H.*). Jaslıq biziñ **hám** basımızdan ótip edi **goy** (*S.H.*).

Modal, tañlaq hám eliklewish sózler. Dástannıñ tilinde mánili sóz shaqaplarınıñ da, kómekshi sózlerdiñ toparına da jatpaytuğın, óz aldına sóz shaqapları bolğan modal, tañlaq hám eliklewish sózler az sanda bolsa da ushırasadı:

1. **Modal sózler:** Taqatım yoq **endi** jamalın kórmey (*Ġ.A.*). — **Álbette**, maqsetke xuda etkerur (*Ġ.A.*). **Mágár** kelibsen adashıb (*Ġ.A.*). **Mágár** ózge bilán kónil bağladı (*Ġ.A.*). Yürgende eglenem, **bálki** kelmenem (*Ġ.A.*). **Álqıssa**, Shahsánem bu sózlerin ayıp óz halına yıǵlap olturıp erdi (*Ġ.A.*). **Yürsem kerek** tánde janım qalğunsha (*Ġ.A.*). Súr gáribim dáwran, árman ne **dárkar**? (*Ġ.A.*). **Álqıssa**, Hámirejan bul sózdi tamam qıldı. Shayat meni jibermespeken (*Ġ.A.*). Kún batar tárepten shıqqan kún **mágár** seniñ yarıñ. Shayat gúnayımdı keshpespeken. **İltimas**, áyler-em, páriyler shahı. Bir eki awız sóz aytsam **shayat** izine qaytpaspeken (*S.H.*).

Kórip otırğanımızday, basqa dástanlarda ushıraspaytuğın «shayat» modal sózi dástanda birneshe ret qollanğan, «Múmkin, bálkim» modal sózlerine sinonim retinde qollanılğan.

2. **Tañlaq sózler:** — **Ah urub**, dad etib zarlap aǵlayın (*Ġ.A.*). Kózlerindin aǵızıp kan, Neshik **ahı-wahğa** túshtiñ? (*Ġ.A.*). Aytqıl arzıñnı, **áy** janan Qaydadur mákanıñ seniñ? (*Ġ.A.*).

3. **Eliklewish sózler:** Shahsánem bilán kánizler birden qah-qah urıp kúlishtiler (*Ġ.A.*).

Juwmaqlastırıp aytqanda, «Ġarip ashıq, Sayatxan-Hamra», «Qoblan», «Goruglı» dástanlarınıń tilinde házirgi qaraqalpaq ádebiy tiline salıstırǵanda birqansha ózgeshelikler ushırasadı.

Qadaǵalaw ushın sorawlar:

1. Atlıqtıń san kategoriyasında qanday ózgeshelikler ushırasadı?
2. Atlıqtıń seplik hám tartım jalǵawlarınıń qollanıwında qanday ózgeshelikler bar?
3. Kelbetlik sózlerdiń qollanıwında qanday ózgeshelikler ushırasadı?
4. Sanlıq sózlerdiń qollanıwında qanday ózgeshelikler bar?
5. Almasıq sózlerdiń qollanıwında qanday ózgeshelikler ushırasadı?
6. Feyil dárejeleriniń qollanıwında qanday ózgeshelikler bar?
7. Feyildiń bet-san kategoriyasında qanday ózgeshelikler ushırasadı?
8. Feyildiń funktsional formalarınń qollanıwında qanday ózgeshelikler bar?
9. Ráwish sózlerdiń qollanıwında qanday ózgeshelikler bar?
10. Kómekshi sózlerdiń qollanıwında qanday ózgeshelikler kózge taslanadı?

Ádebiyatlar:

1. Хроленко А.Т. Введение в лингвофольклористики. Учебное пособие. — М.: Флинта. Наука. 2010.
2. Абдиназимов Ш. Лингвофольклористика. — Нөкис, 2015.
3. Абдиназимов Ш., Дәниярова З. Қарақалпақ фольклорындағы адам атлары. — Нөкис, 2016.
4. Абдиназимов Ш. «Қырқ кыз» дәстанының лексикасы. Кан.дисс. Нөкис, 1992.
5. Абдиев А. «Алпамыс» дәстаны тилинің лексика-семантикалық хәм стилистикалық өзгешеликleri. Кан.дисс. — Нөкис, 2010.
6. Abdiev A. «Alpamıs» dástanı tiliniń qısqaşa túsindirme sózligi. — Nókis, 2012.
7. Бекбаўлов О. Қахарманлық эпостың араб-парсы лексикасы хәм оның тарийхый-лингвистикалық характеристикасы. — Нөкис: Қарақалпақстан, 1979.
8. Бекбаўлов О., Мамбетназаров Қ. Қахарманлық дәстанлардағы өзлестирме сөзлердин түсиниги. — Нөкис. 1992.
9. Хроленко А.Т. Язык фольклора. Хрестоматия. — М.: Флинта. Наука. 2006.

IV BÓLIM

QARAQALPAQ DÁSTANLARÍ TILINÍŇ SÓZLIK QURAMÍ

J o b a :

1. *Qaraqalpaq dástanları tilindegi türkiy tilleriniñ rawajlanıwınıñ altay dáwirinen saqlanğan sózler.*
2. *Qaraqalpaq dástanları tilindegi türkiy tillerine ortaқ sózler.*
3. *Qaraqalpaq dástanları tilindegi basqa tillerden ózlestirilgen sózler.*

«Qırq qız» dástanınıñ leksikalıq quramı oǵada bay hám quramalı. Dástan leksikasınıñ tariyxıy qatlamları türkiy tilleriniñ payda bolıw hám rawajlanıw basqışları menen baylanıslı. Dástan leksikasınıñ tariyxıy shıǵısı jaǵınan qatlamlarınan anıqlawda, onı qaraqalpaq tiliniñ tariyxı hám rawajlanıw basqışları menen tıǵız baylanısta sóz ettik. Sebebi qaraqalpaq xalqı hám tiliniñ tariyxı türkiy tilleriniñ rawajlanıw basqışları menen tıǵız baylanıslı. Sonıñ ushın da bul dáwirdegi sózler barlıq türkiy tilleri ushın ortaқ qatlam bolıp esaplanadı. Dástannıñ sózlik quramında türkiy tilleriniñ rawajlanıwınıñ birinshi basqışı — altay qatlamına tiyisli sózler kólep ushırasadı. Türkiy toparına kiretuǵın tillerdiñ leksikasınıñ eñ áyyemgi qatlamın kóp sanlı türkiy, mongol, tungus-manchjur qáwimleri hám urıwlarına ortaқ sózler quraydı. Bul tillerge otraқ elementlerdiñ, á sirese türkiy hám mongol tilleri ushın ortaқ bolǵan feyil tiykarları bul tillerdiñ genetikalıq jaqınlıǵın hám olardıñ leksikasınıñ qalıplesiwi procesiniñ birdey ekenligin kórsetedi¹.

«Qırq qız» dástanında qollanılǵan sózler altay tilleriniñ tuwısqan tiller ekenligin jáne bir mártebe tastıyıqlaydı. Sonlıqtan da qaraqalpaq

¹Баскаков Н.А. Состав лексики каракалпакского языка и структура слова.// Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков. Т.—IV.—Москва. 1962.—С.71.

tilinde ushırasatuǵın mongol, buryat, qalmaq tilleriniń elementlerin ózlestirilgen sózler sıpatında qaramay olardı óz sózlik qatlamnıń quramında qaraw durıs boladı. Bunnan keyin «Qırq qız» dástanındaǵı ulıwma túrkiy tillerine ortaқ sózlerdi anıqlawda onıń sózlik quramın eski túrk dáwiriniń (V—X ásirler) jazba esteligi-Qultegin esteliginde hám orta túrk dáwiriniń (X—XV ásirler) tiykargı jazba esteligi bolǵan Maxmud Qashǵariydiń «Devonu-luǵat-it-türk» miynetinde ushırasatuǵın sózler menen salıstırmalı baǵdarda qaradıq. Usı baptıń kelesi bólimlerinde dástanda ushırasatuǵın qıtay, arab, parsı hám basqa da tillik semyalardan kelip kirgen sózler, olardıń qaraqalpaq tiline kelip kirgen waqtı, tiykargı basqıshları sóz etiledi.

1. Altay qatlamına tiyisli sózler

Altay tilleri semyasına ortaқ leksikalıq qatlamdı anıqlaw hám izertlew — bul tildiń tuwısqanlıq qatnasın anıqlawda úlken ilimiy áhmiyetke iye, bul tillerde sóylewshi xalıqlardıń hám olardıń tillerin tariyxıy baylanısların anıqlawǵa, izertlenip atırǵan tillerdiń sózlik quramınıń qalıplesiw basqıshların baqlawǵa járdem beredi, bul tillerdiń salıstırmalı-tariyxıy grammatikasın úyreniwge járdem etedi.

Altay tilleriniń tuwısqanlıǵı mashqalası ilimpazlardı XVIII ásirден berli qızıqtırıp kelmekte, bul mashqalanıń elege shekem tartılı dawam etiwı bul máseleге tilshi ilimpazlardıń da qızıǵıwshılıǵın kúsheytpekte¹.

Ayırım ilimpazlar túrkiy, mongol, tungus-manchjur tilleriniń fonetika, leksika, grammatikasındaǵı ulıwmalıq belgilerге tiykarlana otırıp bul tiller — генетикалық жақтан tuwısqan tiller degen juwmaqqa keledi, yaǵnıy bul tillerdiń barlıǵı ushın bir ata til (prayazık) bolǵan

¹ Страленберг Т. Севере-восточная часть Европы и Азии. Стокгольм. 1730; Шотт В. Опыт изучения татарских языков. Берлин. 1836; Видеман Ф.Е. О древней территории чудских народов и их языковом родстве с народами Центральной Азии. Берлин. 1838; Castren M.A. Über die personal affixe in den Altaischensprachen, Petersburg. 1856; Ramstedt G.J. Zur Uevbstamm-bildung+lehre der mongolisch-türkischen sprachen, JSFO u, XXVIII. 1912. С.1—85. Он же: The nominal postposition in Korean. MSFO u, 1933; Radloff W. Die jakutische sprache in ihrem uevhaltnisse zu der Tuvk spvachen. Записи АН. 1908. Т. VIII №7; Винклер Г. Урало-алтайские народы и языки. 1884; Поливанов Е.Д. К вопросу о родственных отношениях корейского и «алтайских» языков. М. 1968; Ряснен М. Об урало-алтайском родстве// ВЯ. 1968. №1; Старостин С.А. Алтайская проблема и происхождение японского языка. — М.: Наука. 1991. С.298; Баскаков Н.А. Алтайская семья языков и ее изучение. — М.: Наука, 1981. 134 с.

dep esaplaydı. Olar — G.Vinkler, V. Shott, I. Ramstedt, M. Ryasyanen, G. Vladimircov, E. Polivanov, N. Baskakov, Sh. Kiyekbaev, A. Shayxulov, O. Sunik, V. Cincius hám t.b. ilimpazlar. Al D. Dechi, Dj. Klowesen, A. M. Sherbak, S. Yaxontev hám t.b. ilimpazlar bul tillerdiń tuwısqanlıǵın biykarlap sózlik quramdaǵı ortaǵ elementlerdi uzaq dawam etken tariyxıy baylanıslardıń nátiyjesinde ózlestirilgen sózler sıpatında bahalaydı. Úshinshi toparǵa kiretuǵın ilimpazlar — L. Ligetti, G. Sanjeev, V. Kotvich hám t.b. bul tillerdiń tek tipologiyalıq jaqtan uqsaslıǵın moyınlaydı. Sońǵı 15 — 20 jıl ishinde altay tillerine qızıǵıwshılıq júdá kúsheydi. Altay tilleriniń tuwısqanlıǵı mashqalası tiykarınan bul tillerdiń fonetika-morfologiyalıq qurılısın salıstırmalı — tariyxıy analizlew tiykarında sheshilmekte. Al altay tilleriniń leksikasın salıstırmalı tariyxıy baǵdarda úyreniw sońǵı jılları qolǵa alınǵanlıqtan bul tarawda elede anıqlawdı talap etetuǵın máseleler kóp. Altay tillerine ortaǵ leksikalıq qatlamnıń kólemin hám sanın anıqlaw bul mashqalanı sheshiwde de sonday-aq, sózlik quramnıń qalıplesiwinde tillerdiń óz ara baylanıslı rawajlanıwınıń ornın anıqlawda da úlken áhmiyetke iye.

«Qırq qız» dástanınıń leksikasında túrkiy, mongol hám tungus-manchjur tillerine ortaǵ leksikalıq birlikler ushırasadı. Qaraqalpaq xalqınıń qaharmanlıq dástanı «Qırq qız»dıń sózlik quramındaǵı ulıwma altay qatlamın anıqlaǵanda kórnekli tilshi-ilimpazlardıń teoriyalıq pikirlerin basshılıqqa alamız. Dástannıń sózlik quramınıń altay qatlamı tiykarınan tómendegidey tematikalıq toparlarǵa bólinedi:

Adam músheleriniń atamaları

Bul toparǵa kiretuǵın altay tillerine ortaǵ sózler dástanda kóplep ushırasadı. Altay tillerindegi adam músheleriniń atamaların salıstırıp izertlegen belgili ilimpaz V. D. Kolesnikova óziniń izertlewleriniń juwmaǵın tómendegishe bayanlaydı: «...удалось выявить свыше четырех десятков, т.е. около 20 — 25 процентов названий частей тела, характеризующихся наличием общих корневых слов»¹.

Dástannıń leksikasında tómendegidey altay tillerine ortaǵ sózler ushırasadı:

¹ Колесникова В.Д. О названий частей тела в алтайских языках. // Проблемы общности алтайских языков. — Л. 1969. С. 45

Qqalp: azıw, mong: araa, buryat: araa. (korennoy zub). Mıs: Balta menen qağarman, eki azıw tisiñdi (222). Ilimpaz C.D.Nomin-xanov qalmaq tilinde «aran» sózi «azıw tis» mánisin ańlatatúǵınlıǵın kórsetedi¹. Al «Qırq qız» dástanındaǵı «Aranday awzın ashadı» degen qatardaǵı «aran» sózi «úlken» degen mánini ańlatıw ushın qollanılǵan. Etimologiyalıq jaqtan bul sózler baylanıslı bolıwı kerek.

Qqalp: awız, mong: am-an, buryat: ama(n), tung-manch: ang-a, yapon: ang-uri, kor:ag-uri(rot). Mıs: Awzınan shıqqan demleri (37). Mongol tilindegi «am-an» sózi tiykarında «am-la» feyili jasalıp «sóz beriw» degen mánini ańlatadı. Bul sóz qaraqalpaq tilindegi «ımla», yaǵnıy sózdiń mánisin háreket penen bildiriw degen mánige iye. Sonday-aq, buryat tilinde «ama(n)» sózi tiykarında «amtala» feyili jasalıp bul sóz «dámin kóriw» degen mánini ańlatadı. Bul sóz qaraqalpaq tilindegi «antala», «antalaw» yaǵnıy «dásturxanǵa, qazanǵa umtılw» degen mánidegi feyil menen etimologiyalıq jaqtan baylanıslı bolıwı kerek.

Qqalp: arqa, mong: ar(a), buryat: ara, evenk: arqa(n), (spina). Mısalı: Otqa qalap arqasın (82).

Qqalp: ayaq, mong: adaq, adg (noga), qalmaq: adg (konec, uste reki). Mıs: Gúlayımday sulıwdıń, ayaǵına jıǵıldı (43).

Qqalp: bawır, mong: beer, buryat: beera(pochka). Mıs: Pıshaq penen bawırındı tilermen (40). Mongol tilindegi «beer» sózine qaraqalpaq tilindegi «búyir»(bok, bedro) sózi seslik qurılısı jaǵınan da, mánisi jaǵınan da jaqın: Nayzań testi búyirimdi (456).

Qqalp: bel, qalmaq: bel(poyasnica). Mıs: Sulıwdıń qıpsha belleri (69). Bul sóz eki tilde de bir formada hám bir mánide qollanıladı.

Qqalp: bilek, mong: bileceg(braslet), tungus: bilen(zapyaste). Mıs: Bileginen uslap taz (56). Mongol tilinde, bileceg-bilezik mánisinde qollanıladı.

Qqalp: erin, mong: ernyuyu(n), kalm: ergn, manch: femen(guba). Mıs: Juqa erni qaymaqtay (42). Sóz ayırım fonetikalıq ózgerislerge ushıraǵan.

Qqalp: júz, mong: yúsin, qalmaq: zyusin, buryat: zyusn(en)(lico, vid). Bul jerde j-y sáykesligi kórinedi. Mısalı: Appaq júzi ay sáwlesin bergendey (42).

¹ Номинханов Ц. Д. Исследования по тюркским и монгольским языком. Алма-Ата. 1966. С.10.

Qqalp: júrek, mong: zyurxe(n), qalmaq: zerke(n), manch: yúrege, yapon: kokoro (serdce). Bul jerde j-y sáykesligi orın alǵan. Mıs: Júregi attıń basınday (46). Yapon tilindegi «júrek» mánisin bildiretuǵın «kokoro» sózi qaraqalpaq tilindegi «kókirek»(grud) sózi menen semantikalıq jaqtan da, seslik qurılısı jaǵınan da jaqın, sebebi adam organizmindegi júrek penen kókirek bir-birine tıǵız, jaqın ornalasqan.

Qqalp: mańlay, mong: magnay, qalmaq: magna (lob, chelo) Mıs: Mańlayı ayday jarqırap (37). Bul jerde metateza qubılısı yaǵnıy sózdiń quramındaǵı seslerdiń almasıwı ushırasadı.

Qqalp: qol, mong: gar, buryat: gaar, tung-manch: gala(ruka). Mıs: Eki qollap tartsa da (34). Bul jerde mongol tilinde «qol» mánisin bildiretuǵın «gar» sózi menen qaraqalpaq tilindegi «qarı» (140—150 sm. uzınlıqtı bildiretuǵın ólshem birligi) hám «qarıs» sózleriniń etimologiyalıq jaqtan baylanıslı ekenligi kórinedi. Bul sózden «qarısła» degen dórendi feyilde jasaladı. «Qırq qız» dástanında «qol» degen mánini ańlatıw ushın «qar» sózi qollanılǵan: qarına nayza iledi. (285). Mahmud Qashǵariydiń sózliginde bul sóz tómendegi orınlarda qollanılǵan: Ol jerig qariladi (ol jerdi ólshedi 3,337); qarishladi (qarısap ólshedi, 3,348). Qaraqalpaq tilinde maldı teriden shıǵarganda «qolıń menen qarıp-qarıp jiber» dep ayıladı, yamasa, «júweri undı qarıw kerek» delinedi.

Qqalp: qabırǵa, mong: xabirga, qalmaq: xavirga, buryat: xabirga (rebro, bok). Mıs: Qabırǵası qayısıp, baqalaǵı mayısıp (63). Bul mısalda qollanılǵan «baqalaq» sózi Maxmud Qashǵariydiń «Devonu luǵat-it túrk» miynetinde ushırasadı. Qashǵariy «baqalaq» sózine «Ayrı tuyaqlılardıń eki tuyǵınıń arası hám sol ekewiniń biri dep túsinik beredi (3 tom, 192-bet)

Qqalp: tanaw, mong: tanaa, buryat: tanaa, qalmaq: tana, evenk: tanahun (polost nosa). Mıs: Tanawları jelibirep (264).

Qqalp: tamır, mong: tamr, qalmaq: gure, buryat: tamır, even: timer (krovenosniy sosud). Mıs: Zulımnıń tamırın shorta keseyik (323). Qalmaq tilindegi «gure»—tamır mánisindegi sóz benen qaraqalpaq tilindegi «Güre tamır» sóz dizbegindegi «güre» sóziniń kelip shıǵıw dereginiń bir ekenligi sózsiz. Bir waqıtları bul sinonim eki sóz qatar qollanılıp «güre» sózi qaraqalpaq tilinde sońǵı dáwirlerde qollanılıw órisin taraytqan.

Qqalp: tańlay, mong: tangnay, qalmaq: tangna, evenk: tangalay (nebo). Mıs: Tańlayları kebedi (91).

Qqalp: tobiq, mong: tong, qalmaq: tavg, manch: tavgıya (shikolotka). Mıs: Jolğa shıqsa at ayırılar tobiqtan (72).

Qqalp: shıray, mong: shıray, caray, qalmaq: chire (lico). Mıs: Kórgen waqta shırayın (142).

Qqalp: saqal, mong: saxal qalmaq: saxl, buryat: saxal (boroda). Mıs: Saqalı ushı salpıyğan (157).

Tuwısqanlıq qarım-qatnastı bildiretuğın sózler

Altay tillerindegi tuwısqanlıq terminlerin izertlegen ilimpazlar V.I.Cincius hám L.A.Pokrovskayalar bul tillerdegi tuwısqanlıq qarım-qatnastı bildiretuğın terminlerdiń az sanda ushırasatuğınlığın atap kórsetedi¹. Olardıń kópshiligi polisemiyalıq xarakterge iye. Bul tuwralı V.I.Cincius bilay dep jazadı: «...термины родства сравнительно невелики: в отдельных языках алтайской группы число названий достигает тридцати, примерно половину их термины свойства. При этом не следуют упускать из виду, что почти каждый термин полисемантичен»².

«Qırq qız» dástanınıń sózlik quramında da ulıwma altay tillerine ortaқ tuwısqanlıq qarım-qatnastı ańlatatuğın terminlerdiń sanı az.

Qqalp: ana, mong: eke, qalmaq: ek, manch: eme, even: en-e, buryat: eji, nivx: um-gu, yukagir: amia, kor: emi(mat).

Mıs: Anası paqır zarlaydı(215).

Qqalp: ata, qalmaq: avvx, buryat: exebaaba, tung-manch: ete, evenk: ata-k, even: ete(dedushka). Mıs: Biz sıyaqlı atańdı (91).

Qqalp: apa, ájapa, buryat: egeja, nanay: ega, tung-manch: eke-in(starshaya sestra). Mıs: Neke qıyıp men apańdı alğanday (64).

Qqalp: ağa, ájaga, mong: axa, qalmaq: ax, buryat: axa, nanay: ağa, tung-manch: axay(n), nivx: iqın, yukagir: aka(starshiy brat). Mıs: Darga asar altı birdey ağańdı (55).

Qqalp: ata, áke, mong: ete, buryat: baaba, manch: ama, nivx: ut-xu, yukagir: etie, kor: abi(otec). Ayırım túrkiy tillerinde baba, dada sıyaqlı fonetikalıq variantları da bar. Mıs: Atańızdan alatuğın óshi bar (48).

Qqalp: er, mong: er, qalmaq: er, tung-manch: eri(muj). Mıs: Qattılansań erdi keyin qaldırdıń (47).

¹ Покровская Л.А. Термины родства в тюркских языках. // Историческое развитие лексики тюркских языков. М. 1961. С.11—81.; Цинциус В.И. Алтайские термины родства и проблема их этимологий. Л. 1971.

² Кórsetilgen miynet. В. 127.

Qqalp: qatın, mong: xatun, (jenchina, supruga), buryat: xatan (gospoja). Mıs: İzlep kelippediñ biziñ qatındı (99).

Qqalp: kelin, mong: eme, qalmaq: kelsin, tung-manch: esake (snoxa). Mıs: Kelini edi Begzada (197).

Mal-sharwashılıǵına baylanışlı sózler

Mal-sharwashılıǵı altay semyasına kiretuǵın xalıqlardıñ ekonomikalıq turmısında túrkiy tilleriniñ rawajlanıwınıñ altay dáwirinde de, bunnan soñǵı dáwirlerde de tiykarǵı tarawlardıñ biri sıpatında kózge taslanadı. Sonlıqtan da altay tillerine ortaǵ mal-sharwashılıǵına baylanışlı qollanılatuǵın sózler kóplep ushırasadı. Ilimpazlardan K.A. Novikova, E.F. Ishberdin, G.E. Kornilov hám t.b. bul tillerdegi mal-sharwashılıǵına baylanışlı sózlerdi salıstırıp izertleydi¹. K.A. Novikova tungus-manchjur tilinde mal-sharwashılıǵına baylanışlı 300 den aslam túrkiy, mongol hám t.b. tillerdiñ sózleri bar ekenligin kórsetedi². «Qırq qız» dástanınıñ tilinde de mal-sharwashılıǵına baylanışlı terminler kóplep ushırasadı.

Qqalp: atan, mong: atan, qalmaq: atn(kastrirovannıy verblyud). Mıs: Bar-jóǵırdı atańlarǵa artarsań(137).

Qqalp: ayǵır, mong: azraga(n), qalmaq: adjr, evenk: adırǵa(jerebec). Mıs: Ayǵırlarday shaynastı(246).

Qqalp: baytal, mong: baytalun (úsh jasar sıyır), qalmaq: beesn, buryat: baytasan, evenk: baytahun (yalovaya kobılca) Mıs: Baytalların bapladı (335). Qaraqalpaq tilinde bul sóz «biye» mánisinde qollanıladı.

Qqalp: buǵa, mong: bux, qalmaq: bux, buryat: buxa (olen), (bık-proizvoditel). Mıs: Jón bilmegen buǵaday (313).

Qqalp: buwra, mong: bugura(verblyud-proizvoditel). Mıs: Qart buwraday baqırıp (246).

Qqalp: qoshqar, mong: xusa, xuc, nanay: xusa, even: kucha(baran-proizvoditel). Mıs: Aq múyızlı aq qoshqar (53). Qaraqalpaq tilindegi «qoshqar» sóziniñ birinshi komponenti «qosh (xuc) xus» eski dáwirde «qoy» degen mánini bildirip, al ekinshi komponenti erkeklikti bildirgen bolıwı múmkin: xusa-er-qoshqar.(Mıs: adam-er adam túrinde).

¹ Проблема общности алтайских языков. — Л. 1969.

² Новикова К. А. Иноязычные элементы в тунгусо-маньчжурских наименованиях животных. // Проблема общности алтайских языков. — Л. 1969. — С. 34 — 35.

Qqalp: ğunan, mong: ğunan, qalmaq: gunajın, manch: gunan, even: gunan (2-letniy jerebenok). Mıs: Tay-ğunanday tebissen (172).

Qqalp: ingen, mong: ingien, qalmaq: ingi, (verblyudica). Mıs: Botası ölgen ingendey (216).

Qqalp: teke, mong: teke, tek, buryat: texe, manch: texe(kozel). Mıs: Tekelerdiñ kúyegin (52).

Qqalp: túye, mong: temee, qalmaq: temeen, buryat: temen evenk: temeen, manch: temen(verblyud). Mıs: Otız eki túye bar (158).

Basqa da tematikalıq toparlarga kiretuğın sózler

Qqalp: jawın-shashın, mong: shasun(sneg). Qaraqalpaq tilinde «shashın» sózi dara halda qollanılмай, al tek «jawın-shashın» jup sózinde ushırasadı. Bul jup sózdiñ ekinshi sınıarınıñ mongol tilindegi «shasun» (qar) sózi menen etimologiyalıq jaqtan bir ekenligi hesh ğuman tuwdırmaıdı.

Qqalp: qalayı, mong: tulǵain, evenk: tuya(olovo). Mıs: Esikke qoyǵan tulǵańız, Baylandı dep oyladı (281). Qaraqalpaq tilindegi «qalayı» sózi menen mongol tilindegi «tulǵayın» sóziniñ mánisi bir. Eski dáwirlerde áskerler urıs payıtında basına qalayıdan islengen bas kiyim «dulıǵa» kiyetuğın bolǵan. Qalayıdan islengen bas kiyim basqa materiallarga qaraǵanda birqansha jeńil bolǵanlıqtan basqa kiyip, kóterip júriw ushın qolaylı bolǵan. Qaraqalpaq tilindegi «tulǵasın tikledi», «tulǵası kórindi», «tulǵa qılıp asıp qoyıw» qusaǵan sóz dizbeklerindegi «tulǵa» sózi áskeriy atlanıslarda kiyetuğın áskeriy bas kiyimniñ ataması menen baylanıslı. «Tulǵası kórindi» degende dáslepki waqıtları «qalayıdan islengen bas kiyimi kórindi» mánisinde jumsalsa da, sońın ala bul sózdiñ mánisi birqansha keńeyip, tek bas kiyimdi emes al adamnıñ tolıq gewdesi mánisin anlatıw ushın qollanılǵan Al, «Qırq qız» dástanınan joqarıda keltirilgen mısaldıǵı «tulǵa» sózi «qalayıdan islengen áskeriy bas kiyim kiyip turǵan qarawıl» mánisin anlatadı.

Qqalp: qola, mong: goleni, manch: giovan, (bronz). Mıs: Qoladan qorǵan saldırdıñ (44). Pikirimizshe, dástandaǵı ushırasatuğın «Qara qashlı, qolań shashlı» degen qatardaǵı «qolań» sózi teńew sıpatında qollanılıp, shash túri qara-qońır bolǵan «qola»ǵa salıstırılǵan bolıwı kerek.

Qqalp: qorǵasın, mong: xorgoj(in), kalmaq: xorxdjn (svinec). Mıs: Qorǵasın, polat quydırdı (44). Bul sóz Maxmud Qashǵariydiñ «DLT» miynetinde «qoruǵjin (1,468) formasında ushırasadı.

Qqalp: quba, mong: xiva (bledne-jeltiy). Mıs: Quba nargá artıwǵa (169). Qaraqalpaq tilinde «quba» sózi jeke túrinde qollanbaydı, tek «aq quba» sóz dizbeginiń qurılısında ushırasadı. Mısalı, dástandaǵı «quba» sóziniń ornına «sarı» sóziniń qollanǵan orınları da ushırasadı: Sarı nargá altın zerdi artıpsız (318). «DLT» te, «quba at-júni qonır reńli at» (3,236) mánisinde qollanǵan.

Qqalp: qarshıǵa, mong: xarsaǵa, qalmaq: xarck, buryat: xarcgay (yastreb). Mıs: At ústinde Altınday, qarshıǵaday buralıp (230).

Qqalp: ǵargá, mong: xeree, qalmaq: xarkere, buryat: xiree (voron)¹. Mıs: Ǵargá menen quzǵın qonıp basına (65).

Qqalp: qula, mong: qola (gola), buryat: xolo, qalmaq: xol (dalekiy). Mıs: Qula dúzde qoy baqqan (86). Mongol tilindegi «qula» hám qaraqalpaqsha «qula dúz» sóz dizbegindegi «qula» sózleri «uzaq, alıs» degen máni ańlatadı.

Juwmaqlastırıp aytqanda, altay tilleri jer sharındaǵı basqa da tuwısqan tiller sıyaqlı biziń eramızdan birneshe ásirler burın bir tildiń tiykarında payda bolǵan. Olar batısta Finlyandiyadan baslap shıǵısta Koreya hám Yaponiyaǵa shekemgi aralıqtaǵı keń aymaqlarda jaylasıp bir qawimlik tildiń hár qıylı dialektleri bolıp, tarqalǵan halında ornalasqan. «Qırq qız dástanınıń sózlik quramındaǵı altay qatlamına tiyisli sózlerdi úyreniw, ondaǵı uqsaslıqlardı qanshama tereńirek izertlegen sayın bul xalıqlar arasındaǵı ayırmashılıqtıń kem-kem joǵalıp baratırǵanın kórsetedi. Solay etip, altay tilleri ushın ortaq leksikalıq birlikler túrkiy, mongol hám tungus-manchjur tillerinde belgili muǵdarda ushırasadı. Altay tillerindegi bunday kóp sandaǵı leksikalıq birliklerdiń formalıq hám mánilik jaqtan sáykes keliwi jáne bul sózlerdiń qaraqalpaq xalqınıń qaharmanlıq dástanı «Qırq qız»dıń tilinde qollanıluwı bul tillerdiń genetikalıq jaqtan tuwısqan tiller ekenliginiń isenimli dálili bola aladı.

¹ Altay tillerine ortaq mısallar tómendegi miynetler tiykarında berildi: Колесникова В.Д. О названиях частей тела в алтайских языках. — Л. 1969. Цинцус В.И. Алтайские термины родства и проблема их этимологий. — Л. 1969. Суюнчев Х. Карачаево-балкарские и монгольские лексические параллели. — Черкесс. 1987. Ряснен М. Об урало-алтайском языковом родстве. // ВЯ. 1968. № 1; Кюсен Дж. Лексико-статистическая оценка алтайской теорий. // ВЯ. 1969. № 5. С.31 — 39; Кнекбаев Дж. Введение в урало-алтайской языкознание. — Уфа. 1972; Сыдыков С. Монгольско-тюркские языковые параллели. — Фрунзе. Илим. 1983; Шайхулов А.Г. Введение в изучение алтайских языков. Уфа. 1984.

2. Túrkiy tillerine ortaq sózler

Túrkiy tilleriniń rawajlanıwınıń birinshi basqısı — altay dáwirinde bir tillik semyada jasaǵan túrkiy, mongol hám tungus-manchjur qáwimleri gunn dáwirinde (b.e.sh. III ásirde b.e. V ásirine deyin) dáslep túrkiy-mongol hám tungus-manchjur tillerine ajralǵan. Túrkiy tilleriniń rawajlanıwınıń Gunn dáwiri gunn qáwimlik awqamınıń dúzilip hám rawajlanıwı menen baylanıslı. Gunnlar mámleketi biziń eramızdıń I ásiriniń aqırına qaray qáwimlerdiń ishki tartıslarınıń hám qońsılás qıtay qáwimleriniń topılısı sebebinen ekige — batıs hám shıǵıs gunn shaqapshalarına bólinip, olardıń tillerinde qońsılás substratlardıń tásiiri nátiyjesinde ózgeshelik belgileri qalıplese baslaǵan¹.

Al eski túrkiy dáwirde (V—X ásirler) túrkiy hám mongol tilleriniń bir-birinen tolıq ajralıw procesi bolıp ótken. Sonlıqtan da, «Qırq qız» dástanınıń sózlik quramındaǵı ulıwma túrkiy tillerine ortaq leksikalıq birliklerdi anıqlawda olardı usı dáwirge tiyisli (VIII) eski túrkiy jazba estelikleriniń biri — Qultegin esteliginiń leksikası menen salıstırıp qaraymız. Orxon-Enisey jazba estelikleri tiliniń leksikası hám onıń qaraqalpaq tiline qatnası tuwralı akad. H.Hamidov Orxon jazba esteliklerindegi «... sózler leksikalıq mánisi jaǵınan alıp qaraǵanda, olar qaraqalpaq tili ushın jat emes», «... bul esteliklerdiń leksikasındaǵı kópshilik sózler qaraqalpaq tiliniń leksikası ushın da xarakterli», — dep jazadı². Sonday-aq, ol qaraqalpaq tiliniń leksikalıq negizi sol Orxon-Enisey dáwirinde-aq ádewir dárejede qalıplesip rawajlanıwǵa baǵdar alǵanın kóremiz dep durıs kórsetedi.

Bul jerde «Qırq qız» dástanındaǵı bir fakt ayrıqsha dıqqatımızdı awdaradı. Eski dáwirlerde túrkiy qáwimlerdiń qaǵanları xalıq ushın islegen mártliklerin, áskeriy júrislerdi tasqa oyıp jazdırıp, mángilik etip qaldırıwdı úrdis etken, olarda rawajlangan jazıw sisteması bolǵan. Búǵan VIII ásirge tiyisli Qultegin, Tonıkok, Bilge qaǵan hám t.b. kóplegen Enisey, Talas estelikleri ayqın mısál boladı. «Qırq qız» dástanında da usı dástúr ushırasadı. Gúlayım batırdıń qırq qızın ertip Surtayshanıń qolına túsken xalıqın azat etiw ushın qalmaqlardıń eline izlep barganı, olardı urısta jeńgennen keyin bolıp ótken urıstı tasqa oyıp jazdırǵanlıǵı tuwralı dástanda bir epizod bar:

¹Баскаков Н.А. Введение в изучение тюркских языков. — М.: Высшая школа. 1962. — С.11.

²Хамидов Х. Қарақалпақ тили тарийхының очеркleri. — Нөкис. 1974. 86-б.

Bul bulaqtıñ boyına,
Aq shatırdı qurğızdı.
Joyılmastay mǎngige,
Tastan belgi qoydırdı.
Keshegi bolǵan urıstı,
Bul taslarǵa jazdırdı. (331).

Bul qatarlarda kórip otırǵanıımızday, túrkiy qaǵanlarına úrdis bolǵan áskeriy atlanıslardı, mártlik islerdi taslarǵa jazdırıp mǎngilikke qaldırıw dástúri tuwralı maǵlıwmat «Qırq qız» dástanında da ushırasadı. Jáne bir dıqqat awdaratuǵın jaǵday, eski túrkiy jazba esteliklerinen Qultegin esteliginde túrkiy qaǵanatı armiyasınıń bas ásker basshıları «Apatarxan» (apa-ana, tarxan-bas áskerbasshı) bolǵanlıǵı tuwralı aytı-ladı. Sogdıylılar menen bolǵan urısta Qultegin qaǵan topılıs jasaw yamasa sheginiw tuwralı apatarxan menen oylasadı. (Bilke qaǵan esteligi 13-qatar, Tonıkók esteligi 34-qatar). Yaǵnıy eski túrkiy dáwirinde de hayallar bas áskerbası bolǵanlıǵın kórsetedi.

«Qırq qız dástanındaǵı ulıwma túrkiy tillerine ortaǵ leksikalıq birliklerdi anıqlawda olardı túrkiy tilleriniń rawajlanıwınıń tórtinshi dáwiri — orta túrk dáwirine (X—XV ásirler) tiyisli Maxmud Qashǵariydıń 1072—1074-jıllar shamasında jazılǵan «Devonu-luǵat-it-türk» miynetinde ushırasatuǵın sózler menen salıstıramız. Maxmud Qashǵariydıń bul miynetinde túrkiy tilleri boyınsha oǵada bay maǵlıwmatlar berilgen. Hárbir túrkiy tiliniń leksikasınıń tariyxıy rawajlanıwın izertlewde bul miynetniń áhmiyetin oǵada joqarı bahalap A.N. Kononov, E.R. Tenishev, B.Ch. Charıyarovlar 1988-jılı Ashxabadta ótkerilgen tyurkologiyalıq konferenciya, «... Для изучения тюркской лексики в ее историческом развитии необходимо глубже вникать в традиционные методы восточной лексикографии, и шире в привлекать сами памятники тюркской лексикографии, к ним в первую очередь относится «Диван-лугат-ит-турк» Махмуда Кашгарского (XI в.)»¹, — dep atap kórsetken edi.

Qaraqalpaq tiliniń tariyxın izertlewde Maxmud Qashǵariydıń «Devonu-luǵat-it-türk» miynetiniń áhmiyeti tuwralı filologiya ilimleriniń doktori, prof. D.S. Nasırov: «...Сравнительно-исторического изучение живых тюркских языков и материалов «Диван» Махмуда Кашгарского

¹ Кононов А.Н., Тенишев Э.Р., Чарыяров Б. Ч. Актуальные проблемы тюркского языкознания. — Ашхабад. 1988. — С. 18.

очень перспективно для выяснения закономерностей развития фонетических, грамматических и лексических структур тюркских языков, а также для определения путей исторического развития и формирования отдельных языков и их носителей», — dep jazadı¹.

Eski türkiy jazba esteligi Qultegin esteliginiñ (VII) hám Maxmud Qashgariydiñ «DTL» miynetiniñ (XI) leksikasınıñ «Qırq qız» dástanınıñ leksikasına baylanısın sóz etkende, birinshi gezekte bul esteliklerdiñ hám dástannıñ tilindegi mánilik jaqınlığı bar sózlerdi salıstırıp qaraymız:

Mánilik jaqınlığı bar sózler

a) Tuwısqanlıq qarım-qatnastı hám adam múshelerin bildiretuğın sózler: aqa (49, KTb), aqa (DLT, I, 114), ağa (starshiy brat). Mıs: Dargá asar altı birdey ağanıdı (48); Achim (30, KTm), ichkim (DLT, I, 96), ata(dedushka). Mıs: Tap sol kúni atań mingen torıǵa (48); Ini (31, KTm), ini (DLT, I, 119), ini(mladshiy brat). Mıs: Ağa menen inińdi (62); Apa(predki, 28, KTm), aba (DLT, I, 116), apa(mat). Mıs: Áne, apa usı meniń bilgenim (49); qız (29, KTm), qız (DLT, I, 315), qız(devushka). Mıs: Bayaǵıda qız tappay, inim qayıp kelgen soń (176); Kelin (33, KTb), kelin (DLT, I, 384), kelin(snoxa). Mıs: Há, kelinjan, kelinjan (143); Yas (33,KTb), yash (DLT, III, 174), jas (slezı). Mıs: Kózden aqqan jasına (166); Kóz (33, KTb), kóz (DLT, I, 81), kóz(glaza). Mıs: Eki kózi alarıp (166); er (32, KTm), er (DLT, I, 80), er(xrabrıy, silnıy). Mıs: Er Arıslannıñ tuxımı (231); At (31, KTm), at (DLT, I, 107), at(imya). Mıs: Atam atap qoyǵan atım Arıslan (98); qash (33, KTb), kash (DLT, III, 166), qas(brovı). Mıs: Qara qashlı, qolań shashlı (42); qan (39 KTm), qan (DLT, I, 270), qan(krov). Mıs: janı qashıp júzinen (55); Qatun (31, KTm), qatun (DLT, I, 388), qatın(jena). Mıs: Izlep kelippediñ biziñ qatındı (99). Runalıq jazba esteliklerde «ógum-qatung» sózi «ana qatın» mánisin ańlatıp kelse, «DLT»te «qatun» sózine «Afrasiab qızlarınan tuwılǵanlardıñ atı» dep túsiniq berilgen².

¹Насыров Д. С. Становление каракалпакского общенародного разговорного языка и его диалектная система. — Казань — Нукус. 1976. — С.173.

²Махмуд Қашғарий. ДЛТ. Т. 1. 388-б.

b) Siyasiy-jámiyetlik, adamnıń jámiyetge sociallıq jaǵdayın ańlatuǵın sózler: Il (28, KTm), el (DLT, I, 83), el (narod). Mıs: Elden erek bolıwǵa (44); bay (28, KTm), baj (DLT, III, 173), bay(bogatıy). Mıs: Allıyar degen bay boldı (42); qul (29, KTm), qul (DLT, I, 324), qul(rab). Mıs: Qulı bolıp esikte ot jaqqannan (43); kún (29, KTm), kanizak (DLT, II, 87), gún (rabına). Mıs: Gún qılıp bunı aydańlar (236); Yaǵı (49, KTb), yaǵı (DLT, I, 324), jawı(ego vragı). Mıs: Jawdıń sestı shıqqanda (280); Tańri (27, KTm), táńri (DLT, III, 387), táńir(bog). Mıs: Meni nege bendem dediń táńirim (123).

v) Kosmogoniyalıq obyektler, ólshem birliǵı, orındı, waqıttı bildiretuǵın sózler: Kún (27, KTm), kún (DLT, I, 327), kún(solnce). Mıs: Kún shıqpastay qırq jıl qamal qılsa da (43); Kók (28, KTm), kók (DLT, III, 148), kók(neba). Mıs: Shabıtlanıp bárha kókke qarasa (49); Tash (28,KTm), tash (DLT, I, 154), tas(kamen). Mıs: Qáhárlensem tastı kesken polatım (186); Taǵ (29, KTm), taǵ (DLT, III, 166), taw(gori). Mıs: Tawlarǵa shıǵıp ketemen (183); Yir (30, KTm), yer (DLT, III, 43), jer(zemlya). Mıs: Atawdıń bálent jerlerin (44); Kuntuz (31, KTm), kúndúz (DLT, I, 426), kúndiz(dnem). Mıs: Keshe kúndiz túrli oyın oynadıń (45); Kól (32, KTm), kól (DLT, I, 324), kól (ozera). Mıs: Shaǵır kól menen Qorıq kól (236); Yol (33, KTm), yol (DLT, III, 158), jol(doroga). Mıs: Jol ústinde zarladı (253).

d) Kólemdi, háreketi hám sıpattı bildiretuǵın sózler: Arıq (28, KTm), aruq (DLT, I, 96), arıq(xudoy). Mıs: Arıqlardı baǵıwǵa, semizlerdi baylawǵa(83). «DLT»da «aruq» sózi sharshaǵan mánisinde qollanıladı: «aruq er-sharshaǵan adam» (1, 96); Ólti (28, KTm), ólum (DLT, I, 105), óldi, ólim (umer, smert). Mıs: Ól deseń búgin ólemen (223); Toqıtdım (31, KTm), toqıttım(zastavil vyazat). Eski túrkiy jazba esteliginde «toqıtdım» degen sóz «tasqa oyıp jazdırdım» degen mánini ańlatsa, dástannıń tilinde «Ayılǵan gáptiń hámмесin kewilde bekkem toqıdım» (371) degen gápte «toqıdım» sózi awıspalı mánide ayılǵan, sózdi kewilde, yadta saqlap qalıwdı ańlatadı hám semantikalıq jaqtan eski mánisine jaqın. Al házirgi qaraqalpaq tilinde «toqıdım» sózi júnнен yamasa paxtadan bir nárseni toqıw mánisinde qollanıladı. Urtım (27, KTm), urdi (DLT, I, 177), urdı(bil). Mıs: Basın urıp zánǵige (138). «Urtım» sózi Kultegin esteliginde «kestim» mánisinde, «urdi» sózi «DLT»de «tasladı» mánisinde qollanılgan. «Qırq qız» dástanında «urıw»(bit) mánisinde qollanılgan. Bırqansha semantikalıq ózgeriske ushıraǵanı menen negizinde bul sózlerdiń túbiri bir. Qultegin esteliginde «kesiw» mánisin ańlatqan menen kesiw procesi urıw háreketi

arqalı is jüzine asadı: Ağashtı kesiw balta menen urıwdı ańlatadı: Yarıqlıq (3, KTm), jariq (DLT, III, 23), jaraqılı (s orujiem). Mıs: Jaraqsız batır bolmaydı (277); Yadağ (31, KTm), yadağ (DLT, III, 35), jayaw(peshkom). Mıs: Atlı-jayaw kelgenler (67); Uluğ (31, KTm), uluğ (DLT, I, 1,95), ullı (velikiy, bolshoy). Mıs: Sarkoptıń ullı batırı (249); tıńla (DLT, II, 414), tıńla(slushay). Mıs: Qulaq salıp tıńlańlar (458).

j) Basqa da tematikalıq toparlarğa kiretuğın sózler: Kónul (28,KTm), kónul (DLT, I, 386), kewil(dusha). Mıs: Kewilde árman qalmasın (51); On (31, KTm), on (DLT, I, 83), on(desyat). Mıs: On altı ógiz, on bir mal (447); At (31, KTm), at (DLT, I, 317), at (loshad, kon). Mıs: Kisneydi at sestı kókti jaradı (46); Oq (31, KTm), oq (DLT, I, 73), oq(strela). Mıs: Sarı jaydıń oqları, qalmaqqa tásir etpedi (243); Qılıch (32, KTm), kilich (DLT, I, 327), qılısh(mech). Mıs: Qılısh berip qolına (45); Erk (32, KTm), erk (DLT, I, 75), erk(volya). Mıs: Barsamdağı erkim bar, barماسam da erkim bar (222).

«Qırq qız» dástanınıń tilinde de, jazba esteliklerde de ushırasatuğın leksikalıq birliklerdi tómendegidey toparlarğa ajıratıwğa boladı.

1. Fonetikalıq qurılısında ózgeriske ushırağan sózler:

Qultegin esteligi	«DLT»	«Qırq qız» dástanı
qapıq	qapuq	qapı
Il	El	El
Korti	Kordi	Kórdi
Minbin	Ben	Men
Yir	Yer	Jer
Tag	tag	taw h.t.b.

2. Semantikalıq qurılısında ózgeriske ushırağan sózler: «DLT»de «aruq» sózi «sharshağan adam» mánisinde qollansa, (aruq er-sharshağan adam, 1,96), Qultegin esteligi menen dástanınıń tilinde «arıq» sózi «azgın» mánisinde qollanılğan: Arıqlardı bağıwğa, semizlerdi baylawğa (147). Qultegin esteliginde «toqıttım» sózi tasqa oyıp jazdırdım degen mánini ańlatsa, qaraqalpaq tilinde «toqıw» sózi (vyaz-at) birnárseni jún yamasa paxta jibinen toqıwdı ańlatadı. «Qırq qız»da «kewilge toqıw» formasında awıspalı mánide qollanğan. Qultegin estiliginde «achim» sózi «atam» mánisin ańlatsa, bul sóz Qashgariydıń

miynetinde birqansha semantikalıq ózgeriske ushıraǵanın kóremiz. «DLT»te ichqim (1,96) sózi «jigit aǵa» mánisinde qollanılǵan. Qultegin esteliginde «qatın, hayal» sóziniń mánisi «óg» sózi menen yamasa «ogum-qatunıǵ» sózi menen ańlatıladı. Túrkiy qáwimlerinde dáslep nashar adamdı ańlatıw ushın tiykarınan «óg» sózi belsendi qollanılǵan. «DLT»te «qatun» sózine «Afrasiab qızlarınan tuwılǵanlardıń atı» dep túsiniq berilgen (1,388). Qultegin esteliginde «urtım» (928,KTm) sózi «tasqa jazdırdım» mánisinde jumsalsa, «DLT»te «urdı» (1,177) sózi «tasladı» mánisinde qollanılǵan, al «Qırq qız»da «urdı» sózi «túyrew, shanshıw» mánisin ańlatadı: Nayza menen urasań (456).

3. Seslik qurılısında da, semantikasında da heshqanday ózgeriske ushıramagan sózler:

Qultegin esteligi	«DLT»	«Qırq qız» dástanı
Tıńla	—	tıńla
Bar (dıǵ)	bar(di)	bar(dıq)
Bol (ti)	bol(di)	bol(dı)
At	At	At
On	On	On
Az	Az	Az
Qul	qul	qul
Qız	qız	qız
Sińli	sińli	sińli
Ton	Ton	Ton
Ini	Ini	Ini

Jazba esteliklerdiń leksikası menen «Qırq qız» dástanınıń sózlik quramın salıstırıw ásirlerdiń ótiwi menen birqansha sózlerdiń gónerip sózlik quramnan shıǵıp qalǵanlıǵın, bazı bir sózlerdiń mánilik ózgeriske, bazılarınıń seslik ózgeriske ushıraǵanın kórsetedi. Biraq negizgi túsiniqlerdi ańlatıp, jiıı qollanılatuǵın sózler aradan qansha waqıt ótiwine qaramastan dástannıń leksikasında da, házirgi qaraqalpaq tilinde de tolıq saqlanǵan. Bul jaǵday qaraqalpaqlardıń eski túrkiy jazba estelikleriniń miyrasqorlarınıń biri ekenligin kórsetedi. Qazaq ilimpazları W. Qaydarov, M. Orazovlar Orxon estelikleriniń batıs gunn shaqabına tiyisli jazba estelik ekenligin atap ótiw menen birge, ayırım ilimpazlardıń bul esteliklerdi bir xalıqtıń (qırǵız, chuvash,

xakas) jazba esteligi sıpatında bahalawğa shekem barıp jetiwin sınga aladı. Olardıń «Qalay bolğanda da úńile izertlegen jağdayda orxon-enisey jazıwı túrkiy tilleriniń barlıǵına ortaқ dúnya ekenligine, onı belgili bir xalıqtıń enshisine bólip beriwge kónbeytuǵına kóz jetkiziwge boladı»¹, — degen pikirine tolıq qosılıwǵa boladı. Biziń pikirimizshe, VII ásirdegi túrkiy qawimleri tilindegi barlıq sózler jazba esteliklerdiń tilinde tolıq qollanılmaǵan. Bul jazba esteliklerde qollanǵan sózlerdiń tematikalıq toparları da keń emes. Tiykarınan áskeriy, mal sharwashılıǵına, tuwısqanlıq qarım-qatnastı bildiretuǵın hám turmıslıq leksika h.t.b. toparlarǵa tiyisli sózler qollanılǵan. V.M.Nasilov usı jağdaylardı esapqa alıp: «... Тексты памятников не могут дать нам полного представления о словарном составе языка и диалектов орхон-енисейских тюрков»², — dep kórsetedi. Biraq Orxon-Enisey jazba estelikleriniń tilinde turmıstaǵı tiykarǵı túsiniklerdi ańlatatuǵın sózler kóplep ushırasadı.

«Qırq qız» dástanında qollanılǵan sózlerdiń basım kópshiligi ulıwma túrkiy tillerine ortaқ bolıp tabıladı. Ulıwma túrkiy tillerine ortaқ leksikalıq birliklerdi XI ásirge tiyisli «Devonu-luǵat-it-türk» miynetiniń sózlik quramında ushırasatuǵın sózler menen dástan leksikasın salıstırmalı baǵdarda bayanlaymız. «DLT»tıń tilinde de, házirgi qaraqalpaq tilinde de ushırasatuǵın birqansha sózler «Qırq qız» dástanınıń sózlik quramında ushıraspaydı. Jazba esteliklerde ushırasatuǵın birqansha sózler óziniń qollanılıw órisin taraytıp sońın ala gónergen sózlerge aynalıp sózlik quramnan shıǵıp qalǵan. Birqansha sózler házirgi qaraqalpaq tiliniń kóz qarasınan semantikalıq ózgeriske ushıraǵan.

Dástannıń sózlik quramınıń tiykarǵı bólegin házirgi qaraqalpaq tilinde de ónimli qollanılatuǵın sózler toparı quraydı. Bul sózlerdi tematikalıq jaqtan tómendegidey toparlarǵa ajıratıp qarawǵa boladı:

Adam múshelerin hám tuwısqanlıq qarım-qatnastı ańlatatuǵın sózler

Qol-qol (3,148)³, ál - elik (1,76), moyın-boını (1,220), qabaq-qabaq (1,363), shash-sach (1,77), kóz-kóz (1,81), júz-júz (1,223), ayaq-azaq (1,96), awaq (1,112), dize-tiza (2,395), til-til (1,265), tis-tish (2,28),

¹ Қайдаров Ы., Оразов М. Тюркологияға кіріспе. — Алма-ата, 1985. 93-б.

² Насилов В. М. Язык орхон-енисейских памятников. — М. 1960. — С.14.

³ Esletin: Dáslep dástannan, onnan soń «DLT» ten alınan mısallar beriledi.

baqay-baqanaq-ayrı tuyaqlılardıń eki tuyaǵınıń arası hám sol ekewiniń biri (3,192), qulaq-qulaq (1,148), bas-bash (1,226), ókpe-ópka (2,167), murın-burnı (1,473), tırnaq-tirinaq (1,187), tamaq-tamǵaq (1,435), qas-qash (3,166), tobiq-tonuq (1,198), bawır-baǵır (1,270), qoyın-quynı (2,399), turqı-turq-uzınlıqtı ańlatadı (1,333), iyin-jijn (2,176), teri-teri (1,177), emshek-emik (1,300), tumsıq-tumshuq (1,435), jawırın-jagrın (355), qarın-qarnı (2,365), bilek-bilak (1,366), azıw-azıq (haywannıń azıw tisi 1,95), kókirek-kóksi(1,233), erin-erin (1,106), tamır-tamir (1,456), bókse-boksak-1. Kókirektiń joqarǵı tárepi. 2. Hayallar bókse menen qoyını arasındaǵı jer (1,441), saqal-saqal (1,109).

Hár bir tildin sózlik quramındaǵı adam múshesiniń atamaları sol tildin sózlik quramınıń eń eski qatlamlarınıń biri bolıp tabıladı. Óytkeni, «... названия частей тела человека не принадлежит к таким категориям лексики, которые могут быть заимствованы одним народом у другого»¹.

Adam músheleriniń atamalarınıń bazı birewleri kóp mánili, metaforizaciyalıq hám metonimiyalıq qásiyetke iye bolıp keledi. Biz bul jerde tiykarınan anatomiyalıq atamaların tiykarǵı nominativ mánisin esapqa aldıq.

«Qırq qız» dástanınıń sózlik quramında bar biraq, «DLT»tiń tilinde ushıraspaytuǵın adam músheleriniń atamaları tómendegiler: tós, pánje, mańlay, burım, bel, arqa, san, omırtqa, bet, jilik, urt, gewde, jelke, gele, óńir, kelbeti, mush, sawsaq, alqım, dene, qonış.

Bunday sózlerdin «DLT» miynetinde ushıraspay, al dástanda ushırasıwınıń tiykarǵı eki sebebi bar, birinshiden, Maxmud Qashǵariydiń bul miynetinde XI ásirdegi túrkiy qawimleriniń tillerindegi, dialektlerindegi sózlerdin bári tolıǵı menen kirmegen, sonlıqtanda bul sózler túpkilikli túrkiy sózi bolıwına qaramastan, sózlikte sawlelenbey qalǵan bolıwı múmkin, ekinshiden, qaraqalpaq xalıq bolıp bul miynet jazılǵannan soń úsh-tórt ásirde keyin qalıplesken, sonlıqtan da bul sózler sońǵı dawirlerdin jemisi bolıwı da múmkin.

«Qırq qız» dástanınıń sózlik quramındaǵı tuwısqanlıq qarım-qatnastı ańlatatuǵın sózlerdi úsh bólimge ajratıp qarawǵa boladı:

a) Qanǵa baylanıslı tuwısqanlıq terminler: apa-aba (1,113), áke-aka (1,302), ini-ini (1,119), ata-ata (1,201), ul-oǵl (1,73), qız-qız (1,239), sińli-sińil (377), aǵayın, qarındas, sheshe, nashar, shal, jiyen, tuwısqan,

¹ Номинханов Ц. Д. Названия частей тела человека в тюркских и монгольских языках. — Элиста. 1962. — С.193.

bal-shağa, anna-ana (1,238), jora-jurj-hayaldın inisi. Eriniñ kishi ini-sine «ini» delinedi, jası úlken bolsa «ichi» delinedi. Erlerdiñ ózinen kishi qarındasına «siñil, baldız» delinip ózinen úlkenine «aka» delinedi (3,13).

b) Nekege baylanıslı tuwısqanlıq terminleri: kúyew-kuzag (3,18), kelin-kelin (3,18), tul qatın-tul uragút (3,147), erkek, er-er (1,70), quda, jesir, qostar, biykesh, qatın-kisi (1,318), qudasha, toqal, yar, shabaz, qańsiq-ógey, qańsiq ata, qańsiq oğul, qayın-qazıñ (2,123), qostar, toqal.

v) adamnıñ jasına baylanıslı terminler: jigit-jigit-barlıq nárseniñ jası (3,14), ġarrı-qarı (2,38), jaslıq-jashlıg (3,49), jas-jash-taza (3,175), Qatar -qurbı, bala, qurdas, shal, tul-tul-balağa qaratıla qollanıladı (3,147). Maxmud Qashǵariydiñ «DLT» miynetinde «qandash» sózine «atası bir aǵa-iniler» (3,392) dep túsiniq berilgen. Dástanda «qarındas» sózi atası bir aǵa-qarındastı ańlatadı. Sonday-aq, «kisi» sózi «adam» degen mánini de, «qatın» degen mánini de ańlatadı (3,244). «DLT» te «qańsiq» sózi «ógey» degen mánini ańlatadı: qańsiq ata, qańsiq oğul (3,393). Bul sóz dástanda ushıraspaydı.

Siyasiy-jámiyetlik sózler

Dástanda mámleketti basqarıw islerine, siyasiy turmısqa, adamnıñ sociallıq jaǵdayına baylanıslı qollanǵan sózler kóplesh ushırasadı. Bul tematikalıq topaǵa kiretuǵın terminlerdiñ basım kópshiligi qul iyelewshilik hám feodallıq jámiyetlik-ekonomikalıq formacıyaǵa baylanıslı sózler bolıp tabıladı: tóre-toru-insap (2,25), orda-ordu-sháhár (1,291), ġáziyne-komchu (1,395) tamǵa-tamǵa-shah h.t.b. tamǵası (1,400), bay-baj (3,173), xalıq-qamuǵ (2,124), kisi-er adam, kisi-qatın (1,318), kuñ. 1. Kuñ-kániyzek (2,87), 2. guñ-shorı (3,433), qul-qul (1,324), jawshı - savchi-kúyew menen kelinniñ ata-anaları arasında xat tasıp júriwshi elshi, (oǵuzcha, 3,445), wázir-juǵrush-xalıqtıñ arasınan wázirlikke kóterilgen adam (3,47), qala-kend (1,188), alaman-buzun-adamlar toparı (3,88), salıq-sejish (3,139), shatır-chatır (1,385), sırnay-gernay-borǵuj-úplep shertetuǵın sırnay (3,259), el-el (1,79), qorıqshı-qoruǵchi (3,260), jurı-jurı-bálent jerlerde saqlanıp qalǵan úydiñ orınları) 295), jarlıq-jarlıg-qagannıñ buyırǵı, xatı (3,49), urı-oǵrı (2,201), keniz-kazuz-jawan, hayal, qarız-alim (3,201).

Dástannıñ sózlik quramında áskeriy islerge baylanıslı qural-jaraq atamaları, áskeriy kiyim-kenshek atamaları urıs taktikasına baylanıslı sózler ushırasadı: qorǵan, qorǵansha-kend (1,239), oq-oq (1,181),

sawıt-saq jariq (3,173), nayza-súnú (2,306), qılısh-kilich (1,192), qın-kin (1,192), kisen-kishan (2,21), saqpan-salnu (3,389), sadaq-jasıǵ (3,57), sarı jay-ja (3,81), jaw-jag (1,180), jaraq-jaraǵ-ásker (1,294), jariq-urıslarda kiyetuǵın kóylek (3,23), Ispaxanı qılısh-Isfagan-qalanın atı. Ispaxanı qılısh-Isfixan qalasında soǵılǵan qılısh degendi ańlatadı, qalqan-qalqan (1,413), qońıraw-qońraǵu (3,397), bende-bandi (2,35), ásker-cherig (2,104), geze-kez-oq atatuǵın orın (3,332), qamaq-qabildi-qamaldı (2,136), atıspa-qatish (1,92), dabil-tovil-ańǵa shıqqanda qarshıǵa qus ushın qaǵılatuǵın ásbap. Qashǵariy bul sóz tuwralı bılay dep jazadı: «Men bul sózdi arabshadan alınǵan dep esaplayman. Lekin men bul sózdi túrklerdin eń shetki úlkelindegi haqıyqıy túrklerden esittim (3,180). Dabil qaǵıw-urısqa tayarlanıw (3,420), urıs-urush (1,192), tutqın-tutǵun (1,202). Dástannın leksikasında ushırasatuǵın, biraq «DLT»te joq áskeriy terminler: sawash, dar, úsh aǵash, sardar, batır, almas qılısh, shınjır, top, gúrsi, shabıspa-q, kisen, qural, súrgin, jeńis, qamaw, shoqpar, úsh qırılı polat nayza, jekpe-jek, atısıw, shabısıw, shayqasıw, ayqasıw, qozǵalań, moyın duzaq, jalaw.

Mal-sharwashılıǵına, quslar hám haywanatlar dúnyasına baylanıslı sózler

Dástannın sózlik quramında qaraqalpaq xalqının uzaq ásirler dawamında ekonomikalıq turmısındaǵı eń baslı tarawı—mal sharwashılıǵına baylanıslı sózler júdá kóp sanda ushırasadı. Mal sharwashılıǵına baylanıslı leksika ulıwma altay tilleri semyasına kiretuǵın xalıqlardıń turmısındaǵı eń áhmiyetli baslı tarawlardın biri, sonlıqtan da bul topaǵa kiretuǵın kópshilik sózler jumıstın altay qatlamına baylanıslı bóliminde sóz etildi. K.M.Musaev túrkiy tillerinin leksikasin salıstırmalı izertlewge arnalǵan jumısında bılay dep jazadı: «Проведенный анализ животных в тюркских языках показывает, что скотоводство являлось основным видом хозяйства у тюркоязычных народов с древнейших времен. Главными видами скотоводческого хозяйства были, судя по данным языка, коневодство, верблюдоводство и овцеводство»¹. Dástannın sózlik quramında mal sharwashılıǵına baylanıslı tómendegi sózler qollanılǵan: at -at (1,70), ingen-inan-urgashı túye (1,142), dońız-tońuz (1,296), ań-ań qustın atı (1,76),

¹ Мусаев К. М. Лексика тюркских языков в сравнительном освещении. —М.: Наука. 1975. С. 52.

quyriq-quzruq (2,344), jem-jem (1,444), qoy-qoj (1,127), bota-botu (2,393), túye-tewaj (1,147), atan-atan-pishtirilgen túye (1,105), buğa-buqa (3,246), buwra-buğra-erkek túye (1,397), teke-teka (3,113), eshki-echku (2,21), qoshqar-qoch-qoshqar, tiykari kochinar (1,311), kochingar (3,113), kochinar (3,392), qozı-qozi (1,215), tay-taj (1,304), tuyaq-tujaq (2,102), jılqı-jılqı-tört ayaqlı haywanlardın bäriniń atı(3,41), biye-bije (3,223), baytal-qısr (1,211), qulın-qulun (1,221), ılaq-oğlaq-eshki balası (1,141), muyız-moñuz(1,72), jun-jun(1,465), quyriq-qudruq (1,438), aygır-azgır (1,167), sıyır-sigir (1,344), tusaw-tushağ (16443), jaylaw-jalağ (2,410), jawır-jawur (3,16), jal-jal-jal-hámme türkiy qáimleri tillerinde de «jal» aqırğı pitetuğın mıshe degen mánide qollanıladı (3,75), jelin-jálin (3,323) h.t.b.

Dástannıń leksikasında bar, biraq «DLT»te ushıraspaytuğın mal sharwashılıǵına baylanıslı sózler: óris, bedew, tulpar, qaban, shopan, shabandoz, tana, mal-mal sózi «DLT»te «baylıq» mánisinde qollanılgan: Moldor kishi-bay adam, sawırsın, torı, omıraw, suwlıq, úyir, bedew, nar, tulpar, argımaq, jabağı tay, shaq, haywan, kópek iyt, maral, buyda, joni, tuwsha.

Dástannıń sózlik quramında quslar hám basqa da haywanatlar dúnyasına baylanıslı tómendegi sózler qollanılgan: qus-qush (3,12), qunduz-qundız-suw iyti (1,426), qanat-qanat (2,10), ğaz-qaz (1,255), tawıq-taqağı (1,417), qurt-qush-qurt (3,12), tazı-tajǵan (2,23), búlbil-sanduvach (1,481), quzǵın-quzǵın (1,412), uya-uya (3,342), arıslan-arıslan (1,105), úyrek-órdaq (2,34), torǵay-toriǵa (3,189), shabaq-chabaq (1,361), jılan-jılan (1,147), baqa-qurbaqa (3,134), kiyik-kejik (1,170), balıq-balıq (1,103), túlki-tilku (1,404), jolbarıs-barıs (1,330), ájdarhane-jshlan (3,170), sunqar-soñqur (2,101), aq tuyǵın-tegiń-cusarlar semyasına kiretuğın jirtqısh haywan (3,381), quw-quǵu (3,245), qara qus-qaraqush-qırǵıy (3,240), qasqır-bóri (1,404).

Dástannıń leksikasında bar, biraq «DLT»te ushıraspaytuğın haywanatlar dúnyasına baylanıslı sózler: palapan, qulan, shıbın, shortan, shayan, gúrji, shekshek, qoyan, qoraz, tawıq qus, pár, saǵal, iytelgi, jalapaq, alasar, súlik.

Ósimlikler dúnyasına hám diyqansılıqqa baylanıslı qollanılatuğın sózler

Qaraqalpaq xalqı eski waqıtlardan baslap-aq ósimlikler dúnyasını jaqsı bilgen hám diyqansılıq penen shuǵıllanǵan, sonlıqtan da

dástannıń leksikasında ósimlikler dúnyasına hám diyqansılıqqa baylanıslı sózler kóplep ushırasadı: alma-alma (1,150), piste-bitrik (1,441), qamıs-qamış (1,456), jemis-jemish (2,19), terek-terak (1,390), dántaruǵ (2,118), qaraǵay-qazıń qayın (3,380), aǵash-jıǵash (2,28), arsha-archu (1,303), shıbıq-chibıq (1,309), qawın-qagun (2,335), urıq-urug (1,95), jantaq-jandaq (3,51), puta-butaq (1,180), shaqa-butiq (2,151), tamır-ildiz (3,47).

Dástannıń leksikasında bar, biraq «DLT»te ushıraspaytuǵın ósimlikler dúnyasına hám diyqansılıqqa baylanıslı sózler: jap. Prof. N.A.Baskakov bul sózdi eski iran tiliniń elementi dep boljaydı¹. Daqıl, badam, qos jegiw, juwsan, goza, egin, torańıl, shóp, partaw, seksewil, juwsan, shat, porıq, qańbaq, toǵay, taw miya, súyrik, sıırıq, qamıs, pishen, aq terek.

Turmıslıq buyımlarǵa baylanıslı sózler

«Qırq qız» dástanında qaraqalpaq xalqınıń kúndelikli turmısına baylanıslı-turaq jay, onıń túrlerine, bólimlerine baylanıslı, kiyim-ken-shekke, azıq-awqatqa, xojalıqtaǵı buyımlardıń atamalarına baylanıslı qollanǵan sózler ushırasadı:

a) turaq jay hám onıń túrlerine baylanıslı qollanılatuǵın sózler. Dástannıń leksikasında qaraqalpaq xalqınıń kúndelikli turmısına baylanıslı—turaq jay, onıń túrlerine baylanıslı tómendegidey sózler qollanılǵan: jay, otaw, úy-ev (1,73), qos, ılashıq, párdiywal, beldeu, úzik, «diywal» «DLT»te diywal mánisin ańlatıw ushın «tam» sózi qollanılǵan (1,186), oshaq.

b) kiyimniń túrlerin bildiretuǵın sózler: Dástannıń sózlik quramında kiyimniń túrlerin bildiretuǵın sózler—bas kiyimdi ańlatatuǵın sózler, úst kiyimdi ańlatatuǵın sózler, kiyimniń bólimlerin ańlatatuǵın sózler, kiyimniń qanday materialdan islengenin ańlatatuǵın sózler bolıp bólinedi:

1. Bas kiyimdi ańlatatuǵın sózler: malaqay, qundız telpek, qundız bórik, taqıya, bórik-bórk-bas kiyim (1,333), jıǵa, tilla-taj, sáwkele, sálle-suluq (3,278), jumır kiygen basına, sharshı-saraǵuch-shalgısh (1,449) h.t.b. Qashǵariydiń «DLT» miynetinde «toppı» sóziniń etimologiyası tuwralı pikirler ushırasadı: «tubu-tóbe, tubu-adamniń tóbesi, sonnan toppı»(3,255);

¹Баскаков Н.А. Состав лексики каракалпакского языка и структура слова.// Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков. — М. 1962. — С.71.

2. Üst kiyimlerden anlatatugın sözler: etik-etuk (1,98), ishik-ichuk-ishik-haywanlardin terisinen tigilgen postın (1,99), kóylek-kónlaq (3,394), Anardı japqan tumarı-bagirdaq-hayallar kókiregine tağatugın nárse (1,460), ton-ton-sırttan kiyetugın kiyim (3,166). Dástannın leksikasında bar, biraq «DLT»te ushıraspaytugın üst kiyimlerden anlatatugın sözler: shekpen, shapan, belbew, gewish;

3. Kiyimnıń bóleklerin anlatatugın sözler: jağa-jaqa (1,254), túyme-tugma (1,406), jeń-jeń (3,373), etek-etak (1,98), shalgay-chalgaw-qus qanatının ushı (3,259). Dástanda bar, biraq «DLT»te ushıraspaytugın kiyimnıń bóleklerin anlatatugın sözler: balaq, ilgek, quraq;

4. Bezeniw buyımların anlatatugın sözler: altın qaslı - júzik(3,26), monshaq-munchaq(2,320), bilezik-bilazuk(3,222);

5. Kiyimnıń qanday materialdan islengenin bildiretugın sözler: parsha-barchin(1,168), jipek-barchin-jipek(3,171). Dástanda bar, biraq «DLT»te ushıraspaytugın sözler: qundız telpek, hasıl kiyim, zer jıga, tilla taji, torqadan kiyim kiygizdin, maqpal, tilla tumar.

«Ton» sózi Qultegin esteliginde de ushırasadı: «ichra ashısız, tashra tonsız javız jablaq budında uza olurtım (я сел на царства над народом, у которого внутри не было пиши, а снаружи - одежды, (народом) жалким и низким)»¹. Bul jerde «ton» sózi «ulıwma kiyim» degen mánide qollanılğan. Qashgariydın «DLT» miynetinde «ton» sózi «sırttan kiyetugın kiyim» mánisinde qollanılğan: Tash ton-sırttan kiyetugın kiyim (3,166). Qaraqalpaq tilinde «ton» sózi qoydın terisinen kelte etip tigilgen, jağalı, qalın sırtqı kiyim mánisin anlatsa, al «Qırq qız» dástanında da ulıwma kiyim mánisinde qollanılğan: qutlı bolsın alğan at-ton sarpayın. «Ton» sózinıń qaraqalpaq tilindegi mánisin dástanda «qos jağalı ishik» sózi anlatadı: Basın tıgıp buwlıgıp, qos jağalı ishikke. Prof. N.K.Dmitriev «shapan» sózin túrkiy tillerine parsı tilinen kelip kirgen dep esaplaydı². Biraq sońğı basılıp shıqqan «Parsisha-russha sózlikte»te «shapan» sózi ushıraspaydı, sonlıqtan da onı óz sózlik qatlamnıń ishinde qaradıq³. «Kóylek» sózi «DLT»te «kónlak» formasında ushırasadı (3,394). Túrkiy tillerindegi kiyim-kenshek atamaları boyınsha miynet jazğan ózbek ilimpazı M.Asamatdinova «kóylek» sózinıń kelip shıgıwın bılayınsha tusindiredi: «Это название

¹ Малов С. Е. Памятники древнетюркской письменности. — М. 1951. — С.32.

² Дмитриев Н. К. О тюркских элементах русского словаря. // Лексикограф. сб. — вып III. — М. 1958. — С.35.

³ Персидско-русский словарь. М. 1985. Т. I. II.

произошло от слова «Көң»-выделенная кожа, юфть-лак аффикс»¹. «Belbew» — qaraqalpaqlarda shapanniń yamasa tonniń sırtınan beldi buwatugın buyımnıń atı. Bul sóz qurılısı boyınsha «bel» hám «baw» degen eki sózden ibarat. «DLT» miynetinde bul sózdiń ornına «qur» forması ushırasadı: «Er qurin qurshańdi-er adam belbewin bayladı (2,290). «Torqadan kiyim kiygizdiń» degen mısaldagı «torqa» sózi eski túrkiy dáwirinde «jipek» degen mánini bildiretuğın sóz bolğan. Bul sóz mongol tillerinde de «torgan» túrinde saqlanıp «jipek» degendi bildiredi.

v) Aزیq-awqatqa baylanisli qollanilatugın sózler: «Qırq qız» dástanındağı aزیq-awqatqa baylanisli qollanilatugın sózler qaraqalpaq xalqınıń materiallıq turmısı menen tıgız baylanisli. Qálegen tilde sonıń ishinde qaraqalpaq tilinde de xalıqtıń rawajlanıw basqıshlarında aزیq-awqat atamaları da birge rawajlanıp kelgen. Dástannıń leksikasında bul tarawğa baylanisli tómendegi sózler qollanılğan: awqat-azuq (1,97), as-ash (1,80), shórek-churak-gulshe (1,369), nan-etmak (1,218), may-jag (2,17), pal-bal (2,409), suw-suv (2,76), duz-as mánisinde-tuz (1,216), sút-sut (1,189), ayran-ayran (1,142), qaqlangan qoy eti-qaq et (2,326), et-et (1,70) sharap-suchik-sharap, ishimlik (3,406), qaymaq-qaqmaq (3,181) uw-ağı (1,301).

«DLT»te ushırasatuğın aزیq-awqatqa baylanisli sózlerdiń ayırımları semantikalıq jaqtan ózgeriske ushırağan. Máselen, «DLT» te «azuq» sózi «ulıwma awqat, as» degen mánini ańlatsa, házir ol mánisi jagınan birqansha tarayıp «aزیq-awqat» sóz dizbeginiń qurılısında ushırasadı. Sonday-aq, «DLT» te «ash» sózi ulıwmalastırıwshı «tamaq, awqat» mánisin ańlatsa, «Qırq qız» dástanında da sol mánisinde ushırasadı: Kimler berer ishetuğın asındı. Bul sózdiń ózbek tilinde mánisi tarayıp awqattıń tek bir túri «palaw» degen mánide jumsaladı².

Dástanda bar, biraq «DLT»te ushıraspaytuğın aزیq-awqatqa baylanisli sózler: tamaq, tağam, nabat, awqat, gúrish, kabap, shay, qant, qazan, shalap, may sók, bılamıq, shılım. Bul sózlerdiń ayırımları qaraqalpaq tiliniń túpkilikli sózleri bolıp, al geyparaları ózlestirilgen sózler bolıp esaplanadı, sonlıqtanda onı keyingi tarawlarda sóz etemiz.

g) Kúndelikli turmısta qollanilatugın zatlardıń atamaları: «Qırq qız» dástanınıń sózlik quramında kúndelikli turmısta qollanilatugın hár qıylı buyımlardı hám miynet quralların ańlatatuğın sózler kóplep

¹ Асаматдинова М. Название одежды и ее частей в узбекском языке. А.к.д. — Ташкент. 1969. — С.16.

² Икрамова Н. Узбекская кулинарная лексика. А.к.д. — Ташкент. 1983. С.7.

ushırasadı: digirman-tegirman (3,282), kópshik-kópchuk-erdiń ústine salınatuǵın jabıw (1,443), qazan-ashig (1,86), qayıq-qajıǵ (1,126), kósew-kuzaku (1,418), taraq-tarǵaq (1,434), pıshaq-bıchaq (1,366), oshaq-ochaq (1,452), oraq-orǵaq (1,141), qaqpıaq-qapǵaq (1,437), tósek-toshaq (1,369), qulp-kiritlik (1,463), qamshı-qamchi (1,395), besik-beshik (1,239), balta-baldu (1,395), jip-jip (3,431), dári-ot-dári (1,71), dastıq-jastuq (3,50) qasıq-qashuǵ (1,457), júk-juk (1,218), mes, qumǵan (1,412), kópir-kóprúk (1,443), ayna-kózuǵu (3,52), iyne-jigna (2,10), shanaq-chańaq (2,335), qabaq-qabaq (1,465), gúrek-kurak (2,335), kiyiz-kigiz (1,307), keme-kema (1,188), kólik-kólik-júk tasıwshı haywanlardıń arqası (1,372), toqpaq-urıs quralı-toqımaq-kir juwıwshınıń kirdi uratuǵın tayaǵı (3,192), ıdıı-idish (1,92), tikesh-tikunch-nanbaylıq kásipke tán termin (1,339), esik-eshik (1,168).

Dástannıń tilinde bar, biraq «DLT»te ushıraspaytuǵın sózler: ayıl, qanjıǵa, qarshın, shıraq, arsha, tırma, pár tósek, kendir jip, saqpan, ılaq oynaw, kókpar, zánǵı, tebingi, shıra, jaba, qara tiyin, qalta, gawhar shıraq, terlik, ilmeshek, pátpelek, ayna, teben, qazıq baw, shópshik, tayaq, qazıq, may qabaq, wáj, zat, keli, enshi, arba, taǵa, dorba, aw, tutqa, bóktergi.

Endi kúndelikli turmısta qollanılgan ayırım buyımlardıń atamalarına toqtaymız: «Oshaq» qaraqalpaq xalqınıń turmısında úydi jılıtıw hám awqat pisiriw ushın qollanılgan. Bul sóz Qashǵariydiń sózliginde «ochaq» formasında ushırasadı. «Oshaq» sóziniń etimologiyasını E.V.Sevortyan bılayınsha túsindiredi: ot (ogon)-chaq(jech)¹. «Qırq qız» dástanında «oshaq» sózi jerden qazıp islengen oshaq mánisinde qollanılgan: Kóp alaman kelgen soń, tórt qırlap oshaq oydırdı. I.A.Gabeskeriya túrkiy tillerindegi «kópir» sóziniń etimologiyası tuwralı ayta kelip bılay dep jazadı: «В противовес мнению о тюркском происхождении «коргу» «мость», более убедительной кажется связь этого слова с греческим «gefıga»-«мость». По-видимому «коргу» заимствовано тюркскими языками посредством какого-либо иранского языка Средней Азии из греческого»². Bul pikir menen kelisiw qıyın, bizińshe, ol ele de anıqlawdı talap etedi. «Pıshaq» sózi kúndelikli turmısta jiıy qollanılatuǵın buyımdı anlatadı. Qashǵariydiń sózliginde bul sóz

¹ Севортян Э. В. Этимологический словарь тюркских языков. — М. 1974. Т.1, — С.425.

² Габескерия Ш. Лексика произведений Юнуса Эмре. — А.к.д. — Тбилиси. 1984. — С.20

«bichak» túrinde ushırasadı (1,366). Bul sóz etimologiyalıq jaqtan «pish», «pishiw» feyiliniń tiykarında payda bolıp, feyil túbirine atlıq jasawshı aq qosımtası qosılǵan. Al «páki» sózin etimologiyalıq jaqtan I.A.Ismaylov «pakana» (малорослый, низкорослый) sózi menen baylanıstıradı: «... начальный слог этого слова связан со словом пак, бак плюс словообразующий affiks-i(-ki) -ke t.e. pak(bek+i)ki-)ke=peki, pekki, páki»¹. Bul sóz dástanda házirgi tildegi mánisinde qollanılǵan: Páki menen bir qırıp, mańlayda qıyǵash qasıńdı (300). «Qasıq» sózi etimologiyalıq jaqtan «DLT» miynetindegi «qazıq» sózi menen baylanıslı: «... что касается этимологии термина «кошик», то вполне возможно, что оно происходит от древнего «казік» (деревянная посуда» (1,363)². Qaraqalpaq xalqınıń kúndelikli turmısında qollanılataǵın qasıqlar da ótken dáwirlerde tiykarınan aǵashtan tayarlangan. «Qırq qız» dástanında «qasıq» sózi tómendegi misalda qollanılǵan: Qalǵansha tap qasıq qan, Bar kúshti soǵan beremiz.

Waqıttı, ólshem birliklerin hám abstrakt túsiniklerdi bildiretuǵın sózler

Dástannıń sózlik quramında waqıttı, jıl máwsimlerin, mezgildi, ólshem birliklerin ańlatıw ushın tómendegi sózler qollanılǵan: jıl-jıl (1,80), búgin-bukun (1,227), tın-tın (1,252), ay-aj (1,110), aqsham-axsham (1,131), gúz-kuz (2,133), qıs-qış(1,111), jaz-jaz (2,199), erte -erta (1,145), gewgim-ińir(1,120), qulash-qul ach (1,340), soń-soń (3,369). Dástanda bar, biraq «DLT» te ushıraspaytuǵın waqıt hám ólshem birliğin ańlatatuǵın sózler: erteń, kesh, arqa, qubla, arshın, sáhár, mezigil, báhár, keshe, bıyıl, tanap. Prof. N.M.Shanskiy «arshın» sóziniń etimologiyası tuwralı ayta kelip, bılay dep jazadı: «Заимствовано в XVI в. из татарского языков. Татарский (т.е. тюркск.) «аршын»-«15 или 16 вершков-локоть» восходит к персид. «арш» ars-локоть 15 или 16 вершков»³.

«Qırq qız» dástanınıń sózlik quramında abstrakt túsiniklerdi ańlatatuǵın tómendegi sózler qollanılǵan: kewil-kónul (2,23), qut-qut

¹Исмайлов И.А. О бытовых терминах в тюркских языках. — Ташкент.: Фан.1980. — С. 30.

²Исмайлов И.А. О бытовых терминах в тюркских языках. — Ташкент.: Фан. 1980. — С. 34.

³Шанский Н. М., Иванов В. В., Шанская Т. В. Краткий этимологический словарь русского языка. — М. 1975. — С.29.

(1,118), qádir-kadr. 1. qıyın 2. kúshli (1,344), ant-and (1,78), kúlki-kulunch (3,385), aqıl-asurtıuq er-aqıllı adam (3,446), tataw-qayǵı, uwayım-qadǵu (3,331), ótinish-otunch-qarız (1,151), qorqınış-qorqunch (3,183), uyqı-uzqu (1,75), ósh-óch (1,79), tilek-tilak (1,390), isenim-inanch (3,452), úmit-umunch (3,452).

Dástanda bar, biraq «DLT»te ushıraspaytuǵın abstrakt túsiniqlerdi ańlatatuǵın sózler: miyrim, ómir, tatıw, nur, amanat, dańq, dárt, dáwran, jan, máni, shara, yosh, mártlik, keleshek, nesiye, gúman, aqıl, tásele, dedik, ayrıqsha, shárt, sheshenlik, ilaj, gúres, maqul, káramat, náwbet, ar, sher, un, qátere, ayralıq, ayqay, abıray, nasaq, shuǵıl, kek, ıqtıyar.

Tábiyat qubılıslarına baylanışlı sózler

Dástan leksikasında tábiyat qubılıslarına baylanışlı tómendegi sózler qollanılǵan: jel-jel (1,252), qar-qar (1,195), duman-tuman (1,157), muz-buz (1,195), hól-ól (1,83), sel-aqın (1,171), samal-esin (1,284), tubi qopdi-samal esti (2,10), hawa-achuq kók (1,95), bult-bulit (1,156), shaqmaq-shaxmaq-ot jaǵıw (2,114), jańbır-jaǵmur (1,270), qıraw-qıraǵu (1,417).

Dástanda bar, biraq «DLT»te ushıraspaytuǵın tábiyat qubılıslarına baylanışlı sózler: dawıl, sáwle, boran, úrgin.

Qaraqalpaq tilindegi «jel», «samal», «shamal», «dawıl» sózleri kópshilik jaǵdaylarda sinonim sózler retinde qollanıladı. Bulardıń ishinen «jel» sózi túrkiy tillerine ortaq leksikalıq birlik bolıp esaplanadı. Qaraqalpaq ádebiy tilinde «samal» sózi ónimlirek qollanıladı hám ádebiy tilde norma retinde qabıllanǵan. Akademik V.V.Radlov óziniń «Опыт словаря тюркских наречий» miynetinde «samal» hám «shamal» sózleriniń mánilik ózgesheliklerin bılayınsha túsindiredi: «samal»-тихий ветерок, shamal-ветер»¹. «Dawıl» qaraqalpaq tilinde «kúshli esken samal» mánisinde jumsaladı. Dástannıń leksikasında da bul sózler mánilik ózgesheliklerge iye:

Bul tósinđi esken jelge keripseń (70),
Az ǵana samal esedi (200),
Kún shıǵardan keldi endi bir shamal (423).
Arqadan ısqırıp dawıl eser me?

¹Радлов В. В. Опыт словаря тюркских наречий. Т.IV. ч. I. 1911. — С.433., 992.

Ayırım ilimpazlar «samal» sózin arab tilinen ózlestirilgen sóz dep esaplaydı. «DLT» te «samal» sóziniń ushıraspawına qaraǵanda, bul pikirge qosılıwǵa boladı¹. «Boran» sóziniń etimologiyası tuwralı pikirler birdey emes, sebebi túrkiy, slavyan, mongol, iran, ugro-fin tillerinde «vira» túbirinen jasalǵan sózler kóplep ushırasadı. Bul sózdi T.A.Bertagaev, G.Derfer mongol tilinen ózlestirilgen dep esaplasa, N.M.Shanskiy, M.Fasmer onı túrkiy tillerindegi «vur»(vertet) sóziniń tiykarında payda bolǵan dep qaraydı. «DLT»te boran sóziniń mánisi «qaz» sózi menen berilgen «qaz boldi-boran boldı»(3,161).

Tálim-tárbiya hám kásipke baylanıslı qollanılatuǵın sózler

Dástanda tálim-tárbiyalıq sıpattaǵı hám xalıqtıń ruxıy ómirine baylanıslı tómendegi sózler qollanılǵan: bilimpaz-bilik-ilm (1,253), jır-jır (2,22), sóz-sóz (3,136), tálim-telim (1,179), qobız-qobuz (1,346), qosıq- qoshuǵ (1,357).

Dástanda qollanǵan, biraq «DLT» te ushıraspaytuǵın sózler: naqıl, qaǵaz, xat, násiyat, keńes, oyın, jumbaq, qáde, nusqa, dástan, arız, joqlaw, tımsal, tárbiya, nama, duwtar, saz.

«Qırq qız» dástanınıń leksikasında az sanda bolsa da kásipti hám onıń túrlerin bildiretuǵın sózler qollanılǵan: táwip-otchı(3,172), seyis, sheshen, jıraw, qorrashı, shopan, usta, sawdager, bazarshı, palshı, kásip, satıwshı, sazshı, palshı, urı, qaraqshı, qarawıl, talap, shabandoz, palker, shayır, jırshı, alım h.t.b.

Kosmos deneleri, geografiyalıq obyektlerdi hám jer astı baylıqların bildiretuǵın sózler

Dástannıń sózlik quramında kosmos deneleri hám geografiyalıq obyektlerdi ańlatıw ushın tómendegi sózler qollanılǵan: kún-kun (1,177), shıǵıs-kun tuǵsuǵ (1,430), elat-elat (1,83), jer-jer (1,83), tawtaǵ (1,96), jar-jar (3,156),alap-alan (1,154), juldız-julduz (3,47), kól-kól-teńiz (3,149), topıraq-tupraq (1,194), ay-aj (1,258), taqır-taqır jer-daraqsız, binasız jer (1,342), teńiz-teńiz (3,374), kesek-kesak (1,372), qum-qum (1,114), jol-jol (3,451), qır-qır-shólistanlıq mánisinde (3,46), jurt-jurt-bálent jerlerde saqlanıp qalǵan úydiń orınları, diy-

¹Рустамов Л. 3. Арабо-иранские заимствования в казахском языке. А.к.д. — Алма-Ата. 1963. — С.6.

wal, qorganniń qaldıqları, qala, qorgasın, polat, kómir-kómirluk-kómir daraǵı (1,464).

Dástanda qollanǵan, biraq «DLT»te ushıraspaytuǵın sózler: shól, qula dúz, dala, shólistan, dóń, ataw, dárya, bulaq, mákan, qıya shól, quw dala, sala, saǵa, jıra, say, qubla, arqa, jılǵa, or, tarmaq, taslaq jer, sholpan.

Toponimler

«Qırq qız» dástanında tómendegi toponimler qollanılǵan: Túrktan, Noǵaylı, Qızıl bas, Miywalı ataw, Sarkop, Jańa dárya, Aq dárya, Xorezm, Ayna kól, Aq bulaq, Qara taw, Qashal, Qorıq kól, Tapsań kól, Bawır kól, Iran-Turan, Shırshıq, Ashtarxan teńizi, Qap tawı, Dárbent taw, Madina, Qara teńiz, Shaǵır taw, Qıran taw. Dástandaǵı toponimlerden etnotoponimlerge, oronimlerge, mikrotoponimlerge, makrotoponimlerge, gidronimlerge bólip qarawǵa boladı:

1. Etnotoponimler. Dástanda úsh etnotoponim qollanılǵan: Túrktan, Noǵay, Qızılbas. TÚRKSTAN etnotoponimi. Bul toponim qurılısı boyınsha eki komponentten turadı. Birinshi komponenti «türk» sózi «kúshli, qúdiretli» degen mánini ańlatadı. Biziń eramızdın 545-jılları türkler xalıq sıpatında tariyxıy arenaǵa shıǵadı¹. Bul sóz eski runalıq jazba esteliklerdin tilinde «Türk budun» türinde ushırasadı². Qashǵariydin «DLT» miynetinde «..Xudo davlat qeshini türkler burchida yaratdı. Falakni ham shular mulkiga moslab aylantirdi. Ularni türk dep atadı, mulikka ega qildi, ularni zamonamizning xoqonlari qilib qutardi», — dep kórsetiledi³. Al «stan» sıńarı parsı tilinin elementi bolıp, belgili bir orındı, aymaqtı ańlatadı. (Salıstırıń: Túrktan, shólistan, qábirstan, gúlistan h.t.b.)

NOǴAYLÍ toponimi. Noǵaylı etnotoponimi tariyxıy jaqtan Altın Orda tusında hám ol qulaǵannan keyin XV—XVI ásirdegi noǵaylı birlespesinin atı menen baylanıslı⁴. Noǵaylı dástanda Qırq qızdın mákanı, tuwǵan eli sıpatında súwretlenedi. Tariyxıy faktlerge qaraǵanda qaraqalpaq xalıq xalıq sıpatında usı noǵaylı ordasında qalıplesken⁵.

¹ Хайдаров Э., Оразов М. Түркологияға кириспе. — Алматы. 1985. — Б.89

² Малов С. Памятники древнетюркской письменности. — М. 1951. — С. 28.

³ Қашғарий. ДЛТ. — Т.І. — С.43.

⁴ Қарақалпақстан АССР тарийхы. — Нөкис. 1989. — Б.63.

⁵ Насыров Д. С. Становление каракалпакского общенародного разговорного языка и его диалектная система. — Нукус — Казан, 1976. — С.111.

Nogaylı etnonimi runalıq jazba esteliklerde de, sonday-aq «DLT» miynetinde de ushıraspaydı. Bul etnotoponim Shıngısxannıń tusındaǵı Nogay xannıń atı menen atalǵan.

QIZILBAS toponimi. Qaraqalpaq tilinde «Qızılbas» etnotoponimi eki túrli máni ańlatadı: Birinshiden, «qızılbaslar» dep túrkiy qáwimleri Sefevidler ústemligi waqtındaǵı iranlı shiytlerdi ataǵan, sebebi XVI ásirde sunnitler menen bolǵan diniy urıslarda iranlı shiyt áskerleri baslarına qızıl sálle orap júrgen. Sonday-aq, sefevid shaxlarınń tárepinde urısqaan ayırım túrkiy qáwimleri de «qızılbaslar» dep atalǵan¹. «Qızılbas» dep qaraqalpaq dástanlarında kópshilik jaǵdaylarda qalmaqqlar atalǵan. Usıǵan qaraǵanda, orta ásirlerde islam dininiń basqa aǵımı tárepindegi, basqa dindegilerdiń barlıǵın «kápirler, qızılbaslar» dep ataǵan bolıwı múmkin.

2. Oronimler. «Qırq qız» dástanınıń leksikasında taw, jar, tóbeshik, ataw atamaları yaǵnıy, oronimiyalıq indikatorlardan jasalǵan toponimlerde ushırasadı: Qarataw, Qap tawı, Shaǵır taw, Dárbent taw, Miywalı ataw. Izertlewshiler oronimlerdiń basqa toponimlerge salıstırǵanda tilde uzaq waqt saqlanatuǵın kórsetedi:

QAP TAWÍ toponimi. Dástanda «Qap tawı» toponimi salıstırıw mánisinde qollanılǵan: Óz oyınsha Altınay, Qap tawınday boladı. (233). «Qap tawı» toponimi etimologiyalıq jaqtan «Kavkaz tawı» degen toponim menen baylanıslı. Bunda «Kavkaz» sóziniń dáslepki bir buwını alınǵan:kav-qap. Orta ásirlerdegi arab tariyxshısı Masudidiń miynetlerinde «Qabx-Kavkaz tawlarınıń atı» dep túsiniq berilgen.

DÁRBENT TAW toponimi. Dástanda qollanılǵan «Dárbent taw» toponimi de Kavkaz tawları menen baylanıslı. Házirgi Daǵıstan Respublikasınıń aymaǵında Dárbent qalası elege shekem bar. Dástanda súwretlengen qalmaqlardıń mákanı da usı Dárbent qalasına jaqın jerde Kaspiy teńiziniń (dástandaǵı Ashtarxan teńizi) jaǵalawına jaqın jerde házirgi Qalmaq Respublikasınıń aymaǵında jaylasqan. G.S.Sablukovtıń miynetinde Qıpshaq qalalarınń XIII—XV ásirdegi ishki jaǵdayı sóz etilip, onda Dárbent qalası da tilge alınadı: «..Dárbent-na beregu Kaspiyskogo morya.»²

3. Mikrotoponimler. «Qırq qız» dástanınıń sózlik quramında kishi jer, awıl, qala atamaları-mikrotoponimlerde ushırasadı. Olar Miywalı,

¹ Персидско-русский словарь. — М.1985. т. 2 — С. 266.

² Саблуков Г. С. Очерк внутреннего состояния кипчакского царства. — Казань, 1895. — С.27

Sarkop, Múshkil, Qashal, Madina toponimlari. Bulardan «Sarkop» toponimi házirgi Qaraqalpaqstan Respublikası Beruniy rayoni aymagındaǵı Sarkop awılı menen baylanıslı. Bul toponim túrkiy jazba esteliklerinde ushıraspaydı, ol tuwralı tek xalıq awızındaǵı ańız-áńgimeler ǵana saqlanıp qalǵan. «Sarkap» parsı sózi bolıp «qorǵan» mánisin ańlatadı. Dástandaǵı «Miywalı ataw», sońın ala «Qırq qız» qorǵanı dep atalatuǵın qorǵan—házirgi Elliqqala rayoni aymagında jaylasqan eliwe shamalas qorǵanlardıń biri. «Madina» toponimi 622-jıllardan baslap islam dininiń payda bolıwı hám rawajlanıwında úlken áhmiyetke iye Araviya yarım atawındaǵı qalanı ańlatadı, ol Muhammed payǵambardıń watanı dep kórsetiledi.

4. Makrotoponimler. Túrkstan toponimi arqalı XVII—XVIII ásirlerde Sırdarıyanıń joqarǵı jaǵında qaraqalpaqlardıń jasaǵan aymaǵın bildiredi. Sonlıqtan da dástan «Ata jurtı Túrkstanda» dep baslanadı. Bul haqqında qaraqalpaq xalqınıń tariyxıy qosıqlarınıń biri «Qaraqalpaq» qosıǵında: «Sırdarıyanıń eki boyın jayladı, bul Túrkstan xalıqqa bolıp paydalı, Úsh júz qırq jıl Túrkstandı jayladı, Xorezmge kósher boldı qaraqalpaq»¹ dep jırlanadı.

Xorezm toponimi. Aral teńiziniń qubla tárepinde jaylasqan áyyemgi xorezmiyler mámleketiniń atı menen baylanıslı.

Iran toponimi. Dástandaǵı unamsız qaharmanlardıń biri Nádirshahtıń watanı sıpatında kórsetiledi. Irannıń patshası Nádirshah 1740-jılları Xiywanı basıp alıp, Xorezmdi baǵındırǵan. 1741-jılı iranlılardıń ústemligine qarsı xalıq kóterilisi bolıp, kóterilishhiler Xiywanı azat etken. Dástanda Gúlayım óziniń qırq qızı menen barıp Arıslan batırdıń eli Xorezmdi Nadirshahıń eziwinen azat etedi.

5. Gidronimler. Gidronimler suw obyektleri atamalarınıń keynine kól, dárya, bulaq, teńiz indikatorlarınıń dizbeklesiwı arqalı jasaladı. Olar tómendegi ózgesheliklerine iye: a) Zattıń xarakterli belgilerin, onıń sırtqı kórinisin bildiretuǵın sózlerge dárya, bulaq, kól sózleri jalǵanadı. «Qırq qız» dástanda Aq bulaq, Aq dárya, Qorqıt kól toponimleri qollanılǵan.

b) Bir obyektin qandayda bir ayırmashılıǵın ekinshi obyektke salıstırıw arqalı jasalǵan gidronimler: Jańa dárya, Ayna kól, Bawır kól. **Jańa dárya toponimi.** Bul toponim qaraqalpaq xalqınıń «Qaraqalpaq» degen tariyxıy qosıǵında da ushırasadı: Qırq jıl mákan etti Jańa dáryanı, Xalıqtıń tómén boldı turmıs awhalı». XVII—XVIII ásirler de

¹ Қарақалпақ фольклоры. — Нөкіс. 1980. V том. — Б. 384.

qaraqalpaqlar Sırdárya hám onıń tarmaqları Quwan dárya menen Jańa dárya boylarında jasap, irrigaciyalıq sistemalar qurǵan¹. Dástanda Jańa dárya qalmaqlardıń xanı Surtayshanıń Sarkop qalasın basıp alıw ushın tayarlanıp atırǵan jeri sıpatında kórsetilgen: Tayarlanıp biziń eldi talawǵa, mákan etti Jańa dárya jaǵasın(48). Qashǵariydiń sózliginde «Ayna kól» toponimine jaqın «ay kól» toponimi ushırasadı, oǵan «Osh qalasına jaqın jerdegi kóldiń atı» (3,149) dep túsiniq berilgen.

Dástandaǵı toponimler qurılısına qaray dara hám qospa bolıp ekige bólinedi. Dara toponimler: Olardıń ayırımları túbir sóz (Xorezm, Turan, Madina, Qashal), al geyparaları morfologiyalıq usıl menen jasalǵan dórendi sózler (Miywalı, Túrktan, Shaǵırlı, Noǵaylı). Qospa toponimlerdiń dástanda eki túri ushırasadı: 1. Eki komponenti de atlıq sózler bolǵan toponimler: Ayna kól, Bawır kól, Ashtarxan teńizi, Qap tawı, Dárbent taw, Iran-Turan qala. Akademik V. V. Radlov «turan» dep atalatuǵın túrkiy qáwimleri bolǵanlıǵın xabarlaydı. Turan qala toponimi usı turanlı túrkiy qáwimleriniń watanı bolıwı kerek².

2. Birinshi sıńarı kelbetlik, ekinshi sıńarı atlıq sózler bolǵan toponimler: Jańa dárya, Aq dárya, Aq bulaq, Qara taw, Qara teńiz x.t.b

Dástandaǵı waqıyalar aymaqlıq jaqtan bir-birine qashıq jaylasqan úsh geografiyalıq ortalıqta bolıp ótedi: a) Ata jurtı Túrktanǵa baylanıslı-Shırshıq, Jańa dárya, Túrktan toponimleri; b) Arqa Kavkazǵa baylanıslı: Qap tawı, Dárbent tawı, Ashtarxan teńizi toponimleri; v) Házirgi Qaraqalpaqstan Respublikası aymaǵında ushırasatuǵın Sarkop, Qırq qız, Qırantaw, Aqdárya, Qarataw, Shaǵırlı toponimleri. Dástanda «Sarkop» toponimi 68 ret, «Miywalı» toponimi 50 ret, «Túrktan» toponimi 38 ret, «Xorezm» toponimi 30 ret qollanılǵan.

Antroponimler

«Qırq qız» dástanında tómendegi antroponimler ushırasadı: Gúlayım, Altınay, Arıslan, Surtaysha, Otbasqan, Nadırsha, Amanbay, Amanqul, Allayar, Begzada, Sárbinaz, Áshir, Sáyeke shunaq, Jurın, Qulımsay, Aqsulıw, Qodar, Áliy biy, Alım biy, Kekse biy, Saqır biy, Sárbiy, Altınbay. Dástanda qollanılǵan adam atları, olardıń laqapları

¹ Қарақалпақ АССР тарийхы. — Нөкис. 1989. — Б. 63.

² Радлов В. В. Этнографический обзор тюркских племен южной Сибири и Джунгарий. — Томск. 1887. — С.5.

ózone tán bolğan ózgeshelikleri menen ajıralıp turadı. Birinshiden, bul antroponimler tariyxıy shıǵısı, ańlatatuǵın mánisi boyınsha ajıralsa, ekinshiden, qurılısına qaray ajıraladı. Dástanda qollanılğan adam atlarınıń ayırımlarına toqtap ótemiz: «Gúlayım» antroponimi. Bul antroponim dástanda «Hár kim ashıq Gúlayımınń ózine» (43) degen qatarda qollanılğan. Antroponimlerdi izertlewshi ilimpazlardıń pikirinshe eń eski antroponimler áyyemgi adamlardıń dúnya tanıwına, mádeniyatına, diniy isenimine baylanıslı kúnge, ayǵa, otqa arnap qoyılğan adam atları bolıp tabıladı¹. Dúnyadaǵı kópshilik xalıqlarda qurılısında kún, ay sınıarı bar adam atları eń kóp taralğan antroponimlerden bolıp tabıladı. Qaraqalpaq tilindegi adam atlarında da «ay» sınıarı kóbirek ushırasadı: Ayjamal, Aysholpan, Ayjan, Aysara, Aymeken, Ayparsha, Aysulıw, Ayxan, Ayzada, Aynazar, Ayman, Aymurat, Ayjarıq, Aymurza, h.t.b. V ásirge tiyisli uyǵır jazba este-ligi «Manixeylilerdiń qaza tapqan jerleslerine oqıǵan duwalarında» (Покаянная молитва манихейцев) Ay táńiri-Ay qudayǵa sıyınıwshılıqtıń úlgileri bar². Qashǵariydıń «DLT» miynetinde «Ay» degen nashar adamnıń atı ushırasadı³. Onıń zamanlası Yusup Has Hajibtıń 1069-jılı jazılğan «Qutadǵu Bilig» shıǵarmasınıń baslı qaharmanları Aytoldı hám Kuntuwdı dep atalǵan⁴. Al akademik V.Gordlevskiy óziniń «Osmanlı túrklerdegi adam atları» degen miynetinde «Osmanlı túrklerdiń arasında eski dáwirlerdegi adam atları uzaq saqlanǵan, bul atamalar olar musulman dinin qabıllaǵanǵa shekemgi kóshpeli turmıs qálpinen derek beredi, — dep jazadı. Óziniń bul pikiriniń dálillew ushın Toǵrul bey (sokol), Tay (jerebec), Ay (luna), Gyundyuz (solnce) h.t.b.» degen antroponimlerdi atap kórsetedi⁵. Solay etip, biziń pikirimizshe dástandaǵı «Gúlayım», «Altınay» antroponimlerin olardaǵı «Ay» degen sınıarına baylanıslı eski dáwirlerden tilimizde saqlanıp kiyatırǵan antroponimler dep qarawǵa boladı. «Gúlayım» antroponimi qurılısı boyınsha «gúl» hám «ayım» degen eki mánili sózden ibarat, tariyxıy shıǵısı boyınsha birinshi sınıarı parsı tiliniń elementi, «gol»-cvetok» ekinshi sınıarı túpkilikli túrkiy sózi bolıp tabıladı. «Ayım» sınıarındaǵı

¹ Махширов В. У. Собственные имена в памятнике XI в. «Девону-лугат-ит тюрк» М.Кашгарского. — А.к.д — Алма-ата. 1980. — С.8

² Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности. — М. 1951. — С. 357

³ Кашгарий. ДЛТ. — Т.1. — С. 193

⁴ Қутадғу билік. — С.39., 41.

⁵ Гордлевский В.А. К личной онамастике у османцев. — М. 1913. — С. 4.

«ım» qosımtası tartımınıń birinshi betiniń qosımtası. Bul qosımta ózi jalǵanıp kelgen sózge tek tartımlıq máni bermeydi, al erkeletiwshilik máni, subyektiv qatnastıda bildiredi: ayım, bawırım, qozım, botam, shıraǵım h.t.b.

«Altınay» antroponimi. Bul antroponim «Jasınan-aq Altınay, aǵasına dos edi (97)» degen mısalda qollanılǵan. Bul antroponimniń ekinshi sınırı tuwralı joqarıda aytıp óttik. Al «altın» sóziniń tariyxıy shıǵısı boyınsha ilimpazlardıń miynetlerinde hár qıylı pikirlerdi ushıratıwǵa boladı. Prof. S.E. Malov¹ hám P. M. Melioranskiy² «altın» sózin altay tilleri yaǵnıy túrkiy, mongol, tungus-manchjur tilleri ushın ortaq leksikalıq birlik dep qaraydı. E.V. Sevortyan³, N.A. Baskakov⁴ bul sózdıń birinshi buwınındaǵı «al-ál» túrkiy sózi, al ekinshi buwınındaǵı «tún//tin» qıtay tilindegi «metall, baqır» degen sóz bolıwı kerek dep boljaydı. Biziń pikirimizshe, keyingi boljaw birqansha isenimlirek. Solay etip, dástandaǵı «Altınay, Altınbay» antroponimleri qurılısı boyınsha eki sınıardan ibarat, birinshi sınıarı «ál» eski túrkiy sózi bolıp házirgi qaraqalpaq tilindegi «qızıl» sózi menen mániles sinonim sóz bolıp tabıladı. Altın: qaraqalpaqsha: ál//al (qızıl)+qıtaysha: tún (baqır) =qızıl baqır=altın.

«Arıslan» antroponimi. Atam atap qoyǵan atım Arıslan(96). Haywanatlar menen quslardıń atına baylanıslı qoyılǵan adam atları da eski antroponimlerge jatadı, sebebi olar ózlerinde áyyemgi adamlardıń mádeniyatın, diniy kóz qarastarın, isenimlerin sáwlelendiredi. Qashǵariydiń «DLT» miynetinde «Arıslan xan» degen antroponim qollanılǵan⁵. Akademik V. Gordlevskiy «..osmanlılardaǵı eki sınıarlı musılman atları qáwimniń ata-analıq totemin bildiretuǵın hár túrli eki atamanıń dizbegin kórsetetuǵın bolıwı múmkin, professor Xoustma «Qılısh Arıslan» degen antroponimdi usılay túsindiredi» — dep jazadı⁶. Belgili tyurkolog Yu.Nemet «..Túrkiy tillerinde kópshilik jaǵdaylarda adamlarǵa haywanatlardıń atları qoyıladı. Buǵan kóp mısallar keltiriw

¹ Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности. — М.1951. — С.357

² Мелиоранский П.М. Араб-филолог о монгольском языке. — Санкт Петербург. 1903. — С.98.

³ Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков. — М.1974. — С.98.

⁴ Баскаков Н.А. К проблеме китайских заимствований в тюркских языках. // Советская тюркология. — 1987. — №5. — С.73.

⁵ Кашгарий. ДЛТ. — Т.1 — С. 357.

⁶ Гордлевский В. К личной онаматике у османцев. — М. 1913. — С.4.

múmkın: Arıslan, Tarlan, Barıs,—dep kórsetedi¹. Al amerikalı izertlewshi O.Minchen-Xelfen gunn qáwimlerindegi adam atların analizlep, túrkiy tillerindegi «Arıslan» antroponiminiń tiykarın greklerdegi Esl, Eslas, Eslan atları menen baylanıstıradı. Bizińshe, bul antroponimler arasında tek seslik uqsaslıq bolǵanı bolmasa, olar mánilik jaqtan baylanıspaydı. «Arıslan» antroponimi túpkilikli túrkiy sózi bolıp, eski antroponimlerinен esaplanadı.

«**Surtaysha**» **antroponimi**. Surtayshaday qalmaqtıń, kewli suwday tasadı. «Surtaysha» antroponimi birqansha keńirek toqtawdı talap etedi, sebebi, «taysha» sózi qaraqalpaq xalqıńıń basqa dástanlarında da ushırasadı. Máselen, «Alpamıs» dástanındaǵı Tayshaxan. Biziń pikirimizshe, «Surtaysha» antroponimi menshikli atlıq emes, al ǵalabalıq atlıq, anıǵıraǵı laqap bolıp tabıladı. Antroponimniń birinshi komponenti túpkilikli túrkiy sózi, zattıń túr túsin, reńin bildiriwshi kelbetlik sóz Mıs: sur reń, túri sup-sur h.t.b Awıspalı mánide ol «jawız, qatal» degen máni ańlatadı.

Sonlıqtan dushpan xanlarına ózleriniń jek kóriwshiligin ańlatıw ushın xalıq olardıń atınıń aldına «sur» sózin qosıp aytqan bolıwı kerek. «Surtaysha» antroponimi dástanda ayırım orınlarda «Sursha» dep te, «Taysha» dep te qollanılǵan. Al ekinshi sınarı «taysha» sózi bizińshe túrkiy yamasa mongol tilleriniń sózi emes, al qıtay tiliniń elementi bolıp tabıladı. Birinshiden, «taysha» qıtay tilindegi «tanchao» degen sóz benen baylanıslı bolıwı múmkın. «Tanchao» sózi «tan» hám «chao» degen sózlerden ibarat bolıp, «tan»-tan qáwimleri degendi, al «chao»-dinastiya degendi ańlatadı, yaǵnıy «Tan dinastiyası» degendi bildiredi. Tayshalar usı Tan dinastiyasınan shıqqan el basqarıwshıları bolıwı múmkın. Akademik V.V.Radlov bul Tan dinastiyası tuwralı bılay dep jazadı: «.. В истории династий Тань (618—907 гг)» находится довольно объемистая статья о Северных Хой-ху. Китайцы упоминают XIV уй-гурских ханов и сообщают, что 11 из них императоры династий Тань жаловали почетные титулы. Титулы эти состоят из 7—16 иероглифов, обозначающих, как видно, на первый взгляд, ряд уйгурских слов.»² Demek, «tanchaoхан», «Tayshaxan», «Surtaysha», «Tan dinastiyasınan» shıqqan хан,— degendi bildiredi.

¹Немет Ю. Два кыпчакских географических названия в Венгрии. // Исследование по тюркологии. — Алма-ата.1960. — С.28.

²Радлов В. В. Титулы и имена уйгурских ханов — Санкт Петербург. 1890. — С. 9

Екиншиден, «taysha» sózi qıtay tilindegi «tyanji» (táńır) sózi-nen alıńǵan bolıwı múmkin. Tayshalar táńirge tabınıwshı, anıǵıraǵı tańǵa tabınıwshı qáwimlerdiń xanları da bolıwı múmkin: Tyanjıxan, Táńırxan, Tayshaxan, Surtaysha, Táńirge tabınıwshı xan.

Úshinshiden, «taysha» sózi qıtay tilindegi «tayshu» degen sóz benen baylanıslı bolıwı da múmkin. «Tayshu» sózi qıtay tilinde «abıraylı, bay, ataqlı adamnıń balası» degendi ańlatadı¹. Olay bolsa, «taysha» -bul abıraylı xanlardıń balaları, sońın ala olardıń ózleri de xan, patsha, qaǵan bolıp jetiliskeń. Bul kórsetilgen faktlerdiń belgili dárejede formalıq hám mánilik jaqtan «taysha» antroponimine baylanısı bar, biraq bizińshe, úshinshi boljaw shıńlıqqa anaǵurlım jaqınlasadı, sebebi qaraqalpaq dástanlarında ushırasatuǵın «taysha» antroponimi tek qalmaq xanlarına, yaǵnıy bay, ataqlı, abıraylı adamlarǵa qaratıla qollanılǵan. Solay etip, «taysha» sózi mongol tillerine qıtay tillerinen kelip kirgen. Bul sóz túrkiy tilleriniń shıǵıs gunn shaqapshasına kiretuǵın Xaqas tilinde de ushırasadı. Xaqas xalqınıń eposlarınıń biri «Altın Taychi» dep ataladı².

Nádirsha antroponimi. Nádirsha degen bar edi. (173). Bul antroponim tariyxta bolǵan adam—XVIII ásirdegi Irannıń patshası Nádir shahtıń atı menen tıǵız baylanıslı. Bul antroponim qurılısı jaǵınan eki sıńardan ibarat: Nádir hám shah. Antroponimniń birinshi sıńarı-«nadir» arabsha sóz bolıp «siyrek ushırasatuǵın, ájayıp» mánisin, «shah»-xan, patsha mánisin ańlatıp, «Nádirsha» antroponimi «siyrek ushırasatuǵın ájayıp patsha» degendi bildiredi. Bul antroponimdi ilimpaz A.Gafurov bılayınsha túsindiredi: «XVIII век в истории мусульманских государств был в общем временем политического упадка и ухудшения экономической жизни. Иран раздирали на части турки и афганцы. Его участь казалось уже решенной. И в это время там вдруг появился человек, сумевший не только сплотить остатки сил сефевидского государства, отбросить иноземных захватчиков, но и создать последнюю в истории Ближнего и Среднего Востока военную империю. Это был знаменитый завоеватель Надиршах, «Наполеон Азии». Вначале Надир-шах не был ни Надиром, ни шахом. Родители называли его Надркули (надр-раб обета, обещанный, жертвуемая по обету вещь). За выдающиеся заслуги в войне с турками Надркули был удостоен тогдашним шахом Ирана

¹Баскаков Н. А. К проблеме китайских заимствований в тюркских языках. // Советская тюркология. — 1987. — №5. — С.73.

²Субрякова М. Хакасский героический эпос. — А.к.д. — Алма-ата. 1978. — С.4

Тахмаспом II титула Тахмаспули (раб Тахмаспа). После свержения династий Сефевидов в 1739 году Надркули стал шаханшахом Ирана под именем Надир-шах»¹. Dástanıń tilinde túrkiy xalıqlarına ortaқ antroponimler menen birge mádeniy, siyasiy hám ekonomikalıq qatnaslardıń nátiyjesinde mongol, qıtay tillerinen ózlestirilgen sózler tiykarında jasalǵan antroponimler de ushırasadı. Ásirese Orta Aziyanı arablar jawlap alǵannan keyin bul jerdegi jasawshı xalıqlardıń tillerine arab-parsı tillerinen sózler, sonıń menen birge adam atları da ózlestirildi. Bunday antroponimler «Qırq qız» dástanında da orın alǵan.

3. Basqa tillerden ózlestirilgen sózler

Qaraqalpaq tiliniń sózlik quramı óziniń kóp ásirlik tariyxında qalıplesip, rawajlanıp kelmekte. Onıń sózlik quramı bir jaǵınan qaraqalpaq tiliniń óziniń ishki nızamlılıqları arqalı bayıp barsa, ekinshi jaǵınan basqa tillerden sózlerdi ózlestiriw arqalı bayımaqta. Qaraqalpaq xalqı óziniń tariyxında geografiyalıq-aymaqlıq ornalasıwına, belgili bir tariyxıy jaǵdaylarǵa baylanıslı basqa xalıqlar menen hár qıylı baylanısta hám qatnasta bolıp keldi. Bul tariyxıy procesler qaraqalpaq tiline de óziniń tásin tiygizdi, qońsılas jaylasqan hám qarım-qatnasta bolǵan xalıqlardıń tillerinen, biziń tilimizge siyasiy, mádeniy hám ekonomikalıq qatnaslarǵa baylanıslı kóplegen sózler kelip kirdi. «Qırq qız» dástanınıń sózlik quramında da túpkilikli túrkiy tillerine ortaқ óz sózlik qatlam menen bir qatarda, basqa tillerden-qıtay, parsı, arab tillerinen, sonday-aq az sanda bolsa da hind, grek, aramey tillerinen ózlestirilgen sózler belgili orındı tutadı.

Qıtay tilinen kirgen sózler

Túrkiy tillerine qıtay tiliniń tási máselesi tyurkologiya ilimiń az izertlengen tarawlarınıń biri bolıp esaplanadı. Bul tarawda tek akademik V. P. Vasilev, V. I. Novgorodskiy, T. R. Raximov hám N.A.Baskakovtıń miynetlerin kórsetiw múmkin. Akademik P. V. Vasilevtıń orınlı kórsetip ótkenindey, 2000 jılǵa shamalas dawam etken qıtay-túrkiy baylanısları izsiz joq bolıp ketiwi múmkin emes edi: «..Мне кажется, — деп жазған еди ол-гораздо страннее было бы не встретить никакого сродства у среднеазиатских языков с китайским, чем

¹ Гафуров А. Имя и история. — М. 1987. — С.56.

встретить даже полное родство. Мы знаем, что римляне в несколько веков своего владычества успели пустить корни своего языка в Испании, Англии, Франции, что арабы навеки навязали свой язык всем магометанам. Каким же образом связь Китая со Средней Азией, известная уже исторически в продолжение слышком двух тысяч лет, могла остаться бесследною?»¹.

Ilimpazlardin kórsetiwinshe XI—XIV ásirge tiyisli uyǵır jazba estelikleri—yuridikalıq hújjetleriniń tiline qıtay tiliniń tásiiri kúshli bolǵan². Bir waqıtları túrkiy qáwimleri menen Qıtay arasında sawda baylanısları kúshli rawajlanıp, qıtay sawdagerleri túrkiy qáwimleri- niń qalaların Batıs Aziya hám Evropa menen baylanıs jasawda sawda obyektleri retinde paydalangan.

Erte dáwirlerden Qıtay menen túrkiy qáwimleri arasında bekkem baylanıs bolǵanlıǵı tuwralı dáslepki maǵlıwmatlardı VIII ásirge tiyis- li túrkiy jazba esteliklerinen kóremiz: Bu yırda olurıp, tabǵach budun birla tuzaldım» (27). (Я связал свою жизнь и жизнь народа с народом табгач), «Tabǵash-Qıtay, Tabǵash el-Qıtay mámleketi, Tabǵash budun-qıtay xalqı (426). Qıtay menen túrkiy qáwimleri arasında baylanıs mádeniy tarawda da kózge túsken. Erte degi jazba esteliklerdi tasqa oyıp jazıwshı ustalar-badizshiler Qıtaydan shaqırılǵanlıǵı ayıladı: «Man bańgu tash ... tabǵash qaǵanta badizchi kelurtım,badiztim. Manıń sabımın simadı³. «(...Я вечный камень ...от императора народа табгач привел мастеров и поручил им выполнить резьбу. Они не изломали, т.е.не исказили моей речи), «..badiz yaratıǵma bitig tash itguchi tabǵach qaǵan chıkanı Chań sanun kaltı» (33) (В качестве соорудителя зданья(т.е.храма?) и камня с надписью, украшенного резьбою, пришли чиновники П.М.Мелиоранский: каменотесы) качана табгачеи и чанг сенгун. (43)⁴. Túrkiy qaǵanatında úsh xannıń tusında wázir bolǵan Tonıkók óziniń Qıtay mádeniyatınıń tásirinde tárbiya alǵanlıǵın jazıp qaldırǵan: «.. Bilke Tonukuk ban ozum Tabǵash ilina quluntum. Türk budun Tabǵashqa kórur arti. Türk budun xanun bolmayun. Tabǵashta adurultu, xanlantu, Xanun qodup, Tabǵashqa yana ishiydi (61). («Я сам,

¹ Васильев П. В. Об отношении китайского языка к среднеазиатским. // Миннапророс. — Вып. IX. — 1872. — С.103—104.

²Бернштам А. Уйғурские юридические документы.//Проблемы источниковедения. — Сборник 3. — М. — 1940. — С.69—74.

³Малов С. Е. Памятники древнетюркский письменности. М. 1955. — С.28.

⁴Sonda. — S.33

мудрый Тоньюкук, получил воспитание под влиянием культуры народа табгач. Так как и весь тюркский народ был в подчинении у государства табгач. Тюркский народ, не будучи со своим ханом отделен от государства Табгаш, сделался народом имеющим своего хана, оставив своего хана, снова подчинился государству Табгач»¹.

Solay etip, túrkiy tillerine, sonıń ishinde qaraqalpaq tiline basqa tillerden kirgen sózlerdiń eń eski qatlamın qıtay tilinen ózlestirilgen sózler quraydı. Bul tuwralı prof. N.A.Baskakov: «...к древнейшим лексическим заимствованиям в тюркских языках, и частности в современном каракалпакском, следует отнести китайские и древнеиранские заимствования»², — dep, qıtay sózleri túrkiy tillerine túrkiy qáwimleriniń batısqa qaray kóship qonıwı baslanbastan burın (b.á. I—II ásirleri) olar qıtaylılar menen tıgız baylanısta jasaǵan waqıtları tikkeley qıtay tilinen yamasa mongol tili arqalı kelip kirgen dep boljaydı. «Qırq qız» dástanınıń sózlik quramında tómendegi qıtay tiliniń elementleri ushırasadı:

Qqalp: ál/al/ qızıl (+qıtay: tun//tın (metal) = qızıl metall altın. Mıs: Altınnan saray saldırdıń (158). «Ál/al» sózi «qızıl» mánisinde qollanǵan: Ala bayraq astınan (420). N. M. Shanskiy rus tilindegi «alıy» sóziniń túrkiy tillerinen ózlestirilgenin, tatarsha «alıy» sózi rus tilinde «yarko-krasniy, svetlo-rozoviy» mánilerin beretuǵının kórsetip túrk tilindegi «alaw» (plamya) sózi de usı sózge baylanıslı dóregen dep tastıyıqlaydı³. Qashǵariydiń «DLT» miynetinde bul sóz tómendegi mánide qollanǵan: a:l-toq sarı (1.110). Qaraqalpaq awızeki xalıq dóretpelerinde «altın» dı «qızıl» dep ataw jaǵdayları ushırasadı: Qızıldı kórse perishte joldan shıǵadı. Sonday-aq, Soppaslı sıpıra jırawda «Astına qara pul salıp, ústine qızıl sebelep, Aldayman dep keldińbe, Atańa nálet bádirek» dep jırlaydı. Bul mısalda da «qızıl» sózi altındı ańlatadı.

Qqalp: baqsı-qıtay: paksi (master) Mıs: Baqsı-jıraw ayttırıp (158)

Qqalp: taysha-qıtay: tayшу (princ, sin znatnogo cheloveka). Mıs: Atın aytsa Tayshanıń (304).

Qqalp: tań-qıtay: tań/dan(utro). Mıs: Tań sargayıp atıptı (188)

Qqalp: teń-qıtay: tan (ravnina): Jaqsı menen jaman kewliń teń deme (231).

¹ Малов С. Е. Памятники древнетюркской письменности. — М. 1951. — С.61.

² Баскаков Н. А. Состав лексики каракалпакского языка и структура слова. — М. 1962. — С.75.

³ Шанский Н. М., Иванов В. В., Шанская Т. В. Краткий этимологический словарь русского языка. — М. 1975. — С.25.

Qqalp: táñir-qıtay: tyanji (bog). Mıs: Meni nege bendem dediñ, táñirim (13). DLT: táñiri (I,166).

Qqalp: tuw-qıtay: tu (znamya). Mıs: Sonda bir tuwlar kórindi (420).

Qqalp: tıñ-qıtay: tan (silniy). Tıñ edi ele Surtaysha (248).

Qqalp: tıñla-qıtay: tıñ(slushat). Mıs: Tıñla meniñ sózimdi (61). DLT: tıñla (I,121).

Qqalp: temir-qıtay: te-pi (jeleznıe kuski). Mıs: Qızdırıp qoyıp temirin (112). DLT: temur (I,78). Altay tilleri boyınsha izertlew júrgizgen V.I.Cincius I.G.Ramstedttiñ túrkiy-mongol tillerindegi temirdiñ atamasın qıtay tilinen kirgen sóz dep esaplaytuğın kórsetip ótedi: temur»-jeleznıy predmet¹.

Qqalp: gúmis-qıtay: kuem(serebro). Mıs: Belinde bar gúmis saplı pıshağıñ (138). Fin ilimpazı I.G.Ramstedt «gúmis» sózin «kumul-kum-li» forması menen baylanıstıradı. Birinshi sıñarı-«kiem» házirgi qıtay tilinde «altın»(czin) degendi bildirse, koreya tilinde «qım», yapon tilinde «kin» «altın» degen mánini ańlatadı. Al ekinshi sıñarı eski qıtay tilindegi «liey»-«taza gúmis» degen mánini bildiredi. Solay etip, «kuem»-«liey» sózbe sóz «altın-gúmis», yaǵnıy «taza,sap gúmis» degen mánini ańlatadı. «Gúmis» sózi «DLT» te «kumush» túrinde ushırasadı (I.177).

Qqalp: shoyın-qıtay: shente(chugin). Mıs: Shoyın menen quyıptı (150). Qıtay tilinde «shente» sózi eki sıñardan ibarat bolıp, birinshi sıñarı «shen»-«islenbegen», ekinshi sıñarı «te»-temir mánilerin bildiredi: shoyın-shen-te islenbegen temir.

Qqalp: shorı-qıtaysha: shora//cora «xannıñ balası» degendi bildiredi. Mıs: Shorı qılıp sargaydırdıñ júzimdi (451). Bul sóz semantikalıq ózgeriske ushırağan. Dástannıñ tilinde «xannıñ ulı» mánisinde emes, al qul, xızmetshi mánisinde qollanılğan.

Qqalp: xan-qıtay: xan(xan). Mıs: Xan qashqanın bileđi (452)². Bul sóz «qağan» sózi menen baylanışlı. «Qağan, xan» sózleriniñ etimo-

¹Цинциус В.И.,Бугаева Т.Г. К этимологии названий металлов и их сплавов в алтайских языках. — Л.1979. — С.45.

²Qıtaysha mısallar tómendegi miynetler boyınsha berildi: И.М.Ошанин. Китайско-русский словарь. — М.1955.; Васильев П.В.Об отношении китайского языка к средне азиатским.//Миннапрор. — Вып.IX. — 1872. — С. 103 — 104; Новгородский В.И. Китайские элементы в уйгурском языке. -М.: МИВ. 1955; Рахимов Т.Р.Китайские элементы в современном уйгурском языке. — М.1970; Н.А.Баскаков. К проблеме китайских заимствований в тюркских языках// СТ. — 1987 — №5. — С.69 — 75.

logiyası tuwralı P.M. Melioranskiy¹, F.E. Korsh², S.E. Malov³ h.t.b. ilimpazlar pikir bildirgen. «Qağan» sózi tuwralı V.V. Bartold: «... Титул «қаған», существовавший наряду с «хан», носили государи древних тюрков, заимствовав его у своих предшественников жуань-жуаней, которых французский монголовед П. Пелье относит к монголоязычным народностям» — деп жазады⁴. Ал Г. Рамстедт «хан, қаған» сөзлерин былайынша түсіндиреди: «.. первая из них представляет простую основу, заимствованную в тюркских языках из китайского: киан-правитель», а вторая-сложную, состоящую из двух слов: кит. ке-великий, и киан-«правитель», кекиан-великий хан (тюрк)⁵.

Parsı tilinen kirgen sózler

Tájik-parsı sózleriniń qaraqalpaq tiline ózlesiwine baylanıslı ádebiyatlarda hár qıylı pikirler ushırasadı.

Bul tuwralı prof. N.A. Baskakov bılay dep jazadı: «Если проникновение в тюркские языки древнеиранские элементов через иранские племена, которые жили на территориях Средней и Центральной Азии, относится к глубокой древности, то заимствование в широких масштабах арабской и персидской лексики произошло относительно недавно, а именно, начиная с X в.н.э., т.е. с момента завоевания арабами Средней Азии»⁶. Parsı tilinde arab sózleri Irandı arablar jawlap algannan keyin diniy isenimge, bilimlendiriw hám mámleketti basqarıw islerine baylanıslı kirgen bolsa, al qaraqalpaq tiline arab-parsı sózleriniń kelip kiriwiniń tiykargı deregi parsı ádebiy tili boldı: «Основным источником усвоения арабской и персидской лексики является персидский литературный язык, а затем и тюркские литературные языки каракалпакского и хорезмского государств; ... что касается арабо-персид-

¹Мелiorанский П.М. Турецкие элементы в языке «Слова о полку Игореве», — ИОРЯС, — Т.7 КН.2. — 1902.

²Корш Ф.Е. Турецкие элементы в языке «Слово о полку Игореве», — ИОРЯС. — Т.8.КН.4. — 1903.

³Малов С.Е. Тюркизмы в языке «Слова о полку Игореве»//, Известия АН СССР. — 1946 — Т.V. — вып. 2. — С.138 — 139.

⁴Бартольд В.В. Собр. сочинений. — М.: Наука. 1986 — Т.V. — С.24.

⁵Ramstedt G.J. Alte turkische und mongolische Titel (1939). JSFO.SS. — Helsinki. 1951.

⁶Баскаков Н.А. Состав лексики каракалпакского языка и структура слова. — М. 1962. — С.76.

ских элементов в народном языке, то они проникали не только через эти литературные языки, но и непосредственно через соседей-каракалпаков, главным образом, хивинских узбеков»¹.

Tariyxıy maǵlıwmatlarǵa qaraǵanda, túrkiy qáwimleri menen iran qáwimleriniń arasında baylanıs, ásirlese VI ásirlerden baslap kúshli rawajlana baslaǵan². Arab tariyxshısı Ibn-Batuta (1304—1378) túrkiy qáwimleriniń hár qıylı shıǵıs mámleketleri menen doslıq qatnasta bolıp sawda baylanısların ornatqanlıǵın kórsetedi. Aral teńiziniń átirapında jasaǵan túrkiy qáwimleri iran tekles qáwimler menen eski dáwirlerden baslap tıǵız baylanısta jasaǵan³. Maxmud Qashǵariy XI ásirdegi belgili mádeniyat orayı bolǵan Balasaǵun qalasında jasawshı adamlardıń parsı hám túrkiy tillerinde eki tilde sóyleytuǵının kórsetedi⁴. E.E.Bertels Orta Aziyadaǵı túrkiy qáwimleri parsılardıń tásirinde eski aramey grafikasını qabıllaǵan dep kórsetedi⁵. Akademik K.I.Yudaxin, túrkiy tillerinde ushırasatuǵın parsı tiliniń elementleri haqqında bılay dep jazadı: «...Основная масса иранских лексических элементов, которые имеются в Средне-азиатско-тюркских языках, получено отнюдь не от персов, от иранских народов Средней Азии в первую очередь от таджиков»⁶. Prof. K.N.Dmitriev usınday mádeniy baylanıslar tiykarında túrkiy tillerine parsı tiliniń fonetika tarawında da tásir jasaǵanlıǵın kórsetedi⁷. Al X ásirde baslap Iran hám Orta Aziya xalıqları parsı tilin tiykarǵı ádebiy til sıpatında qabıllaydı⁸. Bul jaǵday túrkiy xalıqlarınıń, sonıń ishinde qaraqalpaq xalqınıń mádeniyatınıń rawajlanıwına úlken tásir tiygizdi. X—XIX ásirlerde jazılǵan ádebiy shıǵarmalardıń, usı dáwirde dóregen xalıq dástanlarınıń tilinde parsı tiliniń elementleriniń kóplep ushırasıwı da usıǵan baylanıslı. I.T.Saǵitovtıń «Qırq qız» dástanınıń tilinde arab, parsı sózleri kútá az ushırasadı¹ — degen

¹ Sonda. — S. 76.

² Рубинчик Ю.А. Грамматический очерк персидского языка. // Персидско-русский словарь. — М. 1985. — С. 805.

³ Бартольд В.В. Место прикаспийских областей в истории мусульманского мира. — Баку. 1925. — С. 23.

⁴ Қашғарий М. ДЖТ. Т. I. — С. 66.

⁵ Бертельс Е.Э. Литература народов Средней Азии. // Новый мир. 1939. № 6 — 7. — С. 212.

⁶ Юдахин К.И. О киргизском термине «акын» // Академику В.А.Гордлевскому. Сб статей. — М. 1953. — С.328.

⁷ Дмитриев К.И. Строи тюркских языков. — М. 1962. — С. 12.

⁸ Бертельс Е.Э. Избранные труды. — М.: Наука. 1965. — С. 46.

pikirleriniñ tiykarsız ekenligin dástannıñ sózlik quramında ushırasatıuǵın kóp sandaǵı arab-parsı sózleri tastıyıqlaydı.

«Qırq qız» dástanınıñ leksikasındaǵı parsı tilinen kirgen sózlerdiñ kópshiligi hár qıylı tematikalıq toparlarǵa kiretuǵın atlıq sózler:

1. Jámiyetlik-siyasiy hám mámleketti basqarıwǵa baylanıslı sózler: saray-saray², sawda-sowda, zindan-zendan, kárwan-kárevan, sarkarda-sarkarda, bende-bandi, dushpan-doshpan, kamar-kamar, sardar-sardar, párman-farman, paytaxt-paytaxt, sháhár-shaxr, shahzada-shaxzada, láshker-lashker.

2. Diniy isenimge baylanıslı sózler: pir-pir, gúná-gonah, dozaq-duzaq, payǵambar-payǵamavar, azat-azad, paymanası tolıw-páyman.

3. Ekonomikalıq turmısqa baylanıslı sózler: pul-pul, kise-kise, kabap-kabab, sarpay-sarpayı, dárwaza-darvaza, xana-xana, diywal-diywal, baha-baha, máy-máy, gilem-gelem, palas, záhár-zaxr.

4. Ósimlikler dúnyasına baylanıslı sózler: miywe-mive, baǵ-baǵ, baqsha-bagche, lalazar-lalezar, badam-badam, daraq-daraxt, gúl-gol, gúlistan-golestan, gúlzar-golzar, shámenzar-chamanzar.

5. Abstrakt túsiniklerdi ańlatatuǵın sózler: árman-arman, lal-lal, periyzad-parizad, ğayrat-ğayrat, ğamxor-ğamxor, hush-xush, yar-yar, dos-dust, ziyan-ziyan, adamzat-adamizad, ğam-gam, párwaz-parwaz, saya-saye, sergizdan-sargardan, háwes-xawas, baxıt-baxt, ráwshan-rawshan, mudam-modam, arız-ar-á-zu, mákkar-makkar, diydar-didar, abıray-ab-áru, dárman-darman-dári mánisinde, dad-dad, gezende-gezándá, eger-agar, hár-xar, dem-dam, biyopa-bivafa, yad-yad, nadan-nadan, naz-naz, namálim-namalum, qumarpaz-gomarpaz, sárwi-sarwin. Bul keltirilgen sózlerden basqa sıpat, qásiyet, belgini bildiretuǵın ayırım sózler de ushırasadı: márt, bostan, shiyrin, shad, más, rawan, pák, pás, góne, kem h.t.b. Parsı tilinen ózlestirilgen sózlerdiñ ishinde feyiller ushıraspaydı, lekin parsı sózlerine affikslerdiñ jalǵanıwı hám kómekshi feyillerdiñ dizbeklesiwi nátiyjesinde dórendi feyiller jasaladı: rawana bolıw, párman etiw, gúnalaw, gúnalı bolıw, paymanası tolıw, lal bolıw, ğamxorlıq etiw, hushınan ketiw, háwesi keliw h.t.b.

Dástannıñ tilinde hár, hámme, hesh sıyaqlı almasıq sózler, eger, hám, ya, na, biy usaǵan kómekshi sózler kóplep qollanılǵan. Parsı tilinen ózlestirilgen sózlerdiñ bir toparı iran xalıqları menen ekonomikalıq qatnaslar nátiyjesinde kelip kirgen buyımlardıñ atamasın

¹ Сағитов И. Т. Қарақалпақ халқының қаһарманлық эпосы. — Нөкис. 1986. 332 -б.

² Аңлатпа. Дáslep dástannan soñ parsı tiliniñ sózleri berildi.

añlatsa, ekinshi bir toparı qaraqalpaq tilinde bar túpkilikli túrkiy sózler menen qatar qollanılğan sinonim sózler bolıp esaplanadı. Parsizmlerdiń birinshi túri túrkiy qáwimlerinde burın bolmağan buyımlardıń atamaları sıpatında kelip kirgen: gilem, máy, badam h.t.b. Tilimizde burınnan bar sózlerdiń ekvivalentleri parsı tilinen sózlerdiń ózlestiriwi nátiyjesinde sinonimlerdiń qatarı kóbeygen. Ayırım parsı sózleri jiyi qollanılıp túrkiy sózlerin sózlik quramnan qısıp shıǵardı. Máselen, parsı tiliniń gúl, miywe, aspan, gósh sıyaqlı sózleriniń qaraqalpaq tilinde jiyi qollanıwı tilimizdegi sheshek, jemis, kók, et sıyaqlı sózlerdiń qollanıw sheńberiniń tarayıp, stilistikalıq differenciyalanıwına alıp keldi. Bunnan basqa miyman, daraq, sháshme, lab, sháhár, sádep sıyaqlı parsı sózleri qaraqalpaq tilindegi qonaq, aǵash, bulaq, erin, qala, ilgek sózleri menen teń qollanılıp dástan leksikasınıń sinonimlik qatarın bayıtıwǵa xızmet etken. Ulıwmalastırıwshı máni ańlatıw, mánini kúsheytiw ushın ayırım waqıtları pleonazm sózlerdiń qurılısında parsı tiliniń elementleri jiyi qatnasadı: shiyrin-sheker, arızhal, mal-dáwlet, óner-kásip, h.t.b. Sonday-aq, parsı tillerinen kirgen -paz, -nama, -kár, -stan, -xana sıyaqlı sóz jasawshı affiksoidlar da parsı, arab sózlerine, ayırım jaǵdaylarda qaraqalpaq tiliniń túpkilikli sózlerine jalǵanıp jańa sóz jasaw ushın xızmet etedi. Máselen, -kar affiksoidı qaraqalpaq tilinde -ker formasında qalıplesip, belgili bir kásip penen shuǵıllanıwshı kásip iyesin bildiredi hám ayırım waqıtları -shı -shı affiksi menen sinonim bolıp keledi: talapker, isker, xızmetker h.t.b. Xana sózi parsı tilinde dara turıp máni ańlatadı. Al dástanda ol affiks sıpatında tek sózdiń qurılısında qollanılğan: atxana, asxana, butxana: -paz affiksi tájikshe buxtan (proigrivat, riskovat) feyilinen alınğan bolıp túbir sózden ańlatılğan buyım menen, belgili bir óner menen kóp shuǵıllanıwshı yaqı sol nársege qızıǵıwshı adamdı ańlatadı: qumarpaz, aspaz, ónerpaz, h.t.b. Dástannıń leksikasında parsı tilinen ózlestirilgen biy, na prefiksleri de ónimli qollanılğan: námárt, biygúná, biybaha, biymárt, biyabıray, biymurat, biywapa, napák, nadan, namálim, nadurıs h.t.b. Qaraqalpaq tilindegi parsı sózleri óziniń kelip shıǵıw derejine salıstırǵanda semantikalıq ózgeriske ushıraǵanın kóriw múmkin. Dástannıń sózlik quramında parsı sózleriniń ayırımlarınıń mánileri ózgergen kóp mánili sóz bolsa bir yaqı eki mánisi arqalı ózlestirilgen faktleri ushırasadı. Mısalı, «farman» sózi parsı tilinde «buyırq, qarar» mánisinde qollanılğan, dástanda bul sóz semantikalıq ózgeriske ushırap «ájel, qaytıw bolıw» mánisinde qollanılğan. «Pir» sózi parsı tilinde «jası úlken adam, ǵarrı» mánisin ańlatsa, dástannıń tilinde

«din jolındağı ustaz» mánisinde qollanılğan, «payğamvar» sózi parsı tilinde «xat ákeliwshi, elshi» mánisinde qollansa, dástanda «Muhammed payğambar» mánisinde qollanılğan. «Páyman» sózi parsı tilinde «shártnama, kelisim» mánisinde qollanılsa, dástanda «páymanası tolıw» sózi dizbeginiń qurılısında kelip «qaytıw bolıw, qazalanıw» degen mánini ańlatıw ushın qollanılğan. «Dárman» sózi tájik tilinde «dári-dármaq» mánisinde qollanılğan, dástannıń leksikasında «kúsh-quwat» mánisinde qollanılğan: Qayğı menen dárman boydan ketedi. Qaraqalpaq tiline kirgen parsı sózleri turmısımızdıń barlıq tarawlarında da ushırasıp kópshiligi sózlik quramğa tereń sińisip ketken, olar dástannıń sózlik quramınıń tiykarǵı tariyxıy qatlamlarınıń biri bolıp esaplanadı.

Arab tilinen kirgen sózler

Arablar VIII ásirde Orta Aziyanı jawlap algannan keyin bul jerlerge islam dini taraldı, arab tilinde mámleketlik hújjetler jazıldı. Arab grafikası tiykarındağı jazıw basqa jergilikli jazıwları (eski túrkiy runalıq hám uyǵır jazıwların) áste aqırın qısıp shıǵardı hám olardıń ornın iyeleydi. Bul jaǵday arab tiliniń tásirin kúsheytedi. Arab tili rawajlangan, jetilissen grammatikalıq sistemaǵa, bay sózlik quramğa iye til bolıp, islam dini payda bolǵannan keyin onıń áhmiyeti ayrıqsha ósken edi. «Arab tili kún shıǵıstıń latını esaplanadı», — sonıń ushında Shıǵıstağı musulman xalıqları tilinde arab sózleri kólep ushırasadı. Máselen, parsı tiliniń sózlik quramınıń 50—60 procentin, ayırım túrkiy tilleriniń, sózlik quramınıń 30—35 procentin arab sózleri quraydı¹. Arab tilinen kirgen sózlerdi tómendegidey tematikalıq toparlarǵa bólip qarawǵa boladı:

1. Jámiyetlik-siyasiy hám mámleketti basqarıw islerine baylanıslı sózler: Xalıq-xalıq, sultan-sultanun, hal-xal, ásker-askar, wázir-vazir, millet-millat, ğaziyne-xazini, imarat-imaratun, kitap-ketab, arza-arz, qaǵaz-kagaz, medrese-mádrásá, xızmetker-xádmatkar, húkim-húkim h.t.b.

2. Diniy isenimge baylanıslı sózler: Islam-islamun, iyman-iman, ájel-ajalun, sheyt-shaxid, alla-allaxu, jáhánnem-jaxannam, úmmet-úmmet, ziyarat-ziyaratun, jabbar-jabbarun, jánnet-jannatun, haram-xaram, din-dinun, sálle-salla, shayıq-shayxun, shaytan-sheytan, aqıret-axiratun, sadaqa-sadagá, aza-aza, jan-djan, kápir-gabr h.t.b.

¹ Гарәпчә-татарча-русча алынмалар сөзлегә. — Казань. 1965. — Б. 801.

3. Kosmoslıq obyekt, waqıt hám kólemdi ańlatatuǵın sózler: aspan-as-á-man, álem-alam, máwlet-mowled, waqıt-vagt, maydan-máýdan, sapar-safar, átirap-taraf, qádem-godam h.t.b.

4. Abstrakt túsiniklerdi ańlatatuǵın sózler: abad-abadun, awhal-axwalun, sabır-sabr, ádil-adl, sayran-sayr, qıyal-xayal, qıyanet-xıyanat, ziyat-ziyada, dálil-dalilun, rahim-raximun, ráhát-raxat, razı-razı, zálal-zalalat, húrmet-húrmatun, ádep-adab, máni-mani, ruqsat-ruxsatun, hadal-halal, saqıy-saxıy, sır-sir, sher-shar, ziynet-zinat, aqmaq-aqmaqun, aman-aman, sebep-sabab, ashıq-áshg, áziz-áziz, gárip-garib, zulım-zolm, japa-jafa, tárk-tark, shárt-sharti, qurban-gorban, masqara-masxara, sálem-salam, ádet-adat, qádir-gadr, qáhár-gáhár, nálet-lanat, ılayıq-layeg, máqset-magsud, xabar-axbar, lekin-likin, wapa-vafa, wáde-vada, áwelha-avvali, málım-malum, pikir-fıkr, názer-nazar h.t.b. sózler¹ Arab tilinen kirgen sózler, birinshiden, mámleketti basqarıw islerine, dinge, mádeniy agártıw, ilimge baylanıslı kelip kirgen, ekinshiden, tájik-parsı tilleri arqalı awız eki túrde kelip kirgen. Bunı máselen, arab sózlerine parsısha morfemalar qosıp jasalǵan «ǵamxor, háwesker, xızmetker, biywapa, namálim» sıyaqlı sózlerden kóriwge bolsa, bazı bir arab sózleriniń mánisi ózgeriske ushırap, parsı tilinde qáliplesken mánisi boyınsha kelip kirgen. Bazı bir arab sózleri eski mámleketlik dúzim hám diniy túsiniklerdi sáwlelendirip kelgenlikten tariyxıy sózlerge aynalǵan: shayx, iman, sheyit, teberik, zakat, beyish h.t.b. Arab tilinen ózlestirilgen sózlerdiń kópshiligi abstrakt túsiniklerdi ańlatadı. Etimologiyalıq jaqtan túbiri arab sózleri bolǵan ayırım sózler házirgi til kóz qarasınan basqa tilden alınǵanlıǵı sezilmeydi: qálem, kitap, watan, dúnya h.t.b. Arab tilinde hár túrli sóz shaqaplarına tiyisli sózlerdiń kópshiligi qaraqalpaq tilinde atlıq sóz shaqabına kiredi, yaǵnıy arab tilindegi kelbetlik, kelbetlik feyil, sanlıqlar biziń tilimizde kóbinese substantivlesip qollanıladı: Saqıy-saqıy (menshikli atlıq), Sabır-sabr (menshikli atlıq), Áziz-áziz (menshikli atlıq). Arabsha-«at» affiksi arqalı jasalǵan sózler kóbinese jámlewshi túsinikti, kóplik mánini ańlatadı. Bunday sózlerdiń birlik forması da qollanılıp olar atlıq, kelbetlik bolıp keledi: málım (kelbetlik)-maǵlıwmat(atlıq), tálim (atlıq)-táliymat (atlıq). Bunday kóplik formadaǵı sózlerden keyin qaraqalpaq tilinde- «lar» kóplik qosımtası da jalǵanadı. Kóplik máni ańlatıwshı-

¹ Arabsha sózler tómendegi sózlikler boyınsha berildi: Баранов Х.К. Арабско-русский словарь. — М.: Русский язык. 1984. — 942 С.; Ондасынов Н.Д. Арабша-қазақша түсіндірме сөзлик. — Алматы: Мектеп. 1984. 256 Б.

«iyat» qosımtasın alğan arab sózleri ideyalar, buyımlardıń belgisin ańlatıp, abstrakt túsinikti bildiredi: máni-manaviyat, ádep-ádebiyat, mádeniy-mádeniyat, názer-názeriyat, jámi-jámiyet. Arab tilinen ózlestirilgen sózlerdiń kópshiligi ilimiy, siyasiy, mámleketti basqarıw, dinge baylanıslı hám abstrakt túsiniklerdi ańlatatuǵın sózler bolıp dástannıń sózlik quramınıń ajıralmas bólegi bolıp tabıladı.

Qaraqalpaq tiliniń sózlik quramında, sonday-aq «Qırq qız» dástanınıń leksikasında belgili orındı arab tilinen awısqaan sózler qatlamaı quraydı. «... Arab tilinen sóz awısıw procesi ulıwma alǵanda arablardıń Orta Aziyanı jawlap alıwına baylanıslı. Orta Aziyada islam dininiń en jayıwı, Arabiya mádeniyatınıń tásiiri arab tilinen sóz awısıwdıń tiykarǵı derekleriniń biri boldı»¹.

Túrkiy tillerine arab tilinen kelip kirgen sózler, olardıń kelip kiriwindegi tariyxıy jaǵdaylar arab tilinen ózlestirilgen sózlerdiń tiykarǵı tematikalıq toparların izertlegen N.K.Dmitriev, L.Z.Rustemov, S.N. Ivanov, F.Abdullaev, V.A.Sıcheva hám taǵı basqa da ilimpazlardıń miynetleri bar². Qaraqalpaq tilinde arab tilinen ózlestirilgen sózler tolıq hám hár tárepleme izertlenbegen másele bolıp tabıladı, olar tuwralı qaraqalpaq tilin izertlewshi ilimpazlardıń miynetlerinde hám qaraqalpaq tili boyınsha sabaqlıqlarda sóz etiledi. Q.Shamshetov óziniń «Qaraqalpaq tilindegi shıǵıs tillerinen kirgen sózler tariyxınan» degen miynetinde qaraqalpaq tiline arab hám parsı tillerinen kelip kirgen sózlerdi izertlewge umılǵan. Filologiya ilimleriniń kandidatı O.Bekbawlovtıń «Qaharmanlıq epostıń arab-parsı leksikası hám onıń tariyxıy-lingvistikalıq xarakteristikası» degen miynetinde qaharmanlıq dástanlardadı arab-parsı sózleri ádebiy-lingvistikalıq baǵdarda izertlenip, olardıń ayırımlarınıń áyyemgi grek mádeniyatı menen baylanıslı ekenligi tuwralı pikirler bildirilgen, miynettiń sońında arab-parsı sózleriniń sózligi berilgen, onda «Qırq qız» dástanına da mısallar alınıp, 105 mısaldıń dizimi berilgen, onıń arab yaki parsı tekles sóz ekenligi kórsetilgen.

¹ Бердимуратов Е., Дәулетов А. Хәзирги қарақалпақ тили. (Фонетика, лексикология). — Н.: Қарақалпақстан. 1979. 226-б.

² Дмитриев К.Н. Арабские элементы в башкирском языке. — М. 1962. 201 с.; Рустемов Л.З. Арабско-иранские заимствования в казахском языке. А.к.д. — Алма-Ата. 1963; Иванов С.Н. Арабизмы в турецком языке. — Л.: Наука. 1973; Абдуллаев Ф.А. Арабизмы в узбекском языке. А.к.д. — Ташкент. 1945; Сычева В.А. Арабские и персидские лексические заимствования в гагаузском языке. А.к.д. — М. 1972.

Basqa da hind-evropa tillerinen ózlestirilgen sózler

«Qırq qız» dástanınıń sózlik quramında qıtay, parsı, arab tillerinen ózlestirilgen sózler menen bir qatarda az sanda bolsa da grek, hind, aramey, parfiya, evrey hám taǵı basqada tillerden kelip kirgen sózler de ushırasadı. «Sheker» sóziniń hind tilinen Orta Aziya xalıqlarınıń tillerine kelip kirgen sóz ekenligi bir qatar ilimiy miynetlerinde kórsetilgen¹. «Sheker» sózi hind tilinde «mazalı» degen mánini ańlatadı. «Qırq qız» dástanında bul sóz «Shiyrinnen sheker sózińdi» dep salıstırıw mánisinde «jaǵımlı» degen túsinikti ańlatıw ushın qollanılǵan. Bul sóz «DLT» miynetinde de ushırasadı: chákar-hawadan daraqlar ústine jabısqan (palǵa uqsas) shire. Bul sóz eski dáwirlerde kelip kirgen bolıwı kerek. «But» sózi hind tilinde «statuya, háykel, músın» mánisinde qollanıladı², anıǵıraǵı, «Buddanıń statuyası» degen túsinikti ańlatıw ushın qollanılǵan. Dástannıń leksikasında bul sóz «butxana» túrinde ushırasadı. «Butxana» sóziniń ekinshi sınarı parsı tiliniń elementi bolıp orındı ańlatadı. Solay etip, dástanda «butxana» sózi «buddanıń statuyası ornatılǵan jer, orın» mánisinde qollanılǵan. «Butxana» sózi Gúlayım basqarǵan 40 qızdıń qalmaqtıń xanı Surtayshanıń eline óz xalqın azat etiw ushın bargan jerinde qollanǵan:

Gúlayımday batır qız
Patshanıń altın taxların
Qaldırmay bárin buzadı.
Butxanaǵa oq atıp,
Medresesin qulatıp,
Qul qılıp endi aydadı.

Qashǵariydiń sózliginde «burxan» sózi qollanılıp oǵan «butxana» dep túsinik berilgen. «But, burxan» sózleri buddizm diniy isenimine baylanıslı sózler bolıp tabıladı. Dástanda bunnan basqa da hind sózleri ushırasadı: tawıs-Tawıs qustay sılandı. Bul qustıń atı «DLT» te «jun qush» dep kórsetilgen. «Shax», «mat» sózleri de hind tilinen kirgen. Mısalı: — Ózi eken shaxzada, Dushpanların mat qılıp. Qazaq tilindegi bul sózler haqqında J.Bayzakov bılay dep jazadı: «.. встречающие слово мат-индийского происхождения, оно перешло в казахский язык через арабов, Шах-король, мат-погиб. В индийском языке это слова произносятся

¹Хасанов А. Лексические особенности «Худуд-ал-алем.» — А.к.д — Душанбе. 1986. — С.8.

²Sonda. — С.8.

как «маат» с удлинённым двойным «а»¹. «Qant» sózi de hind tilinen kelip kirgen:² qand(saxar)-Ay lábiniń qantını. «Gúrish» sóziniń eski hind sózi ekenligin ilimpaz L.V.Dmitrieva tastıyıqlaydı³. Dástanda bul sóz tómendegi orında qollanılğan: Mayı menen gúrish bar. Bul pikir durıs bolıwı kerek, sebebi Qashgariydiń «DLT» miynetinde «gúrish» sózi ushıraspaydı, «gúrish»-tutırqan dep atalğan.

Dástannıń leksikasında birqansha grek sózleri de ushırasadı. Qaraqalpaq tilinde, sonday-aq basqa túrkiy tillerinde jiyi qollanılıp júrgen «namıs» sózi grek tiliniń sózi bolıp esaplanadı⁴. Bul sóz dástanda «Oylan, aǵa, qıyın bolar namıs-ar» túrinde qollanılğan. Grek tiliniń «tán» sózi de dástannıń leksikasında ushırasadı⁵. Bul sóz dástannıń tilinde de heshqanday semantikalıq ózgeriske ushıramagan halda sol mánisinde qollanılğan: Tándе janım kabaptı. Grek tilinen kirgen «almaz» sózi dástannıń tilinde jiyi qollanılğan: Almas qanjar qolǵa alıp, Júzi almas qılıshın, Sawash kúni qolda oynar bul almas. Bul sóz grek tilinde «adamant» túrinde qollanılğan⁶. «Dáw» sózi de grek tiliniń elementi bolıp, grek tilinde «diew, dios, deus» formasında qollanıladı⁷. Bul sóz latin tilinde-«deus», hind tilinde «deo», parsı tilinde «diu», rus tilinde «div» túrinde ushırasadı. XVII—XVIII ásirlerdegi diniy-filosofiyalıq aǵım «deizm» termini de grek tilindegi «deus» sóziniń tiykarında payda bolǵan⁸. Aramey tilinen kelip kirgen «gór, tabıt, áwliye» sózleri aramey grafikasına baylanıslı arab tilinen kelip kirgen hám sońın ala arab tili arqalı islam dini taralǵan ellerdiń tiline kelip kirgen sózler bolıp tabıladı⁹. Bul sózler dástanda tómengi orınlarda qollanıl-

¹ Байзаков Ж. Лексические особенности казахского героического эпоса «Алпамыс». — А.к.д. — Алма-ата. 1967. — С.8.

² Хасанов А. Аты аталған мийнети. — С.8.

³ Дмитриева Л.Б. Название растений в тюркских и других алтайских языках. — Л.1972. — С.216

⁴ Кабиров М. Лексические особенности «Таърихи Бадахшан». — А.к.д.-Душанбе. 1979.С. — 216.

⁵ Персидско-русский словарь. — М. 1985. — С.809.

⁶ Казанский В. В.мире слов. — М. 1958. — С. 148.

⁷ Байзаков Ж. Лексические особенности казахского героического эпоса «Алпамыс». — Алма-ата. 1967. — С.18

⁸ Фламарион. История неба. — СПб. 1875. — С.70.

⁹ Хасанов А. Лексические особенности «Худуд-ал-алем». — Душанбе. 1986. — С.10; Нуцубидзе М.Г. Лексика Рудакий. — Тбилиси. 1975. — С.6.; Персидско-русский словарь. — М.1985. — С.809.

ğan: Ólgen bir altı adamdı, tabıtlarğa salıptı, Áwliye qalmaq sıyındı, Górhinde otırıp h.t.b. Bul sózler M. Qashgariydiń «DLT» miynetinde ushıraspaydı, bul mánilerdi ańlatıw ushın basqa sózler qollanılğan: tublu-gór, tárgu, sin-gór, qara orun-gór. Parfiya tiliniń elementi «perishte» sózi parsı tili arqalı qaraqalpaq ádebiy tiline kelip kirgen bolıwı kerek. «Perishte» parfiya sózi¹. «Qırq qız» dástanınıń tilinde de usı mánide qollanılğan: Jıynalıp barlıq perishte. Dástanda sonday-aq parfiya tiliniń «máńgi» sózi de qollanılğan: Máńgi birge bolıwǵa². «Adam» eski evrey sózi bolıp tabıladı³. Bul sóz evrey tilinde tek er adamlardı ańlatıw ushın qollanılsa, ol qaraqalpaq tiline arab tili arqalı kelip kirip tek er adamdı ǵana emes ulıwma adamzattı(jınısına, jasına qaramastan) ańlatıw ushın qollanıladı, Qaraqalpaq tiline grek, hind, aramey, parfiya, evrey tillerinen ózlestirilgen bul sózlerdiń barlıǵı derlik biziń tilimizge arab-parsı tilleri arqalı kelip kirgen.

Qadaǵalaw ushın sorawlar:

1. Qaraqalpaq dástanları tilinde altay dáwirinen saqlanǵan qanday sózler qollanılǵan?
2. Qaraqalpaq dástanları tilinde túrkiy jazba esteliklerinde qollanılǵan sózler menen mánilik jaqınlıǵı bar sózlerdi kórsetiń.
3. Qaraqalpaq dástanları tilindegi semantikalıq qurılısında ózgeriske ushıraǵan sózlerdi kórsetiń.
4. Qaraqalpaq dástanları menen túrkiy jazba esteliklerinde qollanılǵan seslik qurılısında da, semantikasında da ózgeriske ushıramanǵan sózlerdi anıqlań.
5. Qaraqalpaq dástanları tilinde qanday toponimler qollanılǵan?
6. Qaraqalpaq dástanları tilinde qanday antroponimler qollanılǵan?
7. Qaraqalpaq dástanları tilinde qanday etnonimler qollanılǵan?
8. Qaraqalpaq dástanları tilinde qollanılǵan qıtay tilinen ózlestirilgen sózlerdi aytıń.
9. Qaraqalpaq dástanları tilinde arab tilinen ózlestirilgen qanday sózler qollanılǵan?
10. Qaraqalpaq dástanları tilinde arab tilinen ózlestirilgen qanday sózler qollanılǵan?

¹ Хасанов А. Лексические особенности «Худуд-ал-алем». — Душанбе. 1986. — С.10; Нуцубидзе М. Г. Лексика Рудакий. — Тбилиси. 1975. — С.6.

² Персидско-русский словарь. — М. 1985. — С.809.

³ Казанский Б. В. В мире слов. — М. 1958. — С.63.

Ádebiyatlar:

1. Хроленко А.Т. Введение в лингвофольклористики. Учебное пособие. — М.: Флинта. Наука. 2010.
2. Абдиназимов Ш. Лингвофольклористика. — Нөкис, 2015.
3. Абдиназимов Ш, Дәниярова З. Қарақалпақ фольклорындағы адам атлары. — Нөкис, 2016.
4. Абдиназимов Ш. «Қырқ қыз» дәстанының лексикасы. Кан.дисс. Нөкис-1992.
5. Абдиев А. «Алпамыс» дәстаны тилинің лексика-семантикалық хәм стилистикалық өзгешеликлери. Кан.дисс. — Нөкис, 2010.
6. Abdiev A. «Alpamıs» dástanı tiliniń qısqasha túsındırme sózligi. — Nókis, 2012.
7. Бекбаўлов О. Қахарманлық эпостың араб-парсы лексикасы хәм оның тарийхый-лингвистикалық характеристикасы. — Нөкис: Қарақалпақстан, 1979.
8. Бекбаўлов О., Мамбетназаров Қ. Қахарманлық дәстанлардағы өзлестирме сөзлердиң түсиниги. — Нөкис. 1992.
9. Хроленко А.Т. Язык фольклора. Хрестоматия. — М.: Флинта. Наука. 2006.

V BÓLIM

QARAQALPAQ DÁSTANLARÍ TILINIŇ LEKSIKA-SEMANTIKALÍQ HÁM STILISTIKALÍQ ÓZGESHELİKLERI

J o b a :

1. *Qaraqalpaq dástanları tilinde qollanılğan sózlerdiñ semantikasi.*
2. *Qaraqalpaq dástanları tilinde funkcional sheklengen leksikanıñ qollanıwı.*
3. *Qaraqalpaq dástanları tilinde stilistikalıq figuralar hám troplardıñ qollanıwı.*

1. Folklorlıq sózdiñ semantikasi

Hárqanday kórkem shıǵarmanıñ leksika-semantikalıq hám stilistikalıq ózgeshelikleri, onda qollanılğan sózlerdiñ mánileri, sinonim, omonim, antonimler, tabu hám evfemizmler, arxaizmler hám tariyxıy sózler, turaqlı sóz dizbekleri, olardıñ mánilik túrleri arqalı funkcionallıq sheklengen leksika hám stilistikalıq figuralardıñ qollanıwın analizlew arqalı anıqlanadı. Sonlıqtanda qaraqalpaq xalqınıñ qaharmanlıq dástanı «Qırq qız»dıñ leksika-semantikalıq hám stilistikalıq ózgesheliklerin anıqlaw ushın usı leksikalıq kategoriyalarǵa toqtaymız.

Dástanda qollanılğan kóp mánili sózler

Hárbir xalıqtıñ ruwxıy dúnyası, mádeniyatınıñ rawajlanıwı, sana seziminiñ ósiwı, obyektiv dúnyanı tanıwı nátiyjesinde tildegi sózlerdiñ mánileri de rawajlanıp baradı. Sózdiñ tiykarǵı tuwra mánisine qosımsha onıñ awıspalı mánileri payda bolıp, bir sózdiñ birneshe mánileri qalıplesedi, sózler mánilik jaqtan bayıydı. Bul jaǵday tildiñ rawajlanıp, jetilisip, bayıp barıwınıñ tiykarǵı belgileriniñ biri bolıp tabıladı. Bunday qubılıs «Qırq qız» dástanında da kózge taslanadı. Máselen, «bas» sózi tiykarǵı mánisinde «adamnıñ bası» degendi

bildirse, sonıń menen birge birneshe qosımsha mánilerdi ańlatadı. Mısalı: *Taw basında jatadı* (183), *Basımtız jerge kirgenshe* (223), *Jas bolsańda xalıqqa sen bas ediń* (160), *Basınan baxtı tayadı* (172) h.t.b. Bul mısallardaǵı «*tawdıń bası*» degende belgili bir uqsaslıq belgilerine qaray salıstırılса, «*xalıqqa bas ediń*» hám «*Sawashqa bas bop kelmeseń* (397)» degen mısallarda «*basshı*» túsinigin ańlatadı. «*Basınan baxtı tayadı*» degende «*baxıtsızlıqqa ushıraw*» degen mánini bildiredi. «*Bas qosıp taǵı oyladı*» (368) degen mısalda «*bas qosıp*» sóz dizbegi jıynalıp, keńesip degen mánini bildiredi. Sonday-aq sózdiń kóp mániligi tómendegi mısallarda da kórinedi:

Sen ústińe jamılıpsań *qaranı* (179),
 Allayarday bul baydıń,
Qarası uzap ketken soń (116),
 Shomılıp *qara* terine (116),

Birinshi mısaldaǵı «*qara*» sózi «*qayǵı shegiw, aza tutıw*» degen mánini bildirse, ekinshi mısaldaǵı «*qara*» sózi «*boyı, denesi, gewdesi*» degen mánini, úshinshi mısalda «*qara terge túsiw*»-«*ship-ship terge túsiw*» degen mánilerdi ańlatıp kelgen.

Jayǵa kelip ekewi,
 Atlarınan túsedı (175),
Jay tawıpsań qay torańǵıl qasınan (135).

Birinshi mısaldaǵı «*jay*» sózi «*úy*» degen mánini ańlatsa ekinshi mısaldaǵı «*jay*» sózi úydi emes, al otıratuǵın orındı bildirip tur.

Tek túpkilikli sózler ǵana kóp mánili bolıp qoymastan, geyde basqa tillerden kirgen sózler de polisemiyalıq sıpatqa iye bolıp keledi. Máselen, arab tilinen kirgen «*axıret*» sózi birde «*o dúnya*», «*aqırzaman*» mánisin bildirse, (*Axırette* keyinińe ereyin (105)), birde «*qıyınshılıq, azap, qorlıq*» mánisinde qollanılǵan: *Axıret* kórgen zarlańǵan (368).

Sózdiń kóp mániligi birqansha usıllar tiykarında júzege asadı. Solardıń birinshisi metaforalıq usıl bolıp esaplanadı.

Metafora

Dástannıń sózlik quramında metaforalıq usıl menen awısқан kóp mánili sózler ushırasadı. «*Qırq qız*» dástanındaǵı «*qapı*» sózi, birinshiden, «*úydiń qapısı*» degen mánini ańlatsa, ekinshiden

«beyishtin qapısı» degen mánini ańlatadı: Eki qollap ashıp *beyish qapısın* (109). «Bet» sózi birinshiden, «adamnıń múshesi» degen mánini ańlatsa, ekinshiden, «jerdiń beti» degen túsinikti ańlatadı: *Jerdiń betin juwadı* (154). «Jel» sózi, birinshiden, «samal, dawıl» sózleriniń sinonimi bolıp tábiyiy qubılıstı ańlatsa, ekinshiden «qayǵınıń jeli» mánisinde qollanılǵan: *Qayǵınıń jeli esedi* (188). Bul mısallardaǵı ekinshi mánileri metaforalıq usıl menen awısqa mániler. Metaforalıq usıl menen sóz mánisi awısqanda adam, buyım hám qubılıstıń belgileri-kólemi, ornı, túri, háreketi hám sapasına tiykarlanıp ekinshi bir buyım salıstırıladı. Metaforalıq usıl menen sóz mánisi awısqanda tiykarǵı úsh faktor negizge alınadı: 1. Nege salıstırıladı? 2. Ne salıstırıladı? 3. Qanday uqsaslıq belgilerine qaray salıstırıladı? Metaforizaciyada usı úsh element qatań saqlanıwı zárúr. Prof. E. Berdimuratov házirgi qaraqalpaq tilindegi metaforalardıń úsh tipin kórsetedi: a) ulıwma xalıq tilindegi metaforalar, b) ulıwma xalıq tilinde qollanılatuǵın, biraq obrazlıq xarakterine iye metaforalar, v) kórkem sóz sheberiniń qálemine tiyisli jeke stillik metaforalar¹.

«Qırq qız» dástanınıń tilinde metaforalardıń eki túri ushırasadı: ulıwma xalıq tilindegi metaforalar hám ulıwma xalıq tilinde qollanılatuǵın, biraq obrazlıq xarakterine iye metaforalar:

a) Ulıwma xalıq tilindegi metaforalar: «Qırq qız» dástanınıń sózlik quramında ulıwma xalıq tilindegi metaforalıq usıl menen awısqa sózler jiyi ushırasıp otıradı:

Jerdiń betin juwadı (154);
Ashtı kewil bulaǵın (157);
Qıstıń kúni jerdiń júzi qar edi (164);
Taw bastında jatadı (183);
Bir kúnniń júzi bolǵanda (227);
Júrekleri suwıptı (308);
Baxıt qustı ushadı (315);
Kesti júzi qılishtıń (325);
Kelip bulaq boyına (333);
Qorǵannıń awızı qayda dep (362);
Qaratıp mıltıq awızın (391);
Mingizdiń qayǵı kemesin (367).

¹ Бердимуратов Е. Хәзирги заман қарақалпақ тилиниң лексикологиясы. — Н. 1968. 55—77 б.

Bul mısallardağı «jerdiń beti» degen sóz dizbeginiń tuwra mánisi «adamnıń beti», «kewil bulağı» sóz dizbeginiń tuwra mánisi «taw bulağı», «jerdiń júzi, qılıstıń júzi, kúnniń júzi» sóz dizbeginiń tuwra mánisi «adamnıń júzi», «tawdıń bası-adamnıń bası», «júrekleri suwıptı-kún suwıptı», «bulaq boyı-adamnıń boyı», «qorgannıń awzı-adamnıń awzı» sózleri bolıp tabıladı.

b) Ulıwma xalıq tilinde qollanılatuǵın, biraq obrazlılıq xarakterge iye metaforalar.

«Qırq qız» dástanınıń tilinde ulıwma xalıq tilinde de qollanılatuǵın, biraq awız eki poetikalıq tilge tán bolǵan obrazlılıq xarakterge iye metaforalarda jiı ushırasadı:

Usla balam *payǵambardıń shalǵayın* (106);

Kewli tasıp bul tazdıń (117);

Jasımnan-aq *kewilimdi bergenim* (130);

Beyishtiń arǵı *tórinde* (114);

Kirgizdi *beyish baǵına* (109);

Ishqı otına janadı (352);

Kókiregi ósedı (264);

Malday *kózi janadı* (352);

Jazıladı *kewillerdiń jarası* (418);

Kórgen janlar *kelbetine toyǵanday* (43).

Bul mısallardağı «payǵambardıń shalǵayı», «kewili tasıw», «kókiregi ósiw», «kózi janıw», «kewil berıw», «beyishtiń tóri», «beyishtiń baǵı», «ishqı otı», «kewil jarası», «kelbetine toyıwı» sózleri ulıwma xalıq tilinde qollanılatuǵın, biraq obrazlılıq xarakterine iye metaforalar bolıp tabıladı.

Metonimiya

Sóz mánisi metonimiyalıq usıl menen awısqanda bir sóz ekinshi mártebe qaytalanıp, biraq óziniń dáslepki mánisinen ózgeshe bolǵan jańa máni qabıllaydı. Biraq bul buyım hám qubılıslar arasındaqı leksikalıq baylanıs saqlanadı. Ilimpaz S.G.Gendler sóz mánisiniń awısıwınıń metonimiya usılın keń baǵdarda qarap onıń qurılısına sinekdoxa usılı menen awısqan sózlerdi de kirgiziwdi usınadı. Prof. E.Berdimuratov bul usıllardı bir-birinen ajratıp, hár qıylı usıllar sıpatında qarastırıwdı maqul kóredi. «Qırq qız» dástanındağı sóz mánisiniń awısıw usılların sóz etkende, biz sońǵı pikirge qosılıp

metonimiyanı hám sinekdoxanı óz aldına usıllar sıpatında qaragan durıs dep oylaymız. Sebebi metonimiyalıq usıl menen sózler awısqanda olar shekleniwshilikti bilmeydi al olar sinekdoxalıq usıl menen awısqanda sheklengen xarakterge iye bolıp keledi. Sinekdoxalıq usıl menen sózler awısqanda pútinniń ornına bólshegi, bólsheginin ornına pútini qollanılıw arqalı awısađı. «Qırq qız» dástanında metonimiyalıq usıl menen awısqan tómendegidey sózler ushırasadı:

1. Buyımdı ańlatıw ushın, sol buyımnıń materialı ataladı. Mısalı:

Basına *qundız* kiygizip (114);
Alıp qashqan *ılaqtı* (142);
Gáwhar kiydi basına (270);
Batırlar tutqan *polatlar* (302);
Enley *mamıq* tósettiń (122);
Sawash kúni qolda oynar bul *almas* (438).

Bul mısallardaǵı «qundız» sózi «qundızdıń terisinen tigilgen bas kiyim» degen mánini, «ılaq» degen sóz xalıqtıń dástúrinde toylarda oynalatúgin oyınınıń atı. Onda janlıq soyıladı, eshki bolıwı da múmkin, ılaq bolıwı da múmkin, onıń barlıq góshi terisiniń ishine salıp tigiledi, gellesi tuyaqları alınıp taslanadı. Kókmar oyınınıń tiykargı quralı bolǵan áne usı «ılaq» tı ańlatıw ushın dástanda bul sóz qollanǵan.

«Gáwhar» sózi «mańlayında gáwhar tası bar bas kiyimdi» ańlatsa, «polat» sózi qolında polattan islengen qural bar ekenligin ańlatadı. «Mamıq» sózi eski túrkiy dáwirinde «paxta» sóziniń mánisin bildirgen. Orta túrkiy dáwirinde «qustıń pári» degendi bildiredi. Dástanda «ishine qustıń pári salınıp sırilǵan tósek» degen mánide jumsalıp tur. «Almas» sózi de metonimiyalıq usıl menen awısıp «almastan islengen qılısh» mánisin bildiredi.

Ayırım jaǵdaylarda adam músheleri hám kiyimdi bildiretuǵın sóz dizbekleri emocionallıq-ekspressivlik máni ótkirliğine iye boladı: Mısalı:

Ata *tilin* almaǵan (149);
Aza kiyip basqa *qara* tartarsań (137);
Júzi *qara* arsızdı (154);
Dushpan kelip kessin *qara basımdı* (161);
Sen ústińe jamılıpsań *qaranı* (179);
Ishi anıq bileđi (272);
Er salıpsań *qasqaǵa* (340);

Qızıl bas alıp jurtımdı (436);
Tap sol kúni atań mingen *torıǵa* (57).

Bul mısallardaǵı «júzi qara» sózi «ar-namıssız, uyatsız» degen mánini, «ústine qara jamılıw» degende «dushpanlıq qılıwdı maqset etipseń» degen mánini ańlatılıp tur. «Qarasın kórmew» degen mısalda «adamdı ushıratpaw» mánisin ańlatadı. «Qara tartıw» sóz dizbegi «qayǵılı jaǵdayǵa túsersesń, turmıs qıyınshılıǵına ushıarsań» degen mánini ańlatıp tur.

Dástanda metonimiyalıq usıl menen awısqań jáne de tómendegi sózler ushırasadı:

Sup dep *demin salǵanda* (184);
Tap tórimde iship hadal *duzımdı* (111);
Jan shıǵarmay qaladan (262);
Tartqanların qay patshanıń túyesi (318);
Kiyerine *wáji* bar (343);
Onda *sulıw* xalqına (223);
Úsh aǵashqa ildirdi (108).

Birinshi mısaldaǵı «dem salıw» sózi «duwaxanlıq penen esten tandırıw» mánisinde qollanǵan. Ekinshi mısaldaǵı «duz» sózi metonimiyalıq usıl menen awısıp tek duzdı emes al, ulıwma «azıq-awqat, tamaq» degen mánini ańlatıp tur. Kelesi mısallardaǵı «jan» sózi «adam, ásker» mánisin, «qay patshanıń túyesi» sóz dizbegi «qaysı patshanıń kárwanı» degen mánini ańlatıp kelgen. «Túlki» sózi «hiyleker, sum» mánisinde, «wáj» sózi «kiyim-kenshek» mánisinde, «sulıw» sózi Gúlayım batırdı ańlatıw ushın qollanılǵan. «Úsh aǵash» sózi «dar» degen mánini ańlatıp, dardıń úsh aǵashstan qurılǵanına tiykarlanǵan.

Sinekdoxa

Sinekdoxalıq usıl menen pútinniń ornına bólshegi, bólshektiń ornına pútini, kópliktiń ornına birliǵi, birliktiń ornına kópligi qollanıp sóz mánisi awısadı. Qaraqalpaq tilinde «ásker» sózi birlik mánide qollanıladı. Dástanda bul sóz jeke bir áskerdi ańlatıw ushın emes, al ulıwma mánini ańlatıp, «áskerler» degen túsinikti bildiriw ushın da qollanılgan: *Ásketine* turıp názer saladı (233).

Sinekdoxa usılı menen sóz mánisiniń awısıwınıń eń ónimli qollanılatuǵın túri—adam hám haywanlardıń músheleri atamasınıń pútindi ańlatıw ushın qollanıluwı bolıp esaplanadı. Mısalı:

Dushpanıñnıñ eki kózın oymadıñ (141);
Bastı qosıp hâmesi (144);
Mártlikke beldi baylağan (144);
Awzı-bası tobardı (166);
Etek-jeñi sel boldı (174);
Kózın onıñ joyagór (183);
Basımız jerge kirgenshe (223);
Kóp sarsılıp buwınıñdı bosatpa (351);
Atadan jalğız tuyağım (206);
Birge júrgen bawırlar (437);
Bilekke kúshti qıyagór (228);
Arjağın aytıwğa jetpes biziñ til (161) h.t.b.

Bul mısallardağı eki kózi, bas, bel, awzı-bası, etek-jeñi, kóz, buwın, tuyaq, bawır, bilek, til sózleri óziniñ tuwra mánisinde emes, al ulıwma «adam» degen túsinikti ańlatıp tur. Dástanda sinekdoxa usılı menen awısqañ jáne de tómendegi sózler ushırasadı. Mısalı:

Izlep kelgen dushpan jırtar jağandı (48);
Jeñdi túrip, beldi bekkem buwayıq (276);
Er salıpsañ qasqağa (340);
Toylar bolsa qamshılayın qasqanı (138);
Minip bir qasqa shubarğa (153);
Beldi buwıp túrinipseñ jeñiñdi (81);
Mañlayıma qotır ılaq bermediñ (83);
Bawırın ábden órtedi (263).

Bul mısallardağı «dushpan jırtar jağandı» sóz dizbegi «dushpan el-jurtıñdı basıp alıp, xalqıñdı qullıqqa túsiredi» degen mánini ańlatadı. Sonday-aq, «jeñdi túrip, beldi buwıp» sózleri «urısqa tayarlıq kóreyik» degen mánini, «qasqa», «qasqa shubar» sózleri attıñ sırtqı kórinisine baylanıslı qollanğan sózler bolıp, bul sózler ulıwma «at» degen túsinikti bildirip tur. «Qotır ılaq» sózi pútinniñ ornına bólshegi qollanılıp ulıwma «dúnya, mal» degen mánide qollanılğan.

Sinonimler

Sinonim sózler ulıwma xalıqlıq tildiñ baylıgın kórsetetuğın tiy-kargı belgilerdiñ biri. Sinonimiya mashqalaları boyınsha túrkiy tille-rinde, sonday-aq qaraqalpaq tilinde de birqansha monografiya hám

maqalalar jəriyalangan¹. Qaraqalpaq tili sinonimlerge oğada bay. «Qırq qız» dástanınıń tilinde de milliy tilimizdegi sinonimlerdiń keń múmkinshilikleri, názik máni ottenokları orınlı qollanılğan. Seslik qurılısı boyınsha hár qıylı, al mánilik jaqtan bir-birine jaqın bolğan sinonim sózler belgili dárejede de máni ayırmashılıqlarına iye boladı.

Akademik V.V.Vinogradov kórkem ádebiy shıǵarmalardıń tilindegi sinonimlerdiń qollarıw ózgeshelikleri tuwralı ayta kelip: «V sisteme literaturnogo proizvedeniya mogut bit sozdani shirokie i daje neojidannıe konteksti dlya sinonimicheskogo sblijeniya ochen dalekix po znacheniyu slov, osobenno v ekspressivno-ironicheskimi ili obraznom po upotrebleniyu» dep kórsetedi². I.A.Efimovtıń kórsetiwinshe: «Sinonimicheskie sredstva raznoobraziya, ukrashayut i takim obrazom, obogashayut slovesno-xudojestvennoe izobrajenie³. «Qırq qız» dástanınıń tilinde de sinonimler hár qıylı mánilerdi hám máni reńklerin ańlatıw ushın qollanılğan. Dástannıń tilinde qaraqalpaq tiliniń sózlik baylıǵı sheber paydalanılğan, onıń poetikalıq tili jańa sinonimler menen bayıǵan. «Qırq qız» dástanındaǵı sinonimler jasalıw usılları boyınsha tómendegi toparlarǵa bólinedi:

1. Qaraqalpaq tiliniń túpkilikli sózlerinen jasalğan sinonimler: Mısalı: quba-sarǵısh. *quba* nargá artıwǵa (169), Endirdi *sarǵısh* júzlerge (177). Birinshi mısaldıǵı «quba» sózi ulıwma altay tillerine ortaқ sóz bolıp «sarǵısh» degen mánini ańlatadı hám qaraqalpaq tilindegi «sarǵısh» degen sózdiń sinonimi retinde qollanılğan. Qaraqalpaq xalqınıń awız eki sóylew tilinde de «aq qubadan kelgen nashar» degen sóz dizbeginde nashardıń aqshıl-sarı kelbetin ańlatıp keledi.

Erte-tań. Tún uyqısıń tórt bólip, *erte* menen keshinde (273), Sarǵayıp *tań* atqanda (167). Bul mısallardaǵı «erte» sózi dara turǵanda endi baslanatuǵın háreket yamasa qubılıstı bildirse, «Qırq qız» dástanında «tańnıń atıwı» degen mánini ańlatıp «tań» sózine sinonim retinde qollanılğan.

Dar-ush aǵash. Asar *darǵa* altı birdey aǵańdı (48). *Úsh aǵashqa* ildirdi (108);

¹Қәлендеров М. Қарақалпақ тилиндеги синонимлер. — Н. 1979; Қарақалпақ тилиндеги синонимлердиң грамматикалық, структуралық хәм лексико-семантикалық өзгешеликleri. — Н. 1989; Бекбергенов А. Қарақалпақ тилиндеги лексикалық синонимлердиң пайда болыў жоллары. // Вестник Каракалпакского филиала АН УзССР. 1963. № 2. — С. 84—91.

²Виноградов В.В. О языке художественной литературы. — М. 1953. — С.118.

³Ефимов А.И. Стилистика художественной речи. — М. 1957. — С.245.

Dawis-ún. Waqtım xosh etken *dawısım* (399). Jılay-jılay qarlıqtı bul *unımız* (377);

Jańılıp-adasıp. Jaw kórmesten *jańılıp* (400). Júrgen joldan *adasqan* (400);

Uzaq-qashıq-alıs. *Uzaq* sózin basladı (338). *Qashıq* tuttı arasın (343). Sen barsañda *alıs* joldan at shawıp (55);

Tilek-dedik. Soray ber ata *tilegiń* (108). *Dedigi* bunıń yar edi (67);

Kúshli-mıqlı. *Kúshliligin* bildirdi (63). *Mıqlı* pitken qolındı (62);

Júzi- turqı- óni- kelbeti- simbatı- beti-sıyqı. Ayday appaq *júzińdi* (61). *Turqın* onıń som altınnan soqqanday (42). Qanı qashıp *óninen* (51). Kórgen janlar *kelbetine* toyǵanday (43). *Sın-simbatın* keltirip (56). Aq *betinen* súysem tarqar qumarım (71). Kim bolsań da, men kóreyin *sıyqıńdı* (203);

Ton-ishik. Qutlı bolsın alǵan at-*ton* sarpayın (66). Qos jaǵalı *ishikke*(169);

Jesir-tul. *Jesir* bolıp sen artımda qalarsañ (137). On bes jasar qızlarıńda *tul* bolar (218);

At-jılqı. *Atlarıńa* mindi (45). Óristegi *jılqımdı* aydap ketermen (58);

Sarı jay-sadaq. Jolǵa tutqan *sarıjay* (186). *Sadaq* alıp atlarıńa minipseń (145);

Kókpar-ılaq. Ortaǵa *kókpar* tasladı (121). Tartıp *ılaq* oynadıń (45);

Qoy-sawlıq. Aydap barlıq qoylardı (77). Ólgen *sawlıq* biraz sózler tapsırdı (85);

Shıdamaw-taqat etpew. Qırq qız *taqat ete almay* (46). *Shıdamadı* bul ashıqlıq tatawǵa (55);

Qaban-dońız. *Qabanlarday* túyedi (182). *Dońızlarǵa* teńgerdi (62);

Kókirek-ónir-tós. *Kókirektiń* tusına, suǵayın dep oyladı (161). Jarqı-raydı *óniriniń tumarı* (43). Appaq *tósini* jelge berip (69).

2. Qaraqalpaq tiliniń túpkilikli sózlerinen hám ózlestirilgen sózlerden jasalǵan sinonimler: qala-sháhár (p). Qulımsay kelse qalaǵa (175). Sarkoptayın sháhárdi (262). Birinshi mısaldaǵı «qala» sózi qaraqalpaq tiliniń túpkilikli sózi bolsa al, ekinshi mısaldaǵı «sháhár» sózi parsı tilinen ózlestirilgen sóz.

Uris-sawash(p). *Uris* bolıp, qaraǵım(191). Taq turıń dedi *sawashqa* (223);

Es-aqıl(a)-hush(a). *Es-aqıldan* ayrıldı (61). Ar-sar bolıp *aqıl-hushın* joyǵanday (43). «Es» sózi óz sózlik qatlamnıń elementi bolsa «aqıl, hush» sózleri arab tillerinen kirgen sózler;

Dawis-saza. Saz dawisqa salganda (72). Heshbir saza bolmadı (232);
Úy-jay(q). Úydiń artın túredi (220). Jayǵa kelip ekewi (175);
Júz-sawlatı(p). Ayday appaq júzińdi (61). Sawlatı onıń kún ornına júrgendey (43);

Erin-láb(p). Erni kewip batırdıń (166). Sordım qızdıń lábinen (50);
Jan algısh-ázireyli(a). Jan algıshtı shaqırıp (110). Ázireyli bardı qasına (111).

Tuw(q)-bayraq(t). Tulpar minip tuw alıp (177). Ala bayraq astınan (420);

3. Eki sınarı da ózlestirilgen sózlerden jasalǵan sinonimler: Ğárip (a)-móhmin(p). Ğárip penen oynalǵan (111). Bunday jaqsı móhminge (110). Bul arab-parsı tillerinen kelip kirgen bul sózler dástanda «ruwxıy ezilgen, turmısta qıyınshılıqqa ushıralǵan adam» degen mánini ańlatadı.

Sheker(h)-shiyryn(p). Shiyrinten sheker sózińdi (61). Sayralǵan shiyryn tilińdi (62);

Hálek bolıw-ájel jetiw. Qayt keynińe hálek bolma, qaqayım (55). Ájel jetse qayda qalmas jalǵan bas (185). «Hálek bolıw» sózi parsı tilinen kelip kirgen sóz bolıp parsı tilinde «qaza tabıw, óliw» degen mánini ańlatadı, al bul sóz qaraqalpaq tilinde semantikalıq ózgeriske ushırıp «bosqa ketken háreket» degen mánini bildiredi.

Gáwhar(p)-zer(a). Qarańǵı úyge hasıl gáwhar qoyǵanday (42). Zer júklengen qırq túyesi taǵı bar (226);

Sharap(p)-máı(a). Ákelip jaqsı sharaptan (207). Máı ishken dey jaǵadı (133);

Periyzat(p)-arıw(t)-gózzal(p). Gúlayımday periyzat (43). Alsa eger ashıq bolǵan arıwın (85). Qoy qáhardı bul dúnyada gózzal yar (233); Ekinshi mısaldıǵı «arıw» sózi túpkilikli túrkiy sózi bolıp eski túrkiy jazba esteliklerinde ushırasadı. «Arıǵ taza, pák» mánisin bildiredi. «Perizat» hám «gózzal» sózleri parsı ádebiy tilinen kelip kirgen sóz bolıp tiykarınan kórkem shıǵarmalarda qollanıladı.

quwat(a)-ǵayrat(p). Ketpese quwat belimnen (62). Kim bolsa da ǵayratıńdı kóremen (60);

Árman(p)-úmit(a)-intizar(p). Kewlimde bardı qayǵı-ármanım (71). Úmit penen únilip (50). Kórmege intizar edi (51);

Baxıt(p)-talay(a)-taǵdıyr(a). Baxıtın solay bolǵandı (141). Olay bolsa solay shıǵar talayım (178). Taǵdıyr neni qossa da, soǵan qayıl boladı (156);

Jánnet(a)-beyish(p). Jetkerdi bunday jánnetke (110). Beyishtiń shıqtı tórine (110).

Antonimlar

«Qırq qız» dāstanındaǵı ayırım antonimler dizbeklesip kelip ulıwma bir túsinikti ańlatadı. Mısalı:

Oylı-qırın jayladı (199).

Arman-berman sermeydi (210).

Kúni-túni bozladı (252).

Jaqsı-jaman sóz bolsa (252).

Bardı-joqtı ańladı (403).

Órden-ıqqa atadı (408).

Ğarrı-jası jıynalıp (438) h.t.b.

Bul mısaldaǵı «oylı-qırın», «arman-berman», «kúni-túni», «jaqsı-jaman», «bardı-joqtı», «órden-ıqqa», «ğarrı-jası» sózleri qaraqalpaq tilinde dara turǵanda mánileri bir-birine qarama-qarsı antonim sózler bolǵanı menen keltirilgen mısallarda olar ózleriniń antonimlik mánisin joǵaltıp, ekewi birigip ulıwmalastırılshı máni ańlatıp antiteza xızmetinde qollanılıp tur. «Oylıq-qırıl» degen sóz dizbegi «bárin, barlıq jerin», «arman-berman» sóz dizbegi «jan-jáǵın», «kúni-túni» sóz dizbegi «bárqulla», «jaqsı-jaman» degen sóz dizbegi «hár qanday», «bardı-joqtı» sóz dizbegi «hal jaǵday», «órden-ıqqa» sóz dizbegi «hár tárepke», «ğarrı-jas» sóz dizbegi «barlıq adamlar, hámme xalıq» degen mánilerdi ańlatadı.

«Qırq qız» dāstanındaǵı antonimlerdi tematikalıq jaqtan birneshe toparlarga bóliwge boladı:

1. Adamnıń minez-qulqı, háreketi, hal-jáǵdayı hám taǵı basqa belgilerin ańlatatuǵın antonimler: dos (50)-dushpan (70), qapa (334)-más (30), bay (42) - ash-jalańash (360), sıqmar (56) -saqıy (42), zalım (175)-miyrimli (50), sultan (429)-ğarip (428), ġarrı (427)-jas (427), er (46)-nashar (394), bas (166)-ayaq (54) h.t.b.

2. Buyımın belgilerin hám basqa da abstrakt túsiniqlerdi ańlatatuǵın antonimler. Bul toparǵa kiretuǵın sózler hár qıylı buyım hám qubılıslardı qarama-qarsı mánide ańlatıp keledi: ómir (50)-ólim (82), durıs (67)-nadurıs (177), dárt (394)-biydárt (337), zimistan (458)-gúlistan (458), hámme (294)-jalǵız (343), kúlki (344)-uwayım (52), dozaq (96)-beyish (111), pal (50)-uw (191) h.t.b.

3. Keńislik, orın, waqıt, jıl máwsimlerin ańlatatuǵın antonim sózler: dóń (215)-oy (278), keleshek (247)-ótken zaman (176), jaz (227)-qıs (218), báhár (86)-gúz (250), erte (152)-kesh (46), bálent (84)-pás (211), uzaq (112)-jaqın (89), kún (92)-tún (215) h.t.b.

Omonimler

«Qırq qız» dástanınıń sózlik quramında ushırasatuǵın forması boyınsha birdey al, ańlatatuǵın mánisi boyınsha hár qıylı túsinikti bildiretuǵın omonim sózler tómendegi usıllar arqalı jasalǵan:

1. Sózlerdiń qurılısındaǵı fonetikalıq ózgerislerdiń nátiyjesinde payda bolǵan omonimler: bas(atlıq)-bas(feyil). Mısalı: Áskerine *bas* bop baradı (79). *Ayaqqa bastı* qalasın (184). Eski túrkiy jazba esteliklerinde atlıq mánisindegi «bas» sózi «bash» túrinde qollanǵan, al feyil mánisindegi «bas» sózi ózgeriske ushıramagan. «Bash» degen atlıq sózdiń qurılısındaǵı únsiz dawıssız «sh» sesiniń «s» sesine almasıwı nátiyjesinde «bas» feyil sózi menen formalıq jaqtan sáykes kelip omonim sózdi payda etken.

Er(atlıq)-er(atlıq). Mısalı: Usınshama jılayma eken batır-*er* (180). Altın *erli*, gúmis júwen qırq at ber (226). Eski túrkiy jazba esteliklerinde «batır, márt» degen mánini ańlatatuǵın «er» sózi «er» formasında qollanılǵan, bul sózdiń qurılısındaǵı bir sestiniń ózgeriwi menen qaraqalpaq tilinde burınnan bar ekinshi sózge formalıq jaqtan sáykes kelip omonim sóz payda bolǵan. Dástannıń sózlik quramında usı usıl menen jasalǵan tómendegi omonim sózler ushırasadı:

Ot(atlıq)-ot(atlıq). Mısalı: Qulı bolıp esikte *ot* jaqqannan (43). *Ot* jegen jerge jániwar (64); Birinshi mısaldaǵı «ot» sózi «otındı, ottı jaǵıw» háreketine baylanıslı bolsa, ekinshi mısalda mal sharwashılıǵında qollanatuǵın haywanlardıń jeytuǵın otı, shóbin ańlatıp tur.

Qas(atlıq)-qas(kelbetlik). Mısalı: Altın *qashı* bar qolında (54). *Qas* dushpanıń sındırdı ǵoy belinđi(190);

2. Sózdiń quramındaǵı morfologiyalıq ózgerislerdiń nátiyjesinde payda bolǵan omonimler: urıs (atlıq)-urıs (feylil). Mısalı: *Urıs* bolıp, qaraǵım (191). Qoylarına urıstı (92). Atlıq jasawshı-s//ıs//is affiksi menen feyildiń sheriklik dárejesin jasawshı -s//ıs//is affiksi —omoformalar. Bul omoformalardıń bir túbir sózge jalǵanıwınan omonimles dórendi eki sóz-atlıq hám feyil jasalǵan.

Aytıs (atlıq)-aytıs (feylil). Mısalı: Baqısı-jıraw *aytıstı* (457). Xalıqtıń muńın *aytıstı* (218).

3. Túpkilikli sózler menen ózlestirilgen sózlerdiń formalıq jaqtan sáykes keliwi nátiyjesinde payda bolǵan omonimler: talay (qq)-talay (arab). Mısalı: Atqa minip *talayı* (110). Nede bolsa men kóreyin *talaydan* (150). Birinshi mısaldaǵı «talay» sózi «birqanshası, birazı» degen, ekinshi mısaldaǵı «táǵdiyr» mánisin bildirip kelgen «talay» sózi arab tilinen ózlestirilgen sóz.

Bay (arab)-bay (qq). Mısali: Alliyar degen *bay* boldı (42). Gúlayımjan, jáhanda *bay* qurıǵanday (160). Dáslepki mısaldagı kelbetlik mánisin ańlatatuǵın «bay» sózi arab tillerinen kelip kirgen sóz bolsa, ekinshi mısaldagı «kúyew» mánisin bildiretuǵın «bay» sózi túpkilikli túrkiy sózi bolıp tabıladı.

4. Kóp mánili sózdiń leksikalıq mánileriniń uzaqlasıwı nátiyjesinde payda bolǵan omonimler: «Kún» (atlıq)-kún (atlıq). Mısali: Bir *kúmnıń* júzi bolǵanda (227). *Kún* shıqpastan qırq jıl qamal qılsa da(43). Birinshi mısaldagı «kún» sózi «24 saatlıq waqıt birligi, bir sutkanı» anlatıp kelse, ekinshi mısaldagı «kún» sózi quyash sistemasiniń orayında turǵan astronomiyalıq obyekt kúndi ańlatadı.

Kók (atlıq)-kók (atlıq). Mısali: Kók gúrkirep, shaqmaq shaǵıp (197). *Kók*lemzargá jıynalıp (315). Bul mısallardagı «kók» sózi eski waqıtları kóp mánili sózdiń hár qıylı mánileri bolıp, sońǵı waqıtları olar arasındagı semantikalıq baylanıs úzilgenlikten omonim sózlerge aylanǵan. Birinshi mısalda «aspan» degen mánini, ekinshi mısalda «kók shóp» degen mánini ańlatıp kelgen.

Bayraq (atlıq)-bayraq (atlıq). Mısali: Ala *bayraq* astınan (420). *Bayraqqa* ketken atlardıń (170). Birinshi mısaldagı «bayraq» sózi «tuw, jalaw» mánisin ańlatıp kelse, ekinshi mısaldagı «bayraq» sózi «báygi» mánisin ańlatıp tur. Bul «bayraq» sózi de kóp mánili sózlerdiń mánileri arasındagı baylanıs úziliwinen payda bolǵan omonim sóz.

Ay (atlıq)-ay (atlıq). Appaq júzi ay sáwlesin bergendey (42), Altı *aylıq* jollardan (141). Birinshi mısaldagı «ay» sózi «jerdiń jubayı, astronomiyalıq obyekt» ańlatıp kelse, ekinshi mısaldagı «ay» sózi 30 kúnlük aydı waqıt birligin ańlatıp kelgen. Bul eki sóz dáslepki waqıtları bir sózdiń kóp mániligi sıpatında jumalıp, keyin ala olardıń mánileriniń bir-birinen uzaqlasıwı sebepli omonim sózlerge aylanǵan.

Arxaizm hám tariyxıy sózler

Til jámiyetlik qubılıs bolǵanlıqtan ol xalıqtıń tariyxı, onıń jámiyetlik ómiri menen tıǵız baylanısta rawajlanadı. Xalıqtıń tariyxıy rawajlanıw basqıshlarında bazı bir sózler qollanıw órisin taraytıp, qollanıwıdan shıǵıp qaladı. Ayırım sózler semantikalıq ózgerislerge ushırıp, onıń bazı mánileri góneredi. Professor E.Berdimuratov óziniń «Házirgi zaman qaraqalpaq tiliniń leksikologiyası» degen miynetinde gónergen sózlerdi eki toparǵa—arxaizm hám tariyxıy sózlerge ajratıp qaraydı.

«Qırq qız» dástanınıń sózlik quramında ushırasatúǵın gónergen sózlerdi de usınday eki toparǵa bólip qarawǵa boladı:

Arxaizmler

Tildin rawajlanıw barısında anaw ya mınaw túsiniktin atamasının ekinshi bir sóz benen almasıw nátiyjesinde qollanıw belsendiliginen ayırılǵan sózler arxaizmler bolıp tabıladı. Arxaizmler gónergen sózlerdin bir túri bolıp sózlik qordan shıǵıp baratırǵan sózler. Waqıttın ótiwi menen tildin sózlik quramında arxaizmlerdin sinonimleri payda boladı, olar ónimli jumsalıp arxaizmlerdin qollanıw órisin shekleydi.

Ayırım izertlewshiler arxaizmlerdi eki toparǵa ajıratıp qaraydı: leksikalıq arxaizmler, semantikalıq arxaizmler. Óziniń sózlik quramdaǵı ornın basqa sózlerge bergen arxaizmler-leksikalıq arxaizmler, al kóp mánili sózlerdin ayırım gónergen mánileri semantikalıq arxaizmler bolıp tabıladı.

«Qırq qız» dástanındaǵı gónergen sózler kóplep ushırasadı, sonlıqtan da ilimpazlar I.T.Saǵitovtin: «Eger de «Alpamıs», «Máspatsha» usáǵan erterekte dóretilgen dástanlarda eski gónergen sózler—arxaizmler kóbirek ushıraytuǵın bolsa, «Qırq qız» dástanında ushıraspaydı derlik, yamasa siyrek ushırasadı» degen pikiri menen kelisiwge bolmaydı.¹

Dástannın sózlik quramındaǵı arxaizmler tómendegi tematikalıq toparlarǵa bólinedi:²

Konkret túsinikti ańlatatuǵın sózler: Mısalı:

Nayza alıp *dástine*(191);
Sarayında zarlandı(177);
Tulpar minip *tuw* alıp(192);
Ashtarxanday *ushaman*(316)

Bul mısallardaǵı «dásti»—sózi parsı tilinen kelip kirgen sóz bolıp, qaraqalpaq tilinde «qol» degen mánini ańlatadı, ol házirgi qaraqalpaq tilinde *tuwra* mánisinde emes, al awıspalı mánide «*dástine* túsiw» sóz dizbeginde qollanıwıp, «qol astına qaraw» mánisin bildiredi. «Saray» sózi-semantikalıq arxaizm, onıń patsha, xan,

¹ Сағитов И.Т. Қарақалпақ халқының қаһарманлық эпосы. —Н. 1986. 332-б.

² Галкина-Федорук Е.М., Горшкова К.В., Шанский М.Н. Современный русский язык. Ч.М. МГУ 1962. С.72.

shahların sarayın anlatatüğün mânisi gónergen, hâzirgi tilimizde «sport sarayı», «mádeniyat sarayı» mânisinde ónimli qollanılardı. Qıtay tilinen kirgen «tuw» sóziniń ornına hâzirgi tilde «bayraq» sózi jiyi qollanılardı. Dástanda «ushan» sózi «teńiz» degen mánini anlatıw ushın qollanılğan. «Ushan» sózi qaraqalpaq tilinde «keme» mânisinde qollanardı:

Togız ushan gáziyne aldı (Berdaq).

Bunnan basqa da dástannıń sózlik quramındaǵı arxaizmler tómendegi orınlarda qollanılğan. *Láshker* ertip izine (89). Bul mısaldadı «láshker» sóziniń ornına hâzirgi tilimizde «ásker» sózi ónimli qollanılardı. Aydap bende qılǵanday (62). Bul mısaldadı «bende» sóziniń ornına hâzirgi tilde «tutqın» sózi qollanılardı. Demek, «bende» sózi de semantikalıq arxaizm esaplanardı.

2. Abstrakt túsiniqlerdi anlatatüğün sózler: Mısalı:

Nede bolsa men kóreyin *talay*dan (105);

Sol zamannıń *qádiminde* (42);

Shıdap bunday *tataw*ǵa (69);

Dańqı túsken *jáhange* (42);

Elden *erek* bolıwǵa (44);

Sawash kúni ullı dabıl qaqqaysız (117).

Birinshi mısaldadı «talay» sóziniń ornına hâzirgi tilimizde «táǵdır» sózi ónimli qollanılardı. «Qádim» sózi arab tilinen kelip kirgen sóz bolıp «eski waqıtlarda» degen mánini anlatadı. «Tataw» sózi «azap-aqıret, qıyınshılıq» degen mánini bildiredi. «Jáhán» sózi bul mısaldadı «jerdiń júzi» mânisinde qollanılğan, hâzirgi tilde bul mánisinde siyrek qollanılardı. «Erek» sózi hâzirgi tildegi «bólek, ayırım» degen sózlerge sinonim bolıp tabılardı. Hâzirgi qaraqalpaq tilinde «sawash» sóziniń ornına «urıs» sózi qollanılardı. Dástannıń sózlik quramındaǵı bunday arxaizmler súwretlenip atırǵan dáwirdiń koloritin, ruwxın beriw ushın qollanılğan.

Tariyxıy sózler

Tariyxıy sózler uzaq dáwirler dawamında xalıqtıń tilinde qollanılğan belgili bir túsiniqlerdiń, buyımlardıń, qubılıslardıń keyin ala jámiyetlik turmıstıń rawajlanıwına baylanıslı gónerip qollanıwdan shıǵıp qalıwına baylanıslı olardıń gónergen hám qollanıwdan shıǵıp qalǵan atamaları bolıp esaplanardı.

«Qırq qız» dástanınıń leksikasında tariyxıy sózler kóplep ushırasadı. Dástannıń tilinde ushırasatuǵın tariyxıy sózler tómendegidey tematikalıq toparlarǵa bólinedi:

1. Mámleketti basqarıw islerin, adamlardıń sociallıq jaǵdayın bildiretuǵın tariyxıy sózler: Mısalı:

Alliyarday bay patsha (78);
Biziń eldiń at kótermes begleri (218);
Tóreden keyin kórmespen (221);
Ábdiraman máhrem (457);
Endi bolsın Áliy biy (458);
Jarlı jaqıbay paqırǵa (460).

Bulardan basqa da qul, patsha (220), xan (64), toqal (262), tul (270) sózleri házirgi tilimizde siyrek qollanıladı. Olar eski feodallıq jámiyetlik dúzimge tán sózler bolıp sol dáwirdegi xalıqtıń tilinde jiyi qollanılgan. Jańa jámiyetlik ekonomikalıq formaciyanıń orın almasıwı menen olardıń kópshiligi gónerip tariyxıy sózlerge aylangan.

2. Áskeriy terminlerdi, qarıw-jaraq atamaların bildiretuǵın sózler. Dástannıń sózlik quramında súwretlenip atırǵan dáwirge tán bolǵan qural-jaraq atamaları kóplep qollanılgan: Mısalı:

Nayzalardı qaraǵayǵa sapladıń (47);
Maylap qoydıń qılıshlardıń qınabın (55);
Sawdıraǵan sawıtlardı seplediń (55);
Beline shınjır baylaǵan (87);
Óńgeripseń qırq sadaqlı sarı jay (115);
Ushı iymek temir is (116);
Sawash kúni ullı dabil qaqqaysız (85);
Qolına gúrsi kóterip (243);
Qaramastan salǵan qorǵan qalaǵa (46);
Ótirik aytsań úsh aǵashqa ilermen (60);
Moynına záwlim salınlar (236);
Moynına buǵaw saladı (252).

Bul mısallardaǵı «qılısh, nayza, sawıt, qámar, sarı jay, qalqan, qorǵan» sózleri sol dáwirdegi tiykargı qural-jaraqtıń atamaları bolǵan, sonlıqtan da dástannıń sózlik quramında jiyi ushırasıp otıradı. Bulardan, «sawıt» sózi «urısta kiyetuǵın ústki kiyim» degen mánini, «qınap» sózi «semser qılıstıń qınabı» degen mánini, «qırq sadaq» sózi «oq salınatuǵın urıs quralı» degen mánini, «dabil» sózi «urıstıń baslanganın bildirip xabar beriwshi, qaǵılatuǵın ásbap» degen mánini

bildiredi «Tovil» sózi XI ásirge tiyisli Maxmud Qashgariydiń sózliginde qollanılǵan. Bul sózge «ańǵa shıqqanda qarshıǵa qus ushın qaǵılatuǵın ásbap» dep túsiniń berilgen. «Qırq qız» dástanında bolsa «dabil qaǵıw» — urıstıń baslanǵanın bildirip qaǵılatuǵın ásbaptı bildirip tur.

«Úsh aǵash» sózi «jınayatshılardı, tutqınlardı jazalaw ushın ólim jazasına buyırılǵanlardı asıp óltiretuǵın dar» mánisinde, «záwlim, buǵaw» sózleri tutqınǵa túskenlerdiń moynına baylap qoyılatuǵın kisen hám baylaw usılların ańlatıw ushın qollanılǵan sózler bolıp tabıladı.

3. Úy-xojalıq buyımlarına, kiyim-kensheklerge baylanıslı sózler. Dástannıń tilinde kúndelikli turmıstaǵı tutınıw zatlarına baylanıslı hám kiyimlerdiń atların bildiretuǵın gónergen sózler kóplep ushırasadı. Mısalı:

Sáwkele kiydi basına (47);
Serpip taslap *jelekti* (83);
Basına ora *sálleni* (91);
Torqadan kiyim kiygizdiń (48);
Tillá taji basında (81);
Ústińe kiy *melleni* (91);
Moynına *pota* saladı (103);
Saqlawlı tur *qorjında* (211).

Bul mısallardaǵı «sáwkele» sózi «tawardan tigilip, dógeregi mayda marjan monshaqlar menen bezelgen qızlardıń bas kiyimi» degendi ańlatadı. «Sálle, hasa, melle, pota» sózleri diniy adamlardıń kiyimleri, basına, moynına oraytuǵın buyımları ataması. «Tillá taji» sózi patshalardıń kiyetuǵın bas kiyimi degendi ańlatadı. «Qorjin» sózi atqa bókte-rip salıw ushın arnalıp tigilgen, zat salınatuǵın buyım degendi bildiredi.

4. Dinge baylanıslı sózler. Dástanda diniy túsinińlerge baylanıslı sózler kóplep ushırasadı. Waqıyalardıń súwretleniwinde de dinge iseniwshilik ayqın seziledi. Mısalı:

Múnajat etip *allaǵa* (152).
Keldi búgin *payǵambar* (60).
Áriqlardı quwrattıń (60).
Teberik dep bólisti (139).
Aqırette keyinińe ereyin (99).

Dástannıń sózlik quramında xalıqtıń diniy isenimine baylanıslı tómendegidey sózler qollanılǵan: dozaq (96), áziyeyli (111), shaytan (100), táret (103), jánnet (110), perishte (110), iyman (110), duwaymet

(150), pir (115), quday (87), úmmet (95), namaz (210), ayat (74), alla (115), sadaqa (150) h.t.b.

Bul mısaldagi sózler tómendegi mánilerdi, máselen, «árwaq» sózi diniy túsinikte qaytı bolğan ólgen kisilerdiń ruwxı mánisinde, «beyish», «jánnet» sózleri ol dúnyadagi ráhátli ómir súretuǵın mákan jay mánisinde, «dozaq» sózi islam dininiń dástúrleri boyınsha gúna-karlardı otqa salıp azaplaytuǵın ol dúnyadagi orın mánisinde, «ayat» sózi qurannıń bir ayatı mánisinde, «ázireyli» sózi diniy túsinik boyınsha tórt perishteniń biri, jan alıwshı, jan algısh mánilerin ańlatıw ushın qollanılğan.

Tabu hám evfemizmler

Tabu sózleri. Túrkiy xalıqlarınıń payda bolıwı hám rawajlanıwınıń dáslepki basqışlarında adamlar ózin qorshaǵan dúnyadagi zat hám qubılıslardı, olardıń qásiyetlerin tolıq túsinbegen, ayırım zat hám qubılıslardı «qásiyetli, káramatlı zatlar» dep túsinip, solay qabıllap, olardıń tuwra atamasın aytıwǵa qorıqqan. Solay etip olardı ózlerinshe ekinshi bir sózler menen almasırgan. Bul buyım hám qubılıslardı «káramatlı» dep olarǵa sıyıwıw qalıplesken. Bunday qubılıslarǵa — hár qıylı tábiyat qubılısları, kúnniń suwıtıwı, ısıtıwı, gúldirmamanıń gúrkirewi, shaxmaqıń shaǵıwı, jasınıń túsiwi, tastı tasqa urǵanda jalınıń payda bolıwı usaǵan qubılıslar kiredi. Orta Aziyada islam dini ornaǵannan keyin hayal-qızlardıń huqıqlarınıń keskin túrde sheklenip, olarǵa kúyewiniń, onıń ata-anası, aǵayın tuwǵanı, hátte, sol urıwdan bolğan barlıq adamlardıń atın atap shaqırıw qadaǵan etilgen. Kelinshek kúyewiniń ákesine «ata», anasına «ene», kúyewiniń jigit aǵalarına, jası úlken er adamlarǵa «qaynaǵa», tuwısqan jigit aǵasınıń hayalına «abısın», sol urıwdan bolğan jası úlken adamlardıń hayalların «sheshe», kúyewinen kishi bolğan er adamlardı «mırzaǵa», qızlarǵa «biykesh» dep sóylep solayınsha ataǵan, yaǵnıy olardıń hárbirine ózinshe at qoyıp alǵan.

«Qırq qız» dástanınıń sózlik quramında da az sanda bolsa da usınday qadaǵan etiwden payda bolğan tabu sózleri ushırasadı. Mısalı:

Kúyew bolıp ishiw ushın duzındı (71);
Qaynaǵa qılıp qádirlep (92);
Tarta berme abaylay gór, shabazım (137);
Tıńla bunı quday qosqan qostarım (137);
Biziń biykesh ol sózge turmaydı (71);

Biykeshiñdi tezirek oyat jeñgejan (71);
Azin-awlaq toqtaп turıñ baldızım (154).

Bul mısallardağı «kúyew, qaynağa, shabaz, qostar, biykesh» sózleri tabu sózleri bolıp tabıladı. Bulardan «kúyew, shabaz, qostar» sózleri «ómirlik joldas» degen túsinikti ańlatadı. Qaraqalpaq tilinde «ómirlik joldas» degen mánini ańlatıw ushın «biziñ úydegi», «biziñ úydiñ adamı», «usı úydiñ kisisi», «pálensheniñ aǵası» sóz dizbekleri de qollanılǵan, biraq bul dizbekler dástanda ushıraspaydı.

Evfemizmler. Hár bir tildegi evfemizmler sinonim sózlerdiñ ekvivalentleri sıpatında qollanılıp, tildiñ mádeniy dárejesiniñ artıwına járdem etedi.

«Qırq qız» dástanınıñ sózlik quramında evfemizm sózler kóplep ushırasadı. Bul jaǵday qaraqalpaq tili sózlik quramınıñ baylıǵınan derek beriwshi tiykargı faktorlardan bolıp esaplanadı. Máselen, «óliw» degen sózdiñ mánisin beriw ushın birqansha evfemizaciyalıq qásiyetke iye sózler qollanılǵan: *Ájel mayın ishedi (141). Kepin tonın pishedi (215). Ómirden gúder úzedi (241).* «Ázireyli» degen sózdiñ ornına onıñ birqansha sıpayı sınarı «jan algısh» degen sóz qollanıladı: *Jan algıshtı shaqırıp (110).* «Aqırzaman» degen mánini ańlatıw ushın «qıyamet qayım», «quday, alla» degen sózdiñ evfemizmlilik sınarı retinde «haq iyem, jaratqan» sózleri qollanılǵan: *Jaratqan kewliñe qayǵı saldı ma? (180).* Qula dúzde sheyit etpe *kisiñdi (137).* Bul mısalda «kisiñdi» degen sóz evfemizmlilik qásiyetke iye bolıp «kúyewiñdi, eriñdi» degen sózdiñ ornına qollanılǵan.

Frazeologizmler

Qaraqalpaq tilindegi frazeologizmler orta hám joqargı oqıw orınları ushın jazılǵan sabaqlıqlarda sóz etiliwi menen birge óz aldına ilimiy izertlew jumısı sıpatında keñ túrde analizlendi¹. Bul miynetlerde qaraqalpaq tilindegi frazeologizmler semantikalıq jaqtan tórt toparǵa bólinip qaralǵan: frazeologiyalıq ótlesiwler, frazeologiyalıq birlikler, frazeologiyalıq dizbekler, frazeologiyalıq sózler.

«Qırq qız» dástanınıñ sózlik quramında ushırasatuǵın turaqlı sóz dizbekleri de semantikalıq jaqtan usınday tórt toparǵa bólinedi:

¹ **Ешбаев Ж.** Қарақалпақ тилинің қысқаша фразеологиялық сөзлігі. — Н. 1985. 165-б; Айназарова Г. Қарақалпақ тилиндегі еки компонентли фразеологизмлер. —Кандидатлық диссертация, —Нөкис, 2000.

a) Frazeologiyalıq ótlesiwler. Frazeologiyalıq ótlesiwlerdiń quramındaǵı sózler ózleriniń leksikalıq mánisin joǵaltıp, barlıǵı qosılıp bir mánı ańlatadı. Mısalı: Pıshıq murnı batpastay, toǵayǵa barıp kiredi (131). Bul misaldaǵı «pıshıq murnı batpaytuǵın» degen turaqlı sóz dizbegi «qalıń toǵay» degen mánini ańlatıp, onıń sınarları óziniń jeke mánilerin joǵaltıp, ulıwma barlıǵı jıynalıp barıp bir mánini ańlatıp tur.

Frazeologiyalıq ótlesiwler dástanda kóplep ushırasadı:

Sol waqıtta xalıqtıń, arasına ot salǵan (173);
Eki qolıńdı tıǵıp qaldıń murnıńa (244);
Eli menen qosılıp, shaǵal mäslik qıladı (429);
Jer tanabın quwırdı (77);
Jer menen jeksen bolarsañ (410) h.t.b.

Bul misallardaǵı frazeologiyalıq ótlesiwler tómendegi mánilerdi ańlatadı: «arasına ot salıw» — «awızbirshiligin buziw, bereketin qashırıw» mánisinde, «eki qolın murnına tıǵıp qalıw» — «heshnársege iye bolmay qalıw barınan ayırılıw» mánisinde, «shaǵal mäslik qılıw» — «qattı quwanıw, ayshı—áshiret qurıw» mánisinde, «jer tanabın quwırıw» — «tez, shaqqan júriw» mánisinde, «jer menen jeksen bolarsañ» — «qazalanıw, qaytıw bolıw» degen mánilerde qollanılǵan.

Bulardan basqa da dástanda tómendegidey frazeologiyalıq ótlesiwler ushırasadı: betine kúye jaǵıw (64), Atına teris mingiziw (64), táwbe etiw (197), ğayıp bolıw (209), bir pul etiw (62), jigerin qum etiw (391), kózine qan tolıw (404) h.t.b.

b) Frazeologiyalıq birlikler. Turaqlı sóz dizbekleriniń qurılısındaǵı sınarlarınıń birewi óziniń jeke turǵandaǵı mánisin saqlap qollanıladı. Frazeologizmlerdiń bul túri frazeologiyalıq birlikler esaplanadı.

«Qırq qız» dástanınıń sózlik quramında bul türdegi frazeologizmlerde ushırasadı. Mısalı:

Qulaq saldı qaytadan (107);
Qulaǵına ilmedi (109);
Bende qıldıń sen arıwdı qulaq as (235);
Gúrmelip tili barmadı (120);
Mańlay shıtpay men ushın (121);
Bunıń kewlin alayın (162);
Kewlim meniń toq bolsın (162) h.t.b.

Bul misallardaǵı «qulaq saldı» frazeologiyalıq birliǵı «tınladı» degen mánini ańlatıw ushın, «qulaǵına ilmedi» frazeologiyalıq birliǵı

«tınılamadı» degen mánini, «qulaq as» frazeologiyalıq birligi «tınıla» degen mánini ańlatıw ushın qollanılǵan. Bul turaqlı sóz dizbekleriniń qurılısındaǵı birinshi sınırları óziniń jeke turgandaǵı mánisin saqlaǵan. Tınılaw procesi adam organizmindegi qulaq múshesi arqalı iske asadı. Onnan keyingi mısallardaǵı «gúrmelip tili barmaw»—«batılı barıp ayta almaw» degen mánini, «mańlay shıtpaw»—«ashıwlanbaw» degen mánini, «kewlin alıw» — «kewlin shad qılıw» degen mánini, «kewli toq bolıw» — «qapa qılmaw» degen mánilerdi ańlatadı.

Bulardan basqa da dástanda tómendegi frazeologiyalıq birlikler qollanılǵan: tabaǵa qalmaw (116), miyri qanıw (11), ada bolmaw (420), shıbın jan (136), kóz shaladı (227), kózine is kóriniw (46), arqası qozıw (54), ayı alınıw (66), qazan urıw (393), tań qalıw (404), esi awıw (405), esten tanıw (403), qanı qashıw (91), qulaǵın tigiw (402), kewlin kóteriw (81), bas iyiw (104), áwere sarsañ bolıw (291) h.t.b.

v) Frazeologiyalıq dizbekler. Frazeologiyalıq dizbeklerdiń qurılısındaǵı jeke sınırlarınıń ańlatatuǵın mánisi dara turgandaǵı mánisine oǵada jaqın bolıp keledi. Bul sóz dizbeginiń sınırları bir-birine baǵınıp, biri ekinshisiniń mánisin tolıqtırıp keledi. Mısalı:

Qabaǵın úyip Jurın taz (135).
Gúlayımjan, aqılmdı almasañ (137).
Sirá moynın burmadı (166).
Ne qıların zalımnıń, ishi ǵana bileđi (184).
Tañ atqansha qas qaqpay (217).
Quwanışlı sıymay qoynına (294) h.t.b.

Bul mısallardaǵı «qabaǵın úyiw» frazeologiyalıq dizbegi «ashıwlanıw, qapa bolıw» degen mánini, «aql alıw» frazeologiyalıq dizbegi «keñesti tınılaw» degen mánini, «moynın burmaw» frazeologiyalıq dizbegi «tınılamaw, qayırılmaw» degen mánilerdi ańlatadı. Al «ishi biliw» frazeologiyalıq dizbegi «tek ózine belgili» degen mánini, «qas qaqpaw» frazeologiyalıq birligi «uyıqlamaw» degen mánini, «quwanışlı qoynına sıymaw» frazeologiyalıq dizbegi «shennen tıs quwanıw» degen mánilerde qollanılǵan, bul turaqlı sóz dizbekleriniń mánileri olardıń sınırlarınıń dara turgandaǵı mánilerine jaqın.

Dástanda bunnan basqa da kózi tınıw (275), tisin qayraw (263), kózine kórsetiw (375) h.t.b. kóplegen frazeologiyalıq dizbekler ushırasadı.

g) Frazeologiyalıq sózler. Professor E.Berdimuratov qaraqalpaq tilindegi frazeologizmlerdi semantikalıq jaqtan klassifikaciya jasaǵanda

tilimizdegi naqıl-maqallar, idiomalardı frazeologizmlardıń ayrıqsha bir túri sıpatında qarap bunday sóz dizbeklerin frazeologiyalıq sóz dizbekleriniń ayrıqsha bir túri sıpatında qarap «frazeologiyalıq sózler» degen termin menen ataydı. Usıǵan tiykarlanıp «Qırq qız» dástanındaǵı naqıl-maqallardı frazeologiyalıq sózlerdiń qurılısında qarastırdıq.

«Qırq qız» dástanında az sanda bolsa da usınday frazeologizmler ushırasadı. Mısalı:

Batır ańqaw er gódek (213);
Jamanlıq qılsań birewge;
Sol aldına keledi (309);
Óltiremen dep birewdi;
Orlar qazsa tórt qırlap;
Sol adam burın óledi (309);
Sadaqanı sawda ber (374);
Ǵayratlangan qatınlar;
Qazandı da qaynatpas (385);
Jasaǵanda qatınnıń;
Aqlı kelte shashı uzın (403).

«Qırq qız» dástanı tolıǵı menen qosıq qatarları menen jazılǵan, onda uyqas, rifmanı, buwın teńligin saqlaw ushın dástandı atqarıwshı jırawlar tárepinen sanalı túrde bunday naqıl-maqallardıń qurılısındaǵı sózlerdiń orın tártibi almasıwı qollanılǵan. Máselen, qaraqalpaq tilinde «Birewge jamanlıq qılsań, aldına sol keledi» degen naqıl sóz bar. Bul naqıl dástanda «Jamanlıq qılsań birewge, sol aldına keledi» túrinde sózlerdiń orın tártibi ózgertilip qollanılǵan, biraq orınları ózgergeni menen sózlerdiń emocionallıq-ekspressivlik tásirtiligi kúsheygen. Sonday-aq, «Birewge or qazsań, óziń jıǵılsań» degen naqıl dástanda «Óltiremen dep birewdi, orlar qazsa tórt qırlap, sol adam burın óledi» túrinde ózgertilgeni menen onıń emocionallıq-ekspressivlik tási kemeyip turǵan joq. «Qatın ǵayratlanıp qazan qaynatpas» degen turaqlı sóz dizbegi «Ǵayratlangan qatınlar qazandı da qaynatpas» túrinde, «Qatınnıń shashı uzın, aqlı kelte» degen naqıl «Jasaǵanda qatınnıń aqlı kelte, shashı uzın» túrinde qollanılǵan. Dástandı atqarıwshı jırawlar qosıq qatarlarınıń tásirtiligin kúsheytiw, rifmanı saqlaw ushın stillik máqsetinde joqardaǵıday naqıl-maqallardıń qurılısına ózgeris kirgizip, sózlerdiń orın tártibin almasıwı qollanılǵan.

2. Qaraqalpaq dástanları tilinde funkcionallıq sheklengen leksikanıń qollanılıwı

«Qırq qız» dástanınıń sózlik quramında qollanılıw órisi sheklengen belgili bir stilistikalıq máqsetlerde qollanılatusın sózler de ushırasadı. Olar awızeki sóylew tiliniń birlikleri, sógis, gárgıs hám mádeniyatsız sózler, dialektizm, kásiplik sózler bolıp tabıladı. Bul sózler bayanlanıp atırǵan hádiyseler, waqıyalarǵa baylanıslı qaharmanlardıń minez-qulqın, oy-órisin kórsetiw, oqıwshılardıǵa tásirli etip jetkeriw ushın ólshemi menen óz ornında sheberlik penen paydalanılǵanın kóriwge boladı.

Awızeki sóylew tiliniń birlikleri

Dástannıń sózlik quramında dástanda súwretlenip atırǵan jámiyet-tegi sociallıq qatlamlardıń dúnyarǵa kóz qarasınıń ózgesheliklerin, ásirese ashlıqtan, turmıs qıyınshılıǵı, jawgershilikten ezilgen qarapayım xalıqtan shıqqan adamlardıń turmıs, ózin qorshaǵan álem tuwralı oyların, bahalawların, onı qabıllawın bayanlay otırıp xalıqtıń awızeki sóylew tiliniń birlikleri orınlı túrde paydalanılǵan. Máselen:

Qısı-jazı qoy baqqan,
Basınan toraǵı aqqan (67);
Kúni túni atındı yad etsemde,
Mańlayıma *qotır ılaq* bermediń (83);
Jetim qalıp *sharǵa* boldı boylarım (85);
Mestey ǵana *qarnına*,
Eki qolı menen sabalap,
Mázi mayram boladı (260);
Qolın jayǵan *ápende*,
Neǵıp júri mına qalańda (301).

Bul mısallardaǵı «basınan toraǵı aqqan» sóz dizbegi Jurın tazdın ayanışlı turmısın súwretlew ushın qollanılǵan, sońǵı mısallardaǵı «qotır ılaq» sózi arqalı qaharmanın jarlılıǵı heshqanday mal dúnyasınıń joqlıǵı ańlatılса, «sharǵa» sózi arqalı jetimlikten óz waqtında ishıp-jep, awqatlanıp turmaǵanlıqtan boyınıńda óspey qalǵanlıǵı bildirilgen. «Qarnı mestey» sózi unamsız qaharman-Surtayshanın semizligin ańlatıw hám oǵan degen oqıwshılardıń jek kóriwshilik sezimin jáne de ótkirlestirip beriw ushın qollanılǵan. «Ápende» sózi dástannıń sózlik quramında, sonday-aq, házirgi qaraqalpaq tilinde de

«tilenshilik etiw menen kún kóriwshi adam» mánisinde qollanıladı. Máselen, «Ápendiń shıǵa bermesin» degen de «Ózińdi jarlı, hesh nársesi joq adam etip kórsete berme» degen mánini ańlawǵa boladı. Túrkiy tillerde bul sóz polisemantikalıq xarakterge iye, yaǵnıy kóp mánili ekenligin kóriwge boladı. Máselen, Xoja Nasratdin ápendi degen de kópshilik túrkiy xalıqlarınıń arasına keń taralǵan komik, laqqı, tayın juwap hám tapqır adamnıń obrazı kóz aldımızǵa keledi. Bul jerde Xoja Nasratdinniń laqabı sıpatındaǵı mánide qollanılǵan. Sonday-aq, türk tilinde «ápendi» sózi tanıs emes er adamlarǵa qaratıla «bey ápendi», tanıs emes hayal-qızlarǵa qarata «xanım ápendi» degen qaratpa sózdiń quramında da qollanılıp, bul jerde sóylewshiniń tıńlawshıǵa degen húrmetin ańlatıp, unamlı mánini bildiredi.

Dástannıń 285-betinde:

Gúlayımday batırdıń,
Atın alıp keledi,
Atı qolǵa tiygende,
Irgıp oǵan minedi,
Qarına nayza iledi,

—degen qatarlar bar.

Bul mısaldaǵı «Qarına nayza iledi» degen qatar «qolına nayza aladı» degen mánini ańlatadı. «Qarı» sózi túrkiy tilleriniń payda bolıwı hám qalıplesiwiniń birinshi dáwiri altay dáwirinen saqlanǵan. Altay tilleri semyasına kiretuǵın mongol tilinde «qol» sózi elege shekem «gar», buryat tilinde «qarı», qalmaq tilinde «xar» túrinde ushırasadı. Erte dáwirdegi «qol» mánisin ańlatatuǵın «qar//gar» sóziniń tiykarında qaraqalpaq tilinde birneshe sózler payda bolǵan. Máselen, XIX ásirde 140—150 sm uzınlıqtı ańlatatuǵın «qarı» degen ólshem birliǵi bolǵan: bir qarı, on qarı. Onı qaraqalpaq tilindegi «Eldiń awzın jappǵa, elli qarı bóz kerek» degen naqıl da qosımsha tastıyıqlaydı. «Qarı» ólshem birliǵiniń payda bolıwınıń deregi adamnıń eki qolınıń uzınlıǵına baylanıslı. Yaǵnıy eki qoldı kerip, tolıq ashqan waqıttaǵı onıń uzınlıǵı bir qarı (140—150 sm) ólshem birliǵın ańlatadı. Sonday-aq, «qarıs» ólshem birliǵi de eski dáwirlerde «qol» mánisin ańlatqan «qar» sóziniń tiykarında payda bolıp, qoldıń birinshi hám besinshi barmaǵı aralıǵındaǵı uzınlıqtı bildiredi. Jáne de, qaraqalpaq tilinde qoldıń qatnasında islenetuǵın ayırım háreketlerde de «qar» sóziniń saqlanǵanın kóriw múmkin. Máselen, «júweri undı qarıw» mısasında «undı qol menen aralastırıw», maldı teriden shıǵarǵan waqıtta pıshaqtı jumsamay judırıq penen, qol menen orınlanatuǵın háreket waqtında da

«qolın menen qarıp-qarıp jiber» dep ayıladı. Sonday-aq, «balıq qarma» sózi de qol menen orınlanatugın háreketten payda bolğan awqattın atın bildiredi. «Balıq qarma» — balıqtan tayarlanatugın awqattın túri bolıp súyeginen ayırıp alıńǵan balıqtın eti júweri un menen aralastırılıp qol menen qarıp pisiriledi.

Dástannın 97-betinde: Neshe kúnler tulparındı baplapsañ,

Ada bolmas altınlarındı qaplapsañ,—degen qatarlar ushırasadı. Bul mısaldagı «ada bolmaw» sóz dizbegi «tawsılmaytugın, ayağı, sońı joq» degen mánini bildiredi. «Adaq» sóziniń kelip shıǵıwı eski túrkiy dáwirdegi adam múshesin bildiretugın «adaq» (ayaq) sózine baylanıslı. Bul sóz altay tilleri semyasına kiretugın mongol tilinde «adaq», buryat tilinde «adg» túrinde qollanılıp adamnıń múshesi «ayaq» mánisin ańlatıp keledi. Al qalmaq tilindegi «adg» sózi «daryanın ayağı» degendi bildiredi. Intervokal poziciyada házirgi qaraqalpaq tilinde «y» sonori qollanılátugın orınlarda eski túrkiy dáwirinde «d» únli dawıssızı jiyi qollanılǵanı tyurkolog ilimpazlar tárepinen anıqlanǵan.

Házirgi qaraqalpaq tilinde ayırım sózlerdin quramında sol eski forma saqlanıp qalǵanlıǵın kóriwge boladı. Máselen, «adaq arba» sózi. Házirgi tilimizdin kóz qarasınan nárestelerdin ayaǵınıń shıǵıwına, júriwine járdem beretugın bul buyımnın atı «ayaq arba» degen mánini bildiredi. Biraq «adaq» sózinde eski forma saqlanǵan. Solay etip, «ada bolıw» — «tawsılıw, ómiriniń aqırı bolıw», «ada bolmaw» — «tawsılmaw, sońı, aqırı jetpew» sóz dizbekleri metaforalıq usıl menen awısqaq máni bolıp tabıladı. Adamnıń ayaq múshesi eń aqırǵı, tómengi múshesi bolıwına baylanıslı zat hám háreketin aqırı, sońına baylanıslı «ada bolıw», «ada bolmaw» sóz dizbekleri qollanıladı.

Dástannın tilindegi tómendegi mısallarda awız eki sóylew tiliniń birlikleri qollanılgan:

Súyenip *náhán* kópshikke (168);
Oǵash-oǵash betleri (173);
Aqılın bolsa *kelleǵar*,
Ádebin bolsa *eneǵar* (239);
Óne boydan ketti barlıq qarıwım (247);
Shabalańlap ótedi (273);
Alıp *nobay* oqlardı,
Jasırın qapqa salıńlar (277);
*Telbez*er bolǵan xalqındı (302);
Tálimsip turıp sóyleydi (319);
Qanqor iytke *nuqıtpas* (399).

Bul mısallardaǵı «náhán», «ogash-ogash», «kellegar», «enegar», «óne boyı», «shabalańlap», «nobay», «telbezer», «tálimsip», «nuqıtpas» sózleri awız eki sóylew tiline tán birlikler. Dástandı atqarıwshı jıraw-shayırlar emocionallıq tásirliklikti ańlatıw, waqıyalardıń tıńlawshılardıń kewlinen tereń orın alıp, xalıqlıq dástan bolıwın támiyinlew ushın xalıqtıń awız eki sóylew tilinen sheberlik penen paydalana bildi.

Jaqsı kóriw, súysiniw hám erkeletiw mánisin ańlatıp keletuǵın sózler

Dástannıń tilinde sóz qollanıwdaǵı sheberlik — húrmetlew, erkeletiw, sıylaw mánilerin ańlatatuǵın -jan, -gene affiksleri arqalı ańlatılǵanın kóremiz.

Otawıma qaraǵım,
Gúlayımjandı alıp kel (144);
Shashgenemdi besten tallap óremen,
Kim bolsa da ğayratımdı kóremen (60);
Há, kelinjan, kelinjan,
Jańa túsken jas ediń (143);
Há, biykeshjan, biykeshjan,
Atıńnıń basın tarta tur (150);
Aynalayın jeńgejan,
Aytqanıma qulaq sal (146);
Oylanıp qara jeńgejan,
Meniń teńim tazba edi? (147).

Dástannıń tilinde erkeletiw jaqsı kóriw mánileri atlıqtıń tartım jalǵawlarınıń túbir sózlerge jalǵanıwı arqalı da ańlatılǵan:

Aqıllı tuwǵan appaǵım,
Kóp ishinde bozlaǵım (149);
Suw túbinen tawıp alǵan qundızım (145);
Qarańǵıda parlap jańǵan shıraǵım (145);
Aydan arıw kúnnen sulıw qaraǵım (146);
Jazlar bolsa tawdan aqqan bulaǵım (142);
Jurınjandı balam maqul kórmeseń,
Ómirimiz sol dozaqta ótedi (120);
Jan atańnıń kespe balam kókeyin (120).

Bul mısallarda «appaǵım», «bozlaǵım», «qundızım», «shıraǵım», «qaraǵım», «bulaǵım», «balam» sózlerindeki tartımın birlik sandaǵı

birinshi betiniń qosımtası -ım//-im//-m erkeletiw, jaqsı kóriw usáǵan subyektiv qatnastı ańlatıp tur.

Vulgarizmler

«Qırq qız» dástanınıń sózlik quramında awızeki sóylew tilinde ushırasatuǵın, biraq ádebiy til normalarına qarsı keletuǵın mádeniyatsız sózler — sógis, ġargıs hám turpayı sózler az sanda ushırasadı.

Atańa nálet, há Áshir,
Jillimiseń, sawmısań (57);
Baxtı qara bolǵır sallaqılar,
Eki qoldı baylap berdi dushpanǵa (65);
Shıdam bermey dushpanlarǵa,
Ókpeleri osılǵay (153);
Atıńdı urıp ettiń sanların jara,
Qayt keynińe tezden *mańlayı qara* (55);
Ol qız sonday *sallaqılar basshısı,*
Barmasaq jigitler qalay boladı (57);
Ġar qatınday Surtaysha,
Bir sózińde turmadıń (312);

Bul mısallardaǵı «atańa nálet», «baxtı qara bolǵır», «ókpesi osılǵay», «mańlayı qara», «sallaqı», «ġar qatın» sózleri ġargıs hám mádeniyatsız sózler bolıp, onda dástandaǵı unamsız qaharmanlarǵa degen jek kóriwshilik, ġargıs hám turpayı máni ańlatılǵan.

Dialektizmler

«Qırq qız» dástanınıń sózlik quramında ulıwma qollanatuǵın leksika menen birge az sanda bolsa da dialektizmler ushırasadı. Dástanda bunday dialektizmlerdiń ushırasıwınıń tiykargı sebepleriniń biri dástandı atqarıwshı Qurbanbay Tájibaevtıń Tórtkúl rayonu aymaǵında jasawına baylanıslı. Sonlıqtan da onıń tilinde qaraqalpaq tiliniń qubla dialektine tán bolǵan dialektizmler ushırasadı.

Dástannıń tilindegi dialektizmler tiykarınan úsh túrde gezlesedi:

1. Leksika-fonetikalıq dialektizmler. Dástannıń tilindegi leksika-fonetikalıq dialektizmler qaraqalpaq ádebiy tilindegi ózleriniń sıñarlarına salıstırǵanda ayırım seslik ózgesheliklerine iye. Máselen:

Sonda turıp qırq qız,
Sawalǵa juwap izledi (46);

Jarqıratıp teńgesin,
 Qoyıp istıń *óńgesin* (59);
Óńge bolsa berman qarap kirgizbe (59);
 Tayaq urıp *munsha* azap bergendey (65);
 Tayaqtan isin *pitirip* (66);
 Kúni-túni *taam* tatpay ah urıp (98);
 Jerine baydı *jetirdi* (117);
Ellige jasıń jetkende (121);
 Bul xalıqqa *nettim* men (181);
 Nege *munsha* zarlandıń,
 Nege *munsha* xorlandıń (216);
Waqıyqanı esitiń,
 Gúlayımday sulıwdan (267);
 Qabırǵamdı *setkenmen* (355).

Joqardaǵı mısallardaǵı «sawal, óńge, munsha, pitirip, taam, jetirdi, elli, nettim, waqıyqa, setkenmen» sózleri leksika-fonetikalıq dialektizmler bolıp, olardıń ádebiy tildegi sınırları «soraw, ózge, bunsha, pitkerip, taǵam, jetkerdi, ne ettim, waqıya, sótkenmen» sózleri bolıp tabıladı.

Leksika-grammatikalıq dialektizmler

Dástannıń sózlik quramındaǵı leksika-grammatikalıq dialektizmler ádebiy tildegi ózleriniń sınırlarına salıstırǵanda ayırım grammatikalıq ózgesheliklerine iye. Máselen:

Bılshıyǵan dep betińdi,
Azımshıq emes sın taqtı (62);
 Qayǵı menen ishim toldı *pushmanga* (65);
 Gúlayım ashıwlı *kepti* qasıńa (66);
 Alıs joldan shawıp *kepseń* atıńdı (99);
 Allayar bay *kiyatqan*,
 Kirdi ákesiniń görine (103);
 Qız *bop* taǵı hasıl kiyim kiyerseń (138);
 Jurındayın taz benen,
 Islep atqan *básim* bar (156);
 Qus bop ushsam qoltıǵımda qanatım (186);
 Tulparıma bókter *ákep* qaraǵım (186);
Negıp júr mına qalańda (302);
 Aldıńa *kep* aǵań basın iyipti (322).

Bul mısallardaǵı «azımshıq, pushman, kepti, kepseń, kiyatqan, bop, basım, ákep, negıp» sózleri leksika-grammatikalıq dialektizmler.

Bul sózlerdiń qaraqalpaq ádebiy tilinde «az ǵana, pushayman, kelipti, kelipseń, kiyatırǵan, bolıp, básekim, ákelip, ne qılıp» usaǵan sınırları qollanıladı.

Leksikalıq dialektizmler

Dástanlardıń tilinde onı atqarıwshı jırawlardıń jasaǵan jerine baylanıslı sol dialektke tiyisli sózlerdiń ushırasıwı tábiyiy jaǵday. Sebebi jırawlarda belgili bir aymaqta jasaydı, ózi jasap atırǵan dialektte sóleydi. Dástanlardı atqarıw barısında ózi jasap atırǵan aymaqqa, dialektke baylanıslı sózlerdi dástanlardıń tilinde qollanadı. «Qırq qız» dástanında da qaraqalpaq tiliniń qubla dialektine tiyisli ayırım sózler ulıwma qollanıwshı leksika menen birge qollanılǵan. Mısalı:

Márt boldı qız jasınan,
Shuǵıl sózge ermedi (43).

Bul mısaldaǵı «shuǵıl» sózi dialektlik sóz bolıp «ótirik, jalǵan» degen mánini bildiriw ushın qollanılǵan.

Elden *erek* bolıwǵa,
Qırq qızı menen Gúlayım,
Bárha birge turıwǵa,
Atasınan soraydı,
«Miywalı» degen atawın (44).

Bul mısaldaǵı «erek» sózi dialektlik sóz «bólek, elden uzaq bólek jasawǵa» degen mánilerdi bildiredi.

Áshir menen Amanqul,
Degen *qaqay* bar edi (51)

Bul mısaldaǵı «qaqay» sózi «boydaq» degen mánini bildiretuǵın dialektizm.

Awızı kemsigen tisleri ketik,
Gónergen kelbeti *aq pushta etik* (56).

Bul mısaldaǵı «aq pushta etik» sózi de qaraqalpaq tiliniń qubla dialektine tán bolǵan sóz bolıp kókshil aq etikti anılatadı.

Usınday bolıp júirse de
Dedigi bunıń yar edi (67).

Bul mısaldaǵı «dedigi» sózi dialektlik sóz bolıp «ármanı, tilegi» degen mánini bildirip tur.

Ozal bastan meni kózge ilmediń (137);
Buringı ótken zamanda,
Sol zamannıń *qádiminde* (42).

Bul mısallardaǵı «ozal, qádim» sózleri de dialektlik sózler bolıp «áwel, áyyemgi» degen mánilerdi ańlatadı

Qonalqa etip qonaqqa,
Qoy semizin soydırdı (140).

Bul mısaldaǵı «qonalqa» sózi kelgen qonaqlarǵa arnawlı túrde soyılatuǵın mal, qoydı ańlatıp tur.

Kiyiktiń etin *parshalap*,
Jaqsılap kabap etedi (187).

Bul mısaldaǵı «parshalap» sózi qaraqalpaq tiliniń qubla dialektine tán sóz bolıp «maydalap, kesip» degen mánilerdi ańlatıp kelgen.

Shıday almay jigitler,
Qırı *ayqay* saladı (151).

Bul mısaldaǵı «ayqay» sózi dialektlik leksema bolıp «baqıradı, shawqım saladı» degen mánini bildiredi.

Qart buwraday *qajastı*,
Ayǵırlarday shaynastı (246).

Bul mısaldaǵı «qajastı» sózi erkek túyelerdiń ayqasına baylanıslı mánini ańlatatuǵın dialektizm.

Ataǵı asqan qırq bir qız,
Qırıp shawıp jawlarǵa,
Bashartalmay baradı (325).

Bul mısaldaǵı «bashartalmay» sózi dialektlik sóz bolıp «tótepki bere almay, shıday almay» degen mánilerdi ańlatıw ushın qollanılgan.

Jawdı kórmey jeńilip,
Túspeyik biz *pásmangá* (387).

Bul mısaldaǵı «pásman» sózi dialektlik sóz bolıp «páske, tómenge ketpeyik» degen mánini bildiredi.

Men baspayman janıp turǵan shalamdı,
Náwenler gezbegen ayqın dalamdı (394)

Bul mısaldagi «náwen» sózi dialektlik sóz bolıp «gezende, sayaqar» degen mánini anlatıp kelgen.

Óte almadı bul *mannan* (316);

Barıp turıp ol *mannan* (364);

Áshir turıp sol *manda* (52).

Bul mısallardagi «mannan, manda» sózleri dialektlik sóz bolıp ádebiy tildegi «bul jerden, sol jerden» degen mánilerdi anlatıp kelgen.

Kásiplik sózler

«Qırq qız» dástanınıń sózlik quramında qollarıw órisi jaǵınan sheklengen belgili bir kásipeke baylanıslı, sol kásiip penen shuǵıllanıwshı adamlardıń tilinde qollarılatuǵın sózlerde ushırasadı. Kásiplik sózlerdiń tiykargı ózgeshe belgileriniń biri olardıń kásiplik sheklengenliginde, yaǵnıy sol kásiip penen shuǵıllanatuǵın adamlardıń tilinde ǵana jiyi qollarıwında bolıp tabıladı. Dástannıń tilinde mal sharwashılıǵı menen shuǵıllanıwshı adamlar ushın tolıq túsinikli, olardıń tilinde qollarılatuǵın tómendegi sózler ushırasadı:

Tebingiler tozadı (54);

Suwlıq shaynap awızların ashadı (64);

Qasqırlar qaǵıp taslaptı,

Tekelerdiń kúyegin (82);

Tuwmaǵan *tuwdı* soydırıp,

Ókpesi menen qaqtırdı (101);

Jipekten *jona kóylekshe*,

Ábden sánlep saladı (102);

Bedew atqa *aq baslı er* salǵanman (119);

Ákeńizdiń *sabatta* júri biyesi (132);

At baqqanlar salar úlken *axırdı* (134);

Bar joǵındı *atanlarǵa* artarsań (137);

Aydawshıǵa berildi,

Qasharmanǵa jazǵan xat (157);

Ólgen *sawlıq* biraz sózler tapsırdı (85).

Bul mısallardagi «tebingi», «suwlıq», «tekelerdiń kúyegi», «tuw», «jona kóylekshe», «bedew», «aq baslı er», «sabat», «axır», «atan», «aydawshı», «qasharman», «sawlıq» sózleri mal sharwashılıǵı menen shuǵıllanıwshı adamlarǵa jaqınnan tanıs bolǵan, biraqta ulıwma xalıq-

tır tilde, jámiyetтіń barlıq qatlamları ushın tolıq túsinikli emes, kásipke baylanıslı sózler bolıp tabıladı.

Dástannıń tilinde diyqanshılıq kásibi menen shuǵıllanıwshı adamlar ushın tolıq túsinikli kásiplik sózlerde qollanılǵanın kóremiz:

*Atawdıń bálent jerlerin,
Qos ákelip súrgizdi,
Shor bolıp qalǵan jerine,
Hasıl tógin tókkizdi,
Suwǵa ábden qandırdı,
Gúl baqshalar ekkizdi (44);
Sorlaq jerge ónermeken daqılın (52);
Altı ret súrdirdi,
Jaqsı terek ektirdi (123).*

Bul mısallardaǵı «ataw», «qos», «shor», «tógin», «suwǵa qandırıw», «gúl», «baǵsha», «daqıl», «jerdi súrdiriw», «terek egiw» diyqanshılıq kásibine baylanıslı qollanılatuǵın sózler.

Dástannıń tilinde ustashılıq kásibine baylanıslı da sózler qollanılǵan:

*Atasınıń ustasınan,
On eki usta aldirdı,
Átirapına atawdıń,
Qoladan qorǵan saldırdı,
Polat penen shoyınnan,
Dárwazasın oydırdı,
Bosaǵasın bekkemlep,
Qorǵasın polat quydırdı,
Dárwazanıń qapısın,
Bir jıl tórt ay soqtırdı,
Úlkenligin sonnan bil,
Qapısınıń bir jaǵın,
Úsh júz adam shaqırıp,
Zorǵa tiklep qoydırdı,
Bes gıltli úlken qulıptı,
Dárwazaǵa urǵızdı (44).*

3. Qaraqalpaq dástanları tilinde stilistikalıq figuralardıń hám troplardıń qollanıluwı

«Qırq qız» dástanı tili jaǵınan ózine tán ózgeshelikleri menen ajıralıp turatuǵın awızeki xalıq dóretpeleriniń biri. «Qırq qız» dástanınıń tilinde tómendegi stilistikalıq figuralar ushırasadı. Bul stilistikalıq

figuralar tildin obrazlılığı ushın xızmet etetugin sóz, sóz dizbekleri yamasa gápler bolıp esaplanadı. Solardın ayırımlarına toqtap ótemiz.

Inversiya qubılısı

Dástannın tilinde inversiya qubılısı, yaǵnıy gáptin qurılısındaǵı gáp aǵzalarının ádettegige salıstırǵanda orın almasıp qollanıwı ushırasadı. Bul jaǵday gápke ayırıqsha kórkemlilik, tásirlik beriw máqsetinde qollanıladı. Mısalı:

Jeti kúnler ayqasıp,
Óltirdi qalmaq atańdı,
Alıp ketti ańańdı,
Alıp ketti xalqıńdı (284);
Atań jatır bul jerde,
Sonı kórseń bolmay ma?
Talasıp emshek emisen,
Altı aǵań jatır bul jerde,
Sonı kórseń bolmay ma? (285);
Batırman degen Beyimbet,
Sadaq alǵan Sayimbet,
Ermen degen Erimbet,
Sarkoptayın qalada,
Shermen degen Sherimbet h.t.b

Joqardaǵı mısallardan kórinip turǵanday poeziyalıq shıǵarmalarda gáp aǵzalarının orın tártibin almasırıp qollanıw arqalı sózdin tásirlik kúshin arttırıwǵa boladı. Bul mısallarda bayanlawısh sózler ádettegidey gáptin sońında emes, al gáptin basında hám ortasında qollanılgan. Sol arqalı sózdin emocionallıq-ekspressivlik tási kúsheygen.

Anafora

«Qırq qız» dástanının tilinde gáptin basında birdey sózlerdin yamasa sintaksislik konstrukciyalardıń qaytalanıp keliwi — anafora qubılısı da ushırasadı. Mısalı:

Kimniń ketken anası,
Kimniń ketken atası (273);
Birewi jatır qolı joq,
Birewi jatır ayaǵı joq,
Birewler jatır gelle joq,

Birewler jatır bókse joq (315);
 Men bir xabar aytayın,
Qulaq salıń doslarım,
Qulaq salıń ballarım,
Qulaq salıń inilerim,
Qulaq salıń analar,
Qulaq salıń atalar,
Qulaq salıń kelinler,
Qulaq salıń jeńgeler (355);
Raxmet saǵan shıraǵım,
Raxmet saǵan qaraǵım,
 Bunday etken isińe (380);
 Ishke kirip baradı,
Kómiwli jatqan oqlardı,
Kómiwli jatqan quraldı,
Kómiwli jatqan jaylardı,
 Shaqqan ashıp aladı (277).

Bul mısallarda «kimniń ketken», «birew jatır», «qulaq salıń», «raxmet saǵan», «kómiwli jatqan» sóz dizbekleri qaytalanıp, tákirarlanıp qollanılǵan. Al tómendegi mısallarda qosıq qatarınıń basında birdey sózler qaytalanıp keliwin kóremiz:

Kimin tewip jániwar,
Kimin tislep jániwar,
 Toz-toz qılıp quwadı (211),
 Áwele quday, Gúlayım,
Qanday qıyın bolsa da,
Qanday teńiz bolsa da,
Qanday asıw bolsa da,
Qanday oypat bolsa da,
Qanday toǵay bolsa da,
Qanday qıyır bolsa da,
 Aman saw onnan ótedi (258).

Joqarıda keltirilgen mısallardaǵı «kim», «qanday» soraw-qatnasıq almasıqları hár bir qosıq qatarınıń basında tákirarlanıp qollanılǵan. Bunday sintaksislik konstrukciyalar menen sózlerdiń qosıq qatarlarınıń basında qaytalanıp keliwi bir tárepten kólemli epikalıq dástanlardı atqarıwshı jırawlardıń yadında jaqsı saqlanıwın támiyinlewge xızmet islese, ekinshiden bunday sózlerdi tákirarlap qollanıw arqalı qaytalanıp

atırğan sózge hár saparı jaña máni beriwge, sózdiń tásirliklik kúshin arttırıwǵa umılǵanın kórsetedi.

«Qırq qız» dástanınıń sózlik quramında qosıq qatarlarınıń ishinde birdey sózlerdiń tákirarlanıp keliwi de ushırasadı:

*Zarlaydı da zarlaydı,
Zarlay berip ne deydi,
Zarlay berip búy deydi (287)
Jılay da jılay, jılaydı,
Kóziniń jasın bulaydı (274)
Tolǵay da tolǵay, tolǵaydı
Jol ústinde zarlaydı (253)*

Joqardaǵı mısallarda da «zarlay, jılay, tolǵay» sózleri birneshe mártebe tákirarlanıp kelgenin kóremiz.

Kakafoniya qubılısı

Poeziyalıq shıǵarmalarda qosıq qatarlarında qońsılás jaylasqan sózlerdiń birinshi sesleriniń birdey bolıp keliwi kakafoniya qubılısı esaplanadı. Kakafoniya qubılısına qaraqalpaq tilindegi «*Altaw ala bolsa awzındaǵın aldıradı, Tórtew túwel bolsa tóbedegini túsiredi*» naqıl ayqın mısál bolıp tabıladı. Bul naqıldıń birinshi sıńarında «a» sesi, ekinshi sıńarında «t» sesi tórt sózdiń basında qollanılǵan.

«Qırq qız» dástanında da kakafoniya qubılısına mısallar kóplep ushırasadı. Máselen:

*Túlki jortpas túnlerden,
Tünde júrip keledi,
Saǵal júrmes saylardan,
Sargayıp ótip keledi,
Qarshıǵa ushpas qalıńnan,
Qarayıp ótip keledi,
Iytelgi ushpas inirden,
Iytinip basıp keledi (315).*

Bul mısaldıń 1, 2-qatarlarındǵı «túlki, túnlerden, tünde» sózlerinde «t» sesi, 3, 4-qatarlarındǵı «saǵal, saylardan, sargayıp» sózlerindeki «s» sesi, 5, 6-qatarlarındǵı «qarshıǵa, qalıńnan, qarayıp» sózlerindeki «q» sesi, 7, 8-qatarlarındǵı «iytelgi, inirden, iytinip» sózlerindeki «i» sesi kakafoniya qubılısına mısál bola aladı. Bul qosıq

qatarlarının bärinde de birinshi, úshinshi hám tórtinshi sózlerdiń basında birdey sesler qollanılǵan. «Qırq qız» dástanında kakafoniya qubılısı tómendegi qosıq qatarlarında da gezlesedi:

*Nege wayran salmadı,
Nege jeksen qılmadı,
Ne sebepten jamanlar,
Janın otqa jaqpadı (286)*

Bul mısallardaǵı «n» sesi «nege, ne» sózleriniń, «j» sesi «jeksen, jamanlar, janın, jaqpadı» sózleriniń basında qollanılǵan.

*Kótergen olar kewilin,
Kúnde qızıq toy eken,
Kúnlerdiń kúni bolǵanda,
Qalaǵa jaw tolǵanda,
Qamap qoyǵan qoy eken (282),*

Bul mısallardaǵı «k», «q» únsiz dawıssız sesleri «kótergen, kewilin, kúnde, qızıq, kúnlerdiń kúni, qalaǵa, qamap, qoyǵan, qoy» sózleriniń basında qollanılǵan.

Epifora

«Qırq qız» dástanınıń sózlik quramında gáptiń keyninde birdey sózlerdiń tákirarlanıp keliwi epifora qubılısı da ushırasadı. Mısallar:

*Jaraqsız batır bolmaydı,
Oqsız batır bolmaydı,
Atsız batır bolmaydı,
Kúshsiz batır bolmaydı,
Elsiz batır bolmaydı,
Jersiz batır bolmaydı (277)
Hár jaqtan batır keledi,
Palwanlar da keledi,
Shabandozlar da keledi,
Palkerler de keledi,
Qálenderler de keledi,
Shayırlar da keledi,
Jırshılar da keledi,*

Ustalar da *keledi*,
Baqsılar da *keledi* (292).

Bul mısallardağı «batır bolmaydı» sóz dizbegi, «keledi» sózi qosıq qatarınıń keyninde tákirarlanıp kelip epiforağa ayqın mısál bola aladı. Bul qosıq qatarlarında bir sózdiń birneshe mártebe birdey mánide qaytalanıp keliwi nátiyjesinde onıń kórkemlik dárejesi birqansha tómengendeıy kóringeni menen tómendegi mısalda sózdiń hár saparı tákirarlanıwı oğan jańa máni júklegenin bayqawğa boladı: Usı turǵan Sarkoptıń, Isenishi *sen ediń*, Tirenishi *sen ediń!!!* (280).

Janlandırıw

«Qırq qız» dástanınıń sózlik quramında bizdi qorshaǵan obyektiv dúnyadağı jansız zat hám qubılıslardı janlı zat sıpatında táriyiplew, haywanatlarga til berip olardı adamday etip sóyletiw—janlandırıw qubılısı da gezlesedi. Mısalı:

Aq qoshqarǵa til pittı,
Qoylardıń aytıp arzasın,
Muńlı sózin basladı:
—Sen ketken soń qıyın boldı biziń hal,
Qarańǵıda kelip tiydi bes kók jal,
Barlıq qoydan aytatuǵın sózim bar,
Jurın tazım tınısh turıp qulaq sal (84);
Qasqır kelip, qızıl qanǵa batqanda,
Bir qoy saǵan amanat dep tapsırdı (84);
Ólgen sawlıq biraz sózler tapsırdı,
—Qáne soǵan ne dep juwap bereseń (85);
Tulparın sıypap turǵızıp,
Túndegi etken isine,
Kóp algıslar aytadı (214);
Bul sózlerdi aytqanda,
Mańırası qoyları,
Orınlanıp qalǵanday,
Oylaǵan barlıq oyları (86);
Aq tayaǵın at qılıp,
Minip aldı astına,
Malaqayın qus qılıp,
Kóterdi taǵı qolına,
Tazı bolıp kópegi,

Erip ketti artına,
Allalaydı asılıp,
Tayağınıń jalına (68);
Dalada jatqan sulıwdı,
Ash qasqırlar kóredi,
Birazı qorqıp qashadı,
Taltayıp turıp birazı,
Topıraqlar shashadı (184).

Bul mısallardan kórip otırǵanıımızday, aq qoshqarǵa til pitip, qoylardıń arzasın aytıwı, ólgen sawlıqtıń amanatın tapsırıwı, Jurın tazdıń jalǵanına inanıp oylǵan barlıq árman-tilekleri orınlangan adamlarday quwanıp mańırawı, jansız tayaqtı at qılıp minip onıń jalına asılıwı, Altınaydı kórgen ash qasqırlardıń adamday taltayıp turıp ústine topıraqlar shashıwı—mine bulardıń barlıǵı janlandırıw qubılısınıń úl-gileri bolıp tabıladı.

Ritorikalıq soraw

«Qırq qız» dástanınıń tilinde ayılajaq pikirge dástandı tıńlap otırǵan tıńlawshınıń dıqqatın awdarıw, pikirdiń emocionallıq tásirli-ligin arttırıw máqsetinde qoyılǵan ritorikalıq sorawlarda ushırasadı:

Miywalınıń sırtına,
Qoladan qorǵan saldırıp,
Bes gıltli qulıptı urǵanda,
Bunday *bolar dep pe edim?! (146);*
Oylanıp qara jeńgejan
Meniń teńim tazba edi?! (147);
Sayrap turǵan tillerim,
Qazan urıp soldıń ba?! (148);
Ashılǵan baǵda gúllerim,
Qalmaqqa olja boldıń ba?! (189);
Aq sút bergen anamdı,
Aydap bende qılǵanday,
Men ne qıldım Surtaysha?! (190);
Neńdi aldım Surtaysha?! (191);

Qullası, «Qırq qız» dástanı tiliniń kórkemli-ligi, obrazlılıǵı ushın xızmet etetuǵın stilistikalıq figuralar kóplep ushırasadı. Olar dástannıń tiliniń emocionallıq-ekspressivlik tásirli-ligin kúsheytiwge, waqıyalardı kórkemlep bayanlawǵa, dástannıń kórkemlik dárejesiniń artıwına óziniń tásirin tiygizgen.

Qadaǵalaw ushın sorawlar:

1. Qaraqalpaq dástanlarınan kóp mánili sózlerge mısallar keltiriń.
2. Awızeki xalıq dóretpeleri tilinde metafora, metonimiya, sinekdoxa usılı menen awıspalı mánide qollanǵan sózlerdi anıqlań.
3. Folklorlıq tekstlerde sinonim, omonim, antonim sózlerdiń qollanıwındaǵı ózgesheliklerin kórsetiń.
4. Awızeki xalıq dóretpelerindegi gónergen sózlerdi anıqlań.
5. Folklorlıq tekstlerde turaqlı sóz dizbekleriniń qollanıw ózgesheliklerin anıqlań.
6. Folklorlıq shıǵarmalar tilinde awızeki sóylew tiliniń elementleriniń qollanıwın kórsetiń.
7. Qaraqalpaq folklorında turpayı hám mádeniyatsız sózlerdiń qollanıwın anıqlań hám sebeplerin kórsetiń.
8. Folklorlıq shıǵarmalarda dialektizm hám kásiplik leksikanıń qollanıwın anıqlań.
9. Qaraqalpaq folklorında stilistikalıq figuralardıń qollanıwın anıqlań.
10. Qaraqalpaq dástanlarında tildіń kórkemlew qurallarınıń qollanıwın kórsetiń.

Ádebiyatlar:

1. Хроленко А.Т. Введение в лингвофольклористики. Учебное пособие. —М.: Флинта. Наука. 2010.
2. Абдиназимов Ш. Лингвофольклористика. —Нөкис, 2015.
3. Абдиназимов Ш, Дәниярова З. Қарақалпақ фольклорындағы адам атлары. —Нөкис, 2016.
4. Абдиназимов Ш. «Қырқ қыз» дәстанының лексикасы. Кан.дисс. Нөкис — 1992.
5. Абдиев А. «Алпамыс» дәстаны тилинің лексика-семантикалық хәм стилистикалық өзгешеликleri. Кан.дисс. —Нөкис, 2010.
6. Abdiev A. «Alpamıs» dástanı tiliniń qısqasha túsindirme sózligi. — Nókis, 2012.
7. Бекбаўлов О. Қахарманлық эпостың араб-парсы лексикасы хәм оның тарийхый-лингвистикалық характеристикасы. — Нөкис: Қарақалпақстан, 1979.
8. Бекбаўлов О., Мамбетназаров Қ. Қахарманлық дәстанлардағы өзлестирме сөзлердің түсиниги. —Нөкис. 1992.
9. Хроленко А.Т. Язык фольклора. Хрестоматия. — М.: Флинта. Наука. 2006.

PAYDALANILGAN ÁDEBIYATLARDIŇ DIZIMI

Sabaqlıq, oqıw qollanba, dissertaciýalar

1. Abdiev A. «Alpamyş» dástanı tiliniň qısqasha túsindirme sózligi. — Nókis: «Qaraqalpaqstan», 2012.
2. Айназарова Г. Қарақалпақ тилиндегі екі компонентті фразеологизмдер. Кандидаттық диссертация. — Нөкіс, 2000.
3. Алиев О. Язык таджикского эпоса «Гуруглы». А.К.Д. — Москва. 1985.
4. Аннануров А. О синтаксических особенностях туркменских пословиц и поговорок. — А.К.Д. — Ашхабад. 1960.
5. Байзаков Ж. Лексические особенности казахского героического эпоса «Алпамыс». А.К.Д. — Алма-ата. 1967.
6. Байлиев С. Языковые особенности дастана «Саят и Хамра» А.К.Д. — Ашхабад. 1965.
7. Баскаков Н.А. Состав лексики каракалпакского языка и структура слова.// Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков. — М. 1962. — С.69-100.
8. Бейбутова Г.А. Военная лексика в эпосе «Манас» как этнолингвистическом источнике.//Материалы тюркологической конференций. — Фрунзе. 1988. — С. 605—607.
9. Бекбаýлов О. Диалектные особенности в языке эпических произведений каракалпаков.// Вестник КК ФАН УзССР. 1981. № 1 — С. 68 — 71.
10. Бекбаýлов О. Қахарманлық эпостың араб-парсы лексикасы ҳәм оның тарийхый-лингвистикалық характеристикасы. — Н.: Қарақалпақстан. 1979. 192 б.
11. Бекбаýлов О. Лексический пласт каракалпакского героического эпоса.//IX конференция по диалектологий тюркских языков. Тезисы докладов и сообщений. —Уфа. 1982. —С.70 — 71.
12. Бекбаýлов О., Мамбетназаров Қ. Қахарманлық дастанлардағы өзлестирме сөзлердин түсиниги. — Нөкіс. 1992.
13. Белява Н.В. Конструкции с семантико-грамматическим опосредованием в языке русской былины. А.К.Д. 1994.
14. Березинская З.И. Проблемы народности словарного состава «Песни о Нибелунгах». А.К.Д. -Львов. 1977.
15. Богатырев П.Г. Язык фольклора.//Вопросы языкознания. 1973. №5. — С. 107 — 116.
16. Васильев П.В. Об отношении китайского языка к среднеазиатским.//Миннарпрос. Т. IX. Санкт-Петербург. 1872. — С. 103 — 104.
17. Габескерия Ш. Лексика произведений Юнуса Эмре. А.К.Д. — Тбилиси. 1984.
18. Десницкая А.В. Наддиалектные формы устной речи и их роль в истории языка. — Ленинград: Наука. 1970. 99 с.
19. Джабадова М.И. Лексика шах Исмаила Хатай (по материалом поэмы «Дехнаме»). — Баку: Элм. 1972.
20. Дмитриева Е.Г. Фольклоризмы как третья семиологическая система при переводе.—АКД., —М. 2009.
21. Евгеньева А.П. Очерки по языку русской устной поэзий XVII—XIX в.в. А.Д.Д. — Ленинград. 1950.

22. Ефимов Ю.Ф. Лексико-грамматические особенности чувашских пословиц и поговорок. А.К.Д. — Алма-ата, 1978.
23. Жубанов Б.Х. Литературно-лингвистические особенности эпоса «Қозы Корпеш Баян сулу». А.К.Д. — Алма-ата, 1967.
24. Исхакова Г.Г. Языковые и стилистические особенности башкирских заговоров. — А.К.Д., — М. 2009.
25. Кабиров М. Лексические особенности «Таърихи Бадахшан». А.К.Д. — Душанбе, 1979.
26. Климас И.С. Фольклорная лексикология: своеобразие объекта, состав единиц, специфика лексикологических категорий. — Курск. АДД, 2005.
27. Кожуров О. Қарақалпақ фольклоры ҳәм оның изертлениуи. — Н.: Қарақалпақстан, 1988. 230 б.
28. Макарова Н.В. Идиолект сказителя в аспекте былинного тексто образования. А.К.Д. 2000.
29. Малыгина Т.М. Обстоятельства времени в тексте русской народной лирической песни и их роль в формировании его художественной структуры. — А.К.Д. 1989.
30. Мамедкулиев Д. Языковые особенности дастана «Шахсанем и Гариб». А.К.Д. — Ашхабад, 1965
31. Масневской Т.С. Субстантивные биноминативные конструкции идентифицирующего и характеризующего типов в русской народной лирической песне. — А.К.Д. 1987.
32. Махмадиев Ш. Ўзбек халқ достонлари тилида стилистик формулалар. А.К.Д. — Тошкент, 2007.
33. Мехтиева С.Г. Язык дастана «Шахрияр». А.К.Д. — Баку, 1974.
34. Насыров Д.С. Становление каракалпакского общенародного разговорного языка и его диалектная система. — Нукус-Казань, 1976.
35. Национальный фольклор народов центральной Азии и проблемы духовного обновления общества.//Материалы международной научно-практической конференции. — Нукус, 2008. — 196с.
36. Никитина С.Е. Устная народная культура и языковое сознание. — Москва, 1993.
37. Оссоветский И.А. Лексика современных русских народных говоров. — М.: Наука, 1982. 197 с.
38. Оссоветский И.А. О языке русского традиционного фольклора.//Вопросы языкознания. 1995. № 5. — С.66 — 78.
39. Оссоветский И.А. Об изучении языка русского фольклора.//Вопросы языкознания. 1952. №3. — С. 93 — 112.
40. Омиралиев Қ. «Оғуз қаған» эпосының тили. — Алматы.: Билим, 1988. 228 б.
41. Пеллинен Н.А. Лингвистический аспект мира детства (На материале карельских колыбельных песен). — А.К.Д. Петрозаводск, 2010.
42. Писарева Л.Е. Структура предикативной единицы в русской народной лирической песне. А.К.Д. 1992.
43. Праведников С.П. Территориальная дифференциация языка русского фольклора. — АДД., — М. 2011.
44. Расулов Р. Синтаксические связи между словами в дастане «Алпамыс». А.К.Д. — Ташкент, 1975.
45. Рахимов А. Ўзбек халқ достонлари лексикасининг қиесий-тарихий таҳлили. А.К.Д. Самарканд, 2002.
46. Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков. — М. 1974. 767 с.
47. Сулакадзе И.Г. Лексика Дакики. А.К.Д. — Тбилиси, 1975.
48. Тарланов З.К. Очерки по синтаксису русских пословиц. — Л.: ЛГУ, 1982. 136 с.
49. Тарланов З.К. Русские пословицы: Синтаксис и поэтика. — Петрозаводск, 1999. 448 с.

50. Тарланов З.К. Сравнительный синтаксис жанров русского фольклора. — Петрозаводск. 1981.
51. Турсунов С. Лексические особенности дастана «Алпамыс». — Ташкент. 1990.
52. Ҳамидов Ҳ. Ески қарақалпақ тилинің жазба естеликлери. — Н.: Қарақалпақстан. 1985. 224
53. Хасанов А.А. Лексические особенности «Худуд-ал-алем». А.К.Д. — Душанбе. 1986.
54. Хошимов С. Лексические особенности «Гулистана» Саади Шерази. А.К.Д. — Душанбе. 1973.
55. Хроленко А.Т. Введение в лингвофольклористики. Учебное пособие. — М.: Флинта. Наука. 2010. — 122 с.
56. Хроленко А.Т. Лексика русской народной поэзии. — Курск. 1976.
57. Хроленко А.Т. Лингвофольклористика: взгляд изнутри. История. Проблематика. Перспективы. — М. 2012. — 345 с.
58. Хроленко А.Т. Язык фольклора. Хрестоматия. — М.: Флинта. Наука. 2006.
59. Черноусова И.П. Структура и художественные функции диалога в русской волшебной сказке. — АҚД. 1974.
60. Черноусова И.П. Язык фольклора как отражения этнической ментальности (на материале фольклорной концептосферы русской волшебной сказки и былины). АҚД. — Елец. 2015.
61. Шамшетов Ж. Қарақалпақ тилиндегі шығыс тиллерінен қирген сөзлер тарихынан. — Н.: Қарақалпақстан. 1984. 116 б.
62. Шоабдурахманов Ш. «Равшон» дастанининг бадий тили ҳақида. А.К.Д. — Ташкент. 1949.
63. Эгамбердиев Р. Фразеологизмы в эпосе «Манас». А.К.Д. — Фрунзе. 1980.
64. Эмер Ю.А. Миромоделирование в современном песенном фольклоре: когнитивно-дискурсивный анализ. — АҚД. — Томск. 2011.
65. Юсупов Г.К. Лексико-стилистические особенности азербайджанских пословиц. А.К.Д. — Баку. 1969.

Maqalalar

1. Abdiev A. «Alpamıs» dāstanında geografiyalıq atamalardıñ qollanıwı. //Házirgi filologiya iliminiñ áhmiyetli máseleleri. Nókis. 2011. — Б. 56 — 58.
2. Abdinazimov Sh. Lingvofolkloristikalıq izertlewler hám olardıñ baǵdarları.//Házirgi filologiya iliminiñ áhmiyetli máseleleri. Nókis. 2011. — Б. 12 — 15.
3. Qudaybergenov M., Nawbetullaeva E. Qaraqalpaq xalıq jumbaqlarınıñ stilistikalıq ózgeshelikleri.//Házirgi filologiya iliminiñ áhmiyetli máseleleri. Nókis. 2011. — Б. 16 — 18.
4. Xanmatov M. Qaraqalpaq folklorlıq dóretpelerinde iyelik seplik formasınıñ qollanıw ózgeshelikleri.//Házirgi filologiya iliminiñ áhmiyetli máseleleri. Nókis. 2011. — Б. 89 — 91.
5. Абдиев А. «Алпамыс» дастанындағы турмыстық лексикасы.//«Қазақ тілі мен әдебиеті» 2008, №7. — Б 102 — 105.
6. Абдиев А. «Алпамыс» дәстаны тилинде стилистикалық фигуралардың қолланылыуы.//Қарақалпақ мәмлекетлик университети «Хабаршысы» журналы, 2009. №3(4). — Б. 146 — 150.
7. Абдиев А. «Алпамыс» дәстанында гөнерген сөзлердің қолланылыуы.// Қарақалпақ мәмлекетлик университети «Хабаршысы» журналы, 2009. №1. — Б. 116 — 118.

8. Абдиев А. «Алпамыс» дэстанында диалектизмлердин қолланылыўы.// Материалы международной научно-практической конференций. Нукус, 2009. — С. 91 — 92.
9. Абдиев А. «Алпамыс» дэстанында омонимлердин қолланылыўы. // Материалы международной научно-практической конференций. Нукус, 27—28-ноября. 2008. — С. 152 — 153.
10. Абдиев А. «Алпамыс» дэстанында омонимлердин қолланылыўы.// Материалы международной научно-практической конференций. — Нөкис, 2008, — С. 152 — 153.
11. Абдиев А. «Алпамыс» дэстанында сөзлик қурамның айырым мәселелери «Өмиўдәрәя» журналы, 2008. №1. — Б. 126 — 128.
12. Абдиев А. «Алпамыс» дэстанында топонимлердин қолланылыўы. //ӨзР ИА ҚҚБ «Хабаршысы» журналы, 2008. №2. — Б. 123 — 125.
13. Абдиев А. «Алпамыс» дэстанының тилин изертлеў зәрүрлиги.// Материалы международной научно-практической конференций. — Нукус, 2009. — С. 92 — 93.
14. Абдиев А. «Алпомиш» достонидаги хитойча узлашмалар. ЎРФАнинг «Өзбек тили ва адабиёти» журналы. 2009. №5. — Б. 87 — 88.
15. Абдиев А. Дэстанлық шығармаларда синонимлердин қолланылыўы. // «Өмиўдәрәя» журналы, 2009. №2. — Б. 108 — 109.
16. Абдиев А. Применение заимствованных слов в эпосе «Алпамыс». // Халық аўызеки доретиўшилиги миллий ҳәм улыўма инсаный қадириятлар системасында/ Халық аралық илимий конференция материаллары. — Нөкис: «Илим», 2015. — Б. 97 — 98
17. Абдиназимов Ш. «Қырық қыз» дэстаны ҳәм Бердақ шығармалары лексикасының айырым мәселелери. «Қарақалпақстан жаслары», 1997, 18-декабрь, №50.
18. Абдиназимов Ш. «Қырық қыз» дэстанындағы арабизмлер. Материалы XIII научно-теоритической конференций проф-преп. состава НГУ, Нукус. 1990.
19. Абдиназимов Ш. «Қырық қыз» дэстанындағы гөнерген сөзлер. // Хәзирги қарақалпақ тили раўажланыўының айырым мәселелери. Мақалалар топламы. — Нөкис: Билим, 1993, — Б. 81 — 86.
20. Абдиназимов Ш. «Қырық қыз» дэстанындағы ески сөзлер қатламы.// Өмиўдәрәя, 1988, №7, 87 — 91 б.
21. Абдиназимов Ш. «Қырық қыз» дэстанындағы топонимлер.//Материалы научно-теоретической конференций профессорско-преподавательского состава Нукусского университета. — Нукус, 1989.
22. Абдиназимов Ш. «Қырық қыз» дэстанының лексикасының айырым мәселелери // Конференция тезислери, — С. 56 — 58.
23. Абдиназимов Ш. «Қырық қыз» дэстанының сөзлик қатламлары ҳақында. // Вестник Каракалпакского филиала АН РУз, 1989,1, 97—88 б.
24. Абдиназимов Ш. Алтай тиллериниң туўысканлығы проблемасы ҳәм карақалпақ қаҳарманлық дэстаны. «Қус жолы». — Мақалалар топламы, 1990.
25. Абдиназимов Ш. Антропонимлер тарийхты сөйлегенде.//Өмиўдәрәя, 1989, №4.
26. Абдиназимов Ш. Карақалпақ лингвофольклористикасы: дәслепки нәтийжелер ҳәм тийкаргы ўазыйпалар.//Халық аўызеки доретиўшилиги миллий ҳәм улыўма инсаный қадириятлар системасында/ Халық аралық илимий конференция материаллары. — Нөкис: «Илим», 2015. — Б. 98 — 00.
27. Абдиназимов Ш. Қаҳарманлық эпостағы қытай тилиниң элементлери. Нөкис университети, 1988, 4-ноябрь.
28. Абдиназимов Ш. Тил билиминде лингвофольклористикалық изертлеўлердин пайда болыўы.// Материалы международной научно-практической конференций. — Нукус, 2008, — С. 153 — 155.
29. Айымбетов М. О квантативной типологии каракалпакских героических эпосов.// Материалы международной научно-практической конференций. — Нукус, 2008, — С. 156.

30. Алдамбергенова Н. «Алпомиш»нинг қорақалпоқча вариантыда бадий такрор.// Филологик тадқиқотлар. — Тошкент: ФАН, 2006, — С. 36 — 39.
31. Альниязов А. Функционирование сложно сочиненного предложения в фольклорном тексте.// Материалы международной научно-практической конференций. — Нукус, 2008, — С. 159 — 161.
32. Альниязова Г. Қарақалпақ халық нақыл-мақалларының аксиологиялық семантикасы.//Халық аңызекі дәретіўшилиги миллий ҳәм улыўма инсаный қәдириятлар системасында/ Халық аралық илимий конференция материаллары. — Нөкис: «Илим», 2015. — Б. 103 — 104.
33. Бекбаўлов О. Қахарманлық эпостың урыс-техникалық лексикасы ҳақында. // ӨзИА Қарақалпақстан филиалының хабаршысы. 1986. №3.
34. Бекбергенов Қ. Қарақалпақ халық дәстанларында қоспа сөзлер.// Халық аңызекі дәретіўшилиги миллий ҳәм улыўма инсаный қәдириятлар системасында// Халық аралық илимий конференция материаллары. — Нөкис: «Илим», 2015. — Б. 107—108.
35. Бекбергенова Г. Қарақалпақ дәстанларында атлықтың субъектив баға формаларының тартым сеплиги аркалы билдирилиўи.//Халық аңызекі дәретіўшилиги миллий ҳәм улыўма инсаный қәдириятлар системасында//Халық аралық илимий конференция материаллары. — Нөкис: «Илим», 2015. — Б. 106 — 107.
36. Дәўлетова У. Қарақалпақ қахарманлық дәстанларының әскерий лексикасы ҳақында. // Қарақалпақ тил билиминиң айырым мәселелери. Мақалалар топламы. — Нөкис. 1987.
37. Доспанов О. «Қырық қыз» дәстанының лингвистикалық сыпатламасы.//Конференция тезислери, — С. 61 — 63.
38. Ембергенова О. «Алпамыс» дәстанындағы синоним сөзлер.//«Әмиўдәрә», 1999, №1.
39. Ембергенова О. Дәстанлардағы экспрессивлик-стистикалық синонимлер.//«Қарақалпақстан мугаллими» 2001, №3 — 4.
40. Ембергенова О. Қарақалпақ қахарманлық дәстанлардағы лексикалық синонимлердің хызмети. // ӨзИА Қарақалпақстан бөлиминиң хабаршысы, 1999, №1.
41. Ембергенова О. Қарақалпақ қахарманлық дәстанларындағы лексикалық синонимлердің стилистикалық хызмети.//ӨзИА Қарақалпақстан бөлиминиң хабаршысы. 1996, №3.
42. Ембергенова О. Қарақалпақ қахарманлық дәстанларындағы эмоциональ-экспрессив синонимлердің стилистикасы.//ӨзИА Қарақалпақстан бөлиминиң хабаршысы, 1998, №5.
43. Ембергенова О. Қахарманлық дәстанлардағы фразеологиялық синонимлер. // ӨзИА Қарақалпақстан бөлиминиң хабаршысы. 1999, №4 — 5.
44. Ембергенова О. Қахарманлық дәстанларында ғалаба халықлық көркем синонимлердің стильлик қолланылыўы.//«Арал қызлары», 1997, №1 — 2.
45. Ембергенова О. Қахарманлық дәстанларында фразеологиялық сөз дизбеклери арасындағы синонимлик қатнаслар. // «Әмиўдәрә», 1997, №7—8.
46. Ембергенова О. Фразеологизмлерден болған синонимлер.//«Қарақалпақстан мугаллими» 2001, №3 — 4.
47. Жуманазарова Г. Достонлар тили — маънавий мулк хазинаси.//Халық аңызекі дәретіўшилиги миллий ҳәм улыўма инсаный қәдириятлар системасында// Халық аралық илимий конференция материаллары. — Нөкис: «Илим», 2015. — Б. 108—110
48. Карибаева А. «Қырық қыз» эпосындағы миллий ойын терминлериниң этимологиясы.// Конференция тезислери, — С. 59 — 60.
49. Карибаева Ә. Қахарманлық дәстанлардағы миллий ойын терминлериниң этимологиясы.//Қарақалпақ тилиниң мәселелери. Илимий мақалалар, — Нөкис, 1999.
50. Қалендеров М. «Едиге» дәстанының тил өзгешелиги.//Қарақалпақ халық дәстаны «Едиге»ни изертлеў мәселелери. Халық аралық илимий-теориялық конференцияның тезислери. — Нөкис, 2001, — С. 46.

51. Календеров М. «Қырық қыз» — карақалпақ аңызекі халық поэзиясының дүрданасы// Конференция тезислери. — Нөкис, 1997, — С. 52 — 54.
52. Календеров М., Ембергенова О. Қахарманлық дәстанларда синонимлердің стильлік қолланылыуы. // Карақалпақстан жаслары, 1996, 4 апрель.
53. Календеров М., Ембергенова О. Қахарманлық дәстанлардағы дара, жуп хәм қосарлы синонимлердің стильлік қолланылыуы.//ӨЗИА Карақалпақстан бөлімінің хабаршысы, 1995, №4.
54. Календеров М., Календеров А. «Алпамыс» дәстанын сүўретлеген көркем тилдің өзгешелиги. // «Арал қызлары», 2000, №1.
55. Матиев М. Языковые особенности ингушского героического эпоса.//Халық аўызеки дөретиўшилиги миллий хәм улыўма инсаный қәдириятлар системасында//Халық аралық илимий конференция материаллары. — Нөкис: «Илим», 2015. — Б. 117 — 118.
56. Нәжимов П. «Едиге» дәстанында келбетликлердің аффиксация усылы менен жасалыуы. // Халық аўызеки дөретиўшилиги миллий хәм улыўма инсаный қәдириятлар системасында//Халық аралық илимий конференция материаллары. — Нөкис: «Илим», 2015. — Б. 119 — 120.
57. Нәжимова Р. Халық дәстанларында алмасық сөзлердің стильлік қолланылыуы. Материалы международной научно-практической конференции. — Нөкис, 2008, — С. 177 — 179.
58. Нийетуллаев Т. Нақыл-мақаллардың тил өзгешелиги туўралы.//ӨЗИА Карақалпақстан филиалының хабаршысы. 1971. №1.
59. Никитина С.Е. Лингвофольклористика на рубеже XX—XXI вв.: итоги и перспективы//Сборник докладов на международном научном семинаре (10—12 сентября 2007). — Петрозаводск. 2007.
60. Оразымбетов А. Қарақалпақ халық нақыл-мақалларында соматизмлердің қолланылыуы. // Халық аўызеки дөретиўшилиги миллий хәм улыўма инсаный қәдириятлар системасында/ Халық аралық илимий конференция материаллары. — Нөкис: «Илим», 2015. — Б. 122 — 123.
61. Өтениязова Х. «Едиге» дәстанында турмысылық лексика//Халық аралық илимий-теориялық конференция тезислери. — Нөкис, 2001, — С. 43.
62. Өтениязова Х. Дәнекерсиз дизбекли қоспа гәплер менен берилген нақыл-мақаллар.// Халық аўызеки дөретиўшилиги миллий хәм улыўма инсаный қәдириятлар системасында. // Халық аралық илимий конференция материаллары. — Нөкис: «Илим», 2015. — Б. 123 — 125.
63. Пирниязова Ө. «Алпамыс» дәстанындағы атлық мәнили фразеологизмлер ҳақында.//Халық аўызеки дөретиўшилиги миллий хәм улыўма инсаный қәдириятлар системасында//Халық аралық илимий конференция материаллары. — Нөкис: «Илим», 2015. — Б. 125 — 126.
64. Сабурова А. «Қырық қыз» дәстанында карақалпақ миллий музыкалық терминлериниң қолланылыу мәселесине.// Конференция тезислери. — С.64 — 65.
65. Сайымбетов О. «Қоблан» дәстанындағы гейпара исмлердің морфонологиясы мәселесине//Түркий тиллердің фонологиясы хәм морфонологиясының әҳмийетли мәселелери. Нөкис, 2005.
66. Султанов Б. Халық дәстанларындағы қоспа меншикли атлардың қурылысы бойынша түрлери // Карақалпақ тилиниң мәселелери. Илимий мақалалар. — Нөкис, 1999.
67. Тарланов З.К. Язык русского фольклора как предмет лингвистического изучения. // Язык жанров русского фольклора. — Петрозаводск. 1977.
68. Тлеўова З. «Едиге» дәстанында тиркеўишлердің қолланылыуы.// Халықаралық конференция тезислери, — Нөкис, 2001, — С. 47.

69. Улуков Н. «Алпомиш» достонидаги антропонимларнинг лексик-семантик ва услубий хусусиятлари.// Халық аўызеки дәретиўшилиги миллий ҳәм улыўма инсаный қәдириятлар системасында/ Халық аралық илимий конференция материаллары. — Нөкис: «Илим», 2015. — Б. 130—131.

70. Хаджимусаева Н. «Орзигул» достонида белги билдирувчи сўзларнинг стилистик хусусиятлари ҳақида. // Халық аўызеки дәретиўшилиги миллий ҳәм улыўма инсаный қәдириятлар системасында/ Халық аралық илимий конференция материаллары. — Нөкис: «Илим», 2015. — Б. 131—133.

71. Халмуратов. И. «Қырық қыз» достонидаги ономастик ва топонимик атамалар.// Материалы международной научно-практической конференций. — Нукус, 2008, — С. 187—188.

72. Худойберганова Д. Халқ достонларидаги персонажлар номининг бадий матидаги лингвопозитив ва лингвокультурологик вазифалари.//Халық аўызеки дәретиўшилиги миллий ҳәм улыўма инсаный қәдириятлар системасында/ Халық аралық илимий конференция материаллары. — Нөкис: «Илим», 2015. — Б. 133—134.

73. Ҳамидов Ҳ. «Ғариб-Шахсанем» дастанының үйренилиўи ҳақында.//ӨзИА Қарақалпақстан филиалының хабаршысы. 1982. №1.

74. Шамшетов Ж. Об особенностях употребления исконно-каракалпакской и заимствованной лексики в языке дастана «Шахсанем-Гариб»//ӨзИА Қарақалпақстан филиалының хабаршысы. 1981. №3.

75. Шыңназарова С. Қарақалпақ айтысларында кийим-кеңсек атамаларына байланысly тарийхый сөзлер.//Халық аўызеки дәретиўшилиги миллий ҳәм улыўма инсаный қәдириятлар системасында. / Халық аралық илимий конференция материаллары. — Нөкис: «Илим», 2015. — Б. 134—136.

Sózlikler

1. Баранов Х.К. Арабско-русский словарь. — М.: Русский язык. 1984. 942 с.
2. Каракалпакско-русский словарь. Под ред. Н.А.Баскакова. — М.: Госизд.инос. и нац. словарей. 1958. 890 с.
3. Қашғарий М. Девону-лугат-ит-түрк. Ташкент. Т.1.—1960; Т.2.—1961; Т.3.—1963. 1490 б.
4. Карақалпақ тилинің түсиндирме сөзлиги. Нөкис. Т.1.—1982; Т.2.—1984; Т.3.—1988; Т.4.—1992.
5. Ожегов С.И. Словарь русского языка. — М.: Русский язык. 1991. 915 с.
6. Ондасынов Н.Д. Арабша-қазақша түсиндирме сөзлик. — Алматы.: Мектеп. 1934. 256 б.
7. Ошанин И.М. Китайско-русский словарь. — Москва. 1955.
8. Персидско-русский словарь. Под ред. Ю.А.Рубинчика. — Москва.: Русский язык. 1985. Т.1—2. 1664 с.
9. Пирниязов К. Қарақалпақ тилинің лингвистикалық терминологиясы. — Н.: Қарақалпақстан. 1987. 161 б.
10. Русско-каракалпакский словарь. Под ред. Н.А.Баскакова. — М.: Госизд.инос и нац. словарей. 1947. 831 с.
11. Русско-каракалпакский словарь. — М.: Советская энциклопедия. 1967. 1124 с.
12. Словарь иностранных слов. Под ред. И.В.Лехина и Ф.Н.Петрова. — М.: Госизд.инос и нац. словарей. 1949. 804 с.
13. Шанский Н.М., Иванов В.В., Шанская Т.В. Краткий этимологический словарь русского языка. — М.: Просвещение. 1975. 542 с.

TAYANISH TUSINIKLER HAM TERMINLER KORSETKISHI

A

Abstrakt tushinik 119
Affiks 63
Affrikat 40
Anlaut pozitsiya 37
Antiteza 27
Antroponim 105, 107
Antonimlar 135
Artikulyatsiya 33
Arxaizm ham tariyxiy sozlar 137
Arxaizmlar 138
Aspekt 12
Atributivlik xizmet 57
Auslaut pozitsiya 36, 37
Awizexi soylew tili 8
Awizexi soylew tilini birlikleri 147

A

Adebiy til 11
Adebiy til normalari 100
Adebiy-lingvistikaliq bagdar 120
Askeriy terminlar 93

B

Bet 50, 69
Betlik affiksleri 50
Bet-san kategoriyasi 69
Birlik san 45
Bolimsizliq forma 69

D

Dareje 61
Dawissiz fonema 34, 35
Dialekt 11
Dialektizm 151
Differentsiatsiya 6, 10
Dirildewik dawissiz 38
Diskurs 6
Diskursliq analiz 6
Dissimilyatsiya 41

E

Ekstralingvistika 6
Eliziya qubilisi 42
Epifora 160
Epiteza qubilisi 42
Estetikaliq mektep 10
Etnolingvistika 4
Etnotoponimlar 102
Evfemizm 125

F

Fakultativ oppozitsiya 16
Folklorliq doretpeler 4
Folklorliq sozdi birligi 125
Fonema 32, 34
Fonetika-morfologiyaliq 7
Frazologiyaliq birliklar 143, 144
Frazologiyaliq dizbeklar 143, 145
Frazologiyaliq otlesiw 143, 144
Frazologiyaliq sozlar 143, 145
Frazologizmlar 143
Funktsional forma 63
Funktsionalliq sheklengen leksika 147
Folklorliq tekstlar 4
Folkloristika 4
Fonetika 31

G

Gaplogiya qubilisi 42
Geminatsiya qubilisi 43
Gidronimlar 104
Grafika 115
Grammatika 19
Grammatikalik korsetkish 68
Grammatikalik forma 45
Grammatikalik sistema 118
Gumanitar ilimler 6

I

Idiolekt 6
Inlaut pozitsiya 35,37

Inversiya qubılısı 157
 Jabısıñqı dawıssız 35
 Jabısıñqı-affrikat dawıssız 40
 Juwısıñqı dawıssız 40

K

Kakafoniya qubılısı 159
 Kásiplik sózler 155
 Kishkene tillik 38
 Klassifikasiya 20
 Kómekey dawıssız 40
 Kóp mánili sóz 125
 Kóplik forma 45
 Kóplik san 45
 Kognitiv lingvistika 5
 Kommunikativlik funkciya 8
 Kompoziciya 5
 Konkret máni 70

L

Leksema 25
 Leksika 20
 Leksika-fonetikalıq dialektizmler 151
 Leksika-grammatikalıq dialektizmler 152
 Leksikalıq birlik 77
 Leksikalıq dialektizmler 153
 Leksikalıq máni 84
 Leksikalıq qatlam 76
 Leksika-semantikalıq ózgeshelik 26
 Leksikonınıñ stratifikaciya 15
 Lingvofolkloristika 3
 Lingvofolkloristikalıq mektep 13
 Lingvokulturologiya 4
 Lingvistika 29

M

Makrotoponimler 96
 Metafora 117
 Metaforalıq usıl 140
 Metaforizaciya 118
 Metaforizaciyalıq qásiyet 85
 Metod 3
 Metonimiya 119
 Metonimiyalıq qásiyet 85

Metonimiyalıq usıl 119
 Mikrotoponimler 96
 Morfemika 40
 Munnlıq dawıssız 33
 Munnlıq dawıssız 33
 Muzikalıq lingofolkloristika 6
 Model 4
 Monument 5
 Monografiya 5
 Morfemika 12

N

Numerativ sózler 50

P

Paronim 14
 Pragmatika 5
 Predikativ affiks 45
 Predmet 4
 Prefiks 14
 Princip 4
 Protezaqubılısı 39
 Process 4
 Psixologiya 5
 Poetika 3
 Pocziyalıq shıǵarma 149
 Polisemiyalıq xarakter 74
 Qos erinlik dawıssız 33

R

Rentezaqubılısı 39
 Ritorikalıq soraw 152

S

Salıstırmalı-tariyxıy grammatika 71
 San 47
 San kategoriyası 41
 San kategoriyası 68
 Sanskrit tili 7
 Semantika 15
 Semantikalıq arxaizm 129
 Semantikalıq baylanıs 127
 Seslik qurılıs 83
 Simvollar 8

Sinekdoxausılı 119
 Sintaksis 4
 Sinonimlər 122
 Situativlik onun alması 14
 Siyasiy-jəmiyyətlik sözlər 86
 Söz dizbegi 74
 Sözünün dizbeklesi 50
 Sözlərin ekvivalenti 108
 Sözlərin ekvivalenti 133
 Sözlərin semantikasi 116
 Sözlük quram 133
 Stilistiklik differenciya 109
 Stilistiklik figuralar 147
 Stilistiklik özgeşelilik 116
 Struktura-fonetikalik modifikasiya 27
 Subyektiv qatnas 141
 Substantivaciya 14
 Syujet 4
 Socialik qatlam 137
 Sociomadeniy 5
 Sonor 139

T

Tabu 132
 Tariyxiy-lingvistikalik xarakteristika 112
 Tartım kategoriyası 42

Tematika 17
 Tezaurus 4
 Teoriya 7
 Til aldı davıssız 33
 Til artı davıssız 32
 Til ortası davıssız 32
 Tiplik oppoziciya 14
 Tipologiya 4
 Toponimlər 114
 Troplar 147
 Toponimlər 95

Ü

Ünli davıssız 32
 Ünsiz davıssız 32

V

Vulgarizmlər 141

O

Obyekt 5
 Omonimlər 126
 Ornitonim 14
 Oronimlər 96

SHÁRTLI QÍSQARTÍWLAR

1. a — arab tilinde
2. A.d.d. — doktorlıq dissertaciyanın avtoreferatı
3. A.k.d. — kandidatlıq dissertaciyanın avtoreferatı
4. A — «Alpamıs» dástanı
5. b — bet
6. buryat — buryat tilinde
7. DLT — «Devonu-luğat-it-türk» miyneti
8. Even — even tilinde
9. Evenk — evenk tilinde
10. FAN — İlimler Akademiyasının filialı
11. Ğ.A — «Ğarip Ashıq» dástanı
12. Ğ. — «Ğorughı» dástanı
13. KK FAN UzSSR — ÓzSSR İlimler akademiyasının Qaraqalpaqstan filialı
14. KTb — Qultegin, úlken jazıw
15. KTm — Qultegin, kishi jazıw
16. kor — koreec tilinde
17. M — Moskva
18. mong — mongol tilinde
19. nanay — nanay tilinde
20. nivx — nivx tilinde
21. p — parsı tilinde
22. q — qıtay tilinde
23. Q — «Qoblan» dástanı
24. qqalp — qaraqalpaq tilinde
25. s — stranica
26. S.H — «Sayatxan Hamra» dástanı
27. T — tom
28. Tung — manch — tungus-manchjur tilinde
29. yukagir — yukagir tilinde

MAZMUNÍ

Algı söz.....	3
«Lingvofolkloristika» pániniń maqseti hám wazıypaları	4
I BÓLIM. Til bilimindegi lingvofolkloristikalıq izertlewler.....	8
1. Til biliminde folklorlıq shıǵarmalar tiliniń izertleniwi.....	8
2. Túrkiy til biliminde folklorlıq shıǵarmalar tiliniń izertleniwi	19
3. Qaraqalpaq til biliminde folklorlıq shıǵarmalar tiliniń izertleniwi	21
II BÓLIM. Folklorlıq sózdiń struktura-fonetikalıq modifikaciyası.....	31
1. Dawıslı sesler	31
2. Dawıssız sesler	34
3. Sóz qurılısındaǵı ayırım morfonologiyalıq qubılıslar	41
III BÓLIM. Folklorlıq tekste sózdiń morfemikası	
1. Atlıq	45
2. Kelbetlik	50
3. Sanlıq	52
4. Almasıq	55
5. Feyil.....	61
6. Ráwish.....	69
7. Kómekshi sózler.....	70
IV BÓLIM. Qaraqalpaq dástanları tiliniń sózlik quramı	75
1. Altay qatlamına tiyisli sózler	76
2. Túrkiy tillerine ortaq sózler.....	84
3. Basqa tillerden ózlestirilgen sózler.....	110
V BÓLIM. Qaraqalpaq dástanları tiliniń leksika-semantikalıq hám stilistikalıq ózgeshelikleri.....	125
1. Folklorlıq sózdiń semantikası	125
2. Qaraqalpaq dástanları tilinde funkcionallıq sheklengen	147
leksikanıń qollanılıwı	147
3. Qaraqalpaq dástanları tilinde stilistikalıq figuralardıń hám	156

ABDINAZIMOV SHAMSHETDIN NAJIMOVICH

LINGVOFOLKLORISTIKA

*Joqarı oqıw orınlarınń magistratura basqısı «Lingvistika.
Qaraqalpaq tili» qanigeligi ushın oqıw qollanba.*

«Bilim» baspası

Nókis—2018

Redaktor *S. Aytmuratova*
Xud.redaktorı *I. Serjanov*
Tex.redaktorı *B. Turımbetov*
Operatorları *A. Begdullaeva, N. Saukiewa*

Licenziya: Al № 108, berilgen waqtı 2008-jıl 15-iyul.

Original-maketten basıwǵa ruqsat etilgen waqtı 31.01.2018-jıl. Ofset
qaǵazı. Kegl 10. Formatı 60x84 1/16. «Times KRKP» garniturası.
Ofset usılında basıldı. Kólemi 11,0 b.t. 11,0 esap. b.t. 11,50 shártli b.t.
Buyırtpa № . Nusqası 200 dana.

«Bilim» baspası. 230103. Nókis qalası. Qaraqalpaqstan kóshesi, 9.

Elektron mánzil: bilim.baspa@inbox.uz

«Bilim» baspasında basıp shıǵarıldı.